

Qozoqboy Mahmudov

***QADIMGI
TURKISTON***

«IJOD DUNYOSI»-2003

М 18

Махмудов Қозоқбой.

Қадимги Туркистон: Кўк турк ҳоқонлигининг
1450 йиллигига бағишланади.

Масъул муҳаррир: Қ.Содиқов.-Т.:

«Ижод дунёси», 2003 йил, 192 б.

ББК 63.3(0)31

Ushbu asarda yozma manbalar va arxeologik qazilmalar asosida saqlar hamda xunlarning turkiy qavmlarga mansubligi hamda xunlar imperiyasi, xun tangri qutlari shajarasi haqida soʻzlab oʻtiladi. Oq xunlar (kushonlar-yovchilar, eftalit-abdallar, xonlar) bir-biri bilan qarindosh qavmlar ekanligi anglatiladi. Oq xunlar beshta davlatga boʻlinib yashashlari, soʻngra yagona bir davlatga birlashib, Buyuk imperiyaga aylanganligi haqida aytib oʻtiladi. Birinchi va ikkinchi Koʻk turk xoqonligining tashkil topishi, yemirilishi, turk xoqonlarining shajarasi toʻgʻrisida ham soʻz boradi. Turgesh turklari, toʻqqiz oʻgʻuzlar (uygʻurlar), tabgʻach (gʻarbiy Xitoy) davlatlari haqida tushunchalar beriladi. Qirgʻiz hamda idiqutlar xoqonligi haqida qisqacha maʼlumot taʼkidlanadi.

Qadimgi shumerlar kimlarning ajdodi degan savolga turkiy til qonunlari asosida javob berishga harakat qilinadi.

Masʼul muharrir:

filologiya fanlari doktori, professor. Q.Sodiqov

© Махмудов Қ., 2003 йил.

KIRISH

Arxeologik qazishmalar antik dunyo, Xitoy, Qadimgi yunon, arab, fors va boshqa manbalar ma'lumotiga qaraganda, Turkiston hududida insoniyat yashagan izlar muz davriga borib taqaladi, sekin-asta iqlimning iliqlanib borishi natijasida Ovrupa, Osiyoda inson zoti paydo bo'lishi bilan bizning Turon o'lkalarida ham odamzod izlari ko'rina boshlagan.

Arxeologlar Samarqand yaqinidan 25-30 ming yil ilgari yashagan odamning bosh suyagini topganlar, to'qqizta tish ham saqlangan, bu topilmalar O'zbekiston, shuningdek, butun Turkiston o'lkalarida eng qadimgi davrlardan boshlab odam avlodlari yashab kelganligini yana bir bor isbotlaydi. Turkiston hamda butun turkiy xalqlar o'lkalarida insonlar juda ilk davrlardan boshlab mis, qo'rg'oshin, oltin eritib kerakli buyumlar yasaganlar, bu ma'danlar birikmasidan bronza ma'danini hosil qilganlar, bronzadan urush, xo'jalik ishlari uchun qurollar yasaganlar. Bronzadan yasalgan qurollar qishloq xo'jalik ekinlarining ham chorvachilikning ham rivojiga sabab bo'lgan. Bu o'lkalarda yashagan xalqlar tez orada eng sifatli temir, po'lat eritishni ham o'zlashtirganlar. Toshkent viloyatiga qarashli "Qovunchi" arxeologik topilma manbasiga qaraganda, etnik jihatdan turkiy qavmlarga xos yaqin qarindosh guruhlar orasida yirik qabilalar tashkil topganligi, bu qabila guruhlari uy hayvonlarini o'rgatganliklari, shuningdek, kulolchilik, yigirish-to'qimachilik va ish qurollari yasaganliklari aniqlangan.

Umuman yer yuzida yashayotgan barcha insoniyat zurriyoti tasodifan paydo bo'lgan emas, turli nomu-nishonlar bilan hayot so'qmoqlarini bosib o'tganlar. Bir guruh xalqlar o'zlarining etnik nomlarini asrlar osha saqlab kelganlar, ba'zi qavmlar esa, boshqa bir toifalar tarkibida hayot kechirganlar. Etnik toifalar yangidan yoki to'satdan paydo

bo'lgan emas. Ba'zi etnik qatlamlar ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy munosabatlar tufayli hamda ayrim etnik guruhlarning nufuzi-miqdori ta'sirida boshqa qavmlarga singib ketgan hollar ham uchraydi. Xuddi shuningdek, turkiy qavmlar ham o'z nomlariga ega bo'lguncha turlicha etnik nomlar orqali boshqa qavmlar guruhlari bilan birga yashaganlar. Oltoy guruhiga mansub saqa-apilar /skiflar/, turkiy xalqlar, mo'g'ullar, manjurlar, koreyslar, yaponlar bilan noma'lum nom ostida ittifoqda bo'lganlar.

Turkiy xalqlarning Oltoy davridan keyingi rivojlanish jarayoni saqalar (skiflar yoki iskiflar) faoliyati bilan uzviy bog'langan. Saqalar murakkab qabilalar birikmasidan iborat, saqalar tiliga oid ma'lumotlar yo'q. Shuningdek, saqalar tarkibida boshqa etnik guruhlar borligi ham ma'lumdir. Xatto IX-asr allomasi Muhammad-al-Xorazmiy, arab muarrixlari turkiy xalqlarni yoki VIII-IX asrlarda siyosiy hayot maydonida ko'ringan turkiy qavm /uyg'urlar/ toqqiz o'g'uzlarni iskif nomi bilan ataydilar. Saqalar tarkibidagi xalqlarni yunoniylar, xitoylar, eroniylar o'z tillariga moslab nom qo'yganlar. Eroniylar tilida "q" fonemasi mavjud emas, shunga ko'ra yumshoq "k" bilan talaffuz qilganlar, yani saqa – sak. Miloddan avval VI-V asrda Qora dengizning shimolidan Yoyiq(Ural) daryosiga qadar yashagan xalqlarni yunoniylar skif deb ataganlar. Shuningdek Sharqiy Turkiston tumanlarida tarixan O'g'uz-saq, to'qqiz saq, olti saq, uch saq kabi etnik-jug'rofiy nomlar saqlanib qolgan. Bu so'z birikmalari turkiy tilning grammatik qonunlari asosida tuzilgan. Shunga ko'ra, Ahmoniylar davriga oid Naqshi-Rustam-Tosh bitigida saq nomi bilan yashagan xun ajdodlarini yumshoq talaffuz bilan "sak" deb ataganliklari ma'lum. Xitoy yozma manbalarida saqalarni say deb yuritganlar.

Dashti Qipchoq, O'rta Osiyo, Oltoyda yashagan xalqlar bundan uch ming yillar avval saqa deb atalgan, so'ngra bu xalqlar xunlar (el-

kun>hun>xun) nomi bilan ham mashhur bo'ldilar. Saqalarning etnografik xususiyatlari xunlarga yoki turk xalqlariga o'xshaydi. Saqa xalqining etnografik xususiyatlariga oid turlicha ma'lumotlar uchraydi. Jumladan S.I. Rudenko Oltoy o'lkasida arxeologik qazishmalarga bag'ishlangan kitobida saqa (skif) xalqining harbiy mahoratlari hamda kiyimlari haqida ba'zi ma'lumotlarni keltirgan. S.I.Rudenkoning ma'lumotiga qaraganda, saqalar (skiflar) miloddan avval Assuriyaning ittifoqchisi sifatida janglarda qatnashgan, bu janglarda qatnashgan skiflarning tasviri qadimgi Babil shahrida qurilgan Namrud saroyining xaroba devorlaridan topilgan, bu tasvirda saqalar ot minib chopayotgan holda, boshlarida uzun suyri uchlik, cho'ziq bo'rk kiygan holatda yoy o'qini orqa tomonlariga mahorat bilan otayotganliklari tasvirlangan. (S.I.Rudenko, M. 1968, s. 13,14,17). Xuddi shuningdek, ming yil avval Mahmud Koshg'ariy o'zining "Devonu lug'atit turk" nomli asarida quyidagi ma'lumotni keltirgan. Iskandar Zulqarnayn Turonni bosib olayotgan paytda turklar uzun, uchi cho'ziq bo'rk kiyib, ot chopayotib orqa tomondagi dushmanga mahorat bilan yoydan o'q otishlari haqida so'zlagan. S.I.Rudenko esa bu harbiy mahoratni skiflarga nisbat bergan (S.I.Rudenko, M.1968, s. 13,14,17). Mahmud Koshg'ariy keltirgan etnografik ma'lumotlar xunlar yoki turkiy xalqlarning udumlari saqalarnikiga o'xshash deb qarashga asos beradi.

Shuningdek, saqa (skif) deb nomlangan xalqlar yashagan davrlar, tuproq-maydonlari xunlarning hayoti davriga, makonlariga oid ma'lumotlarga o'xshash. Skif nomi bilan atalgan usunlar, to'qqiz o'g'uzlar (V.V.Radlov.,K voprosu ob uygurax. SPb, 1893), qanalar, kushonlar, eftaltilarning tarixi to'la o'rganilmagan.

983 yili Abulqosim Firdavsiy asrlar osha og'izdan og'izga ko'chib kelayotgan Turon va Eron o'rtasida davom etgan janglar xotiralari asosida mashhur asari "Shaxnoma"ni yozdi. Bu asarda voqealar mazmuni Turonda yashagan va ularning avlodi xunlar bilan Eron shohi Kayxusrav

(Kirus, Kserkis) bilan Turon xoqoni Afrosiyob (Alp Er To'ngg'a) o'rtasidagi kurashlar tasvirlangan. Bu dostonida Turon xalqlari saqalar hamda ko'k turklarning o'z vatanlari uchun eroniyning bosqinchilik siyosatiga qarshi kurashi ifodalangan. Firdavsiy o'z asarida siyosiy kurashlarni badiiy vositalar bilan ifodalab bergan. Umuman aytganda, Turon va Eron o'rtasidagi uch ming yillik tarixiy voqealar bayon etilgan. Mahmud Koshg'ariy asari "Devonu lug'atit turk" yozma obidasida Alp Er To'ngg'a o'limi haqidagi marsiya eslab o'tilgan. "Alp Er To'ngg'a o'ldimu, esiz ajun qoldimu" deb eslanadi.

Toshkentda chaqirilgan uchinchi Turkologiya konferentsiyasida miloddan avvalgi II-I asrda hamda milodiy sananing I-V yuz yilliklarida yashagan yunon olimlari Ptolomey, Arrian Martsellin, Feofan Vizantiyets, Zosima, Menandr Vizantiyets ma'lumotlariga ko'ra, M.Z. Validov Kaspiy dengizining sharqiy qirg'og'idan Markaziy Osiyo maydoni doirasida saqa (skif) nomi bilan yashagan xalqlarning asosini unlar (xunlar) boshqarganligi haqida ma'ruza qilgan.

Shuningdek, ko'rsatilgan yunon tarixchilari saqalar bilan xunlarning etnografik xususiyatlari o'xshash ekanligini so'zlab o'tganlar. Bu keltirgan ma'lumotlar esa skiflar nomi bilan yashagan xalqlar xunlar deb atalgan turkiy xalqlarning ajdodlari ekanligiga shubha qoldirmaydi. Shuningdek, saqa etnik nomni yunoniyalar skif deb ataganliklari ma'lum bo'ladi.

Qadimgi yunon tarixchisi Arrian hamda tarix fanlari doktori Mirsodiq Isxoqov ma'lumotiga qaraganda (M.Isxoqov "Unutilgan podshohliklar" Toshkent. 1992), Iskandar Zulqarnayn O'rta Osiyoni bosib olgan paytda saqa va api (abi, aba) hamda agripay (Arrian kn.,IV.s.153) qabilalariga duch kelgan, barcha sak /saq/ qabilalari nomidan Iskandar Zulqarnayn huzuriga api qabila vakillari elchi bo'lib kelgan. Yunonlar shunga ko'ra, saqa va api qabila nomlarini qo'shib **saqapi** hamda agripay deb ataganlar, bu so'zlarning api, pay elementi

turkiy *apa* yoki *aba* soʻzining muqobil shaklidir, turkiy *apa* yoki *aba* soʻzi oʻzlaridan ulugʻ, katta tugʻishgan avlodga nisbatan qoʻllanilgan, ota, ona, egachi, aka maʼnolarini anglatgan. Shuningdek, qadimgi turkiy yozma obidalarida ham harbiy unvon maʼnosini anglatuvchi shadapit atamasi ham *shad api* va koʻplikni ifodalovchi /i/t qoʻshimchasi asosida yasalgan, *shadapit* soʻzi *saqapi* asosida skif nomini hosil boʻlishini isbotlaydi *shad* (KTb, 14) // *sad* (Toʻn, 31) soʻzlari esa yuqori darajadagi harbiy unvon maʼnosini anglatgan.

Mahmud Koshgʻariy oʻzining “Devonu lugʻatit turk” yozma obidasida Iskandar Zulqarnayn Turonga bosib kelganda, turk qavmlarning yunoniylarga qarshi kurashi quyidagicha tasvirlangan: *Shu* nomli turklar xoqoniga Iskandar Zulqarnayn degan yunon podshohi Xoʻjand suvi yoqasiga bosib kelgan emish deganlarida, xoqon aygʻoqchilar /elchi- aygʻoqchi/ yuborishni buyurgan, *Shu* nomli turk xoqoni oʻsha davrda Bolasagʻun shahri yaqinidagi oʻz oʻrdasida yashar ekan, oʻsha zamonda koʻchib yurar ekanlar, Taroz (Isfijob) kabi shaharlar qurilmagan ekan, *Shu* nomli turk xoqoniga koʻchib ketsak yunoniylar bizni topolmaydi deb maslahat berganlar.

Mahmud Koshgʻariy maʼlumoti Iskandar Zulqarnaynning Xoʻjandga yaqin joyda saqapilar /skiflar/ bilan uchrashib tinchlik bitimi tuzilganligini eslatadi. (MK, III, 419-423). Mahmud Koshgʻariy asarida koʻrsatilishicha *Shu* deb atalgan turklar xoqoni tomonidan yuborilgan saqapi qabilasining elchilari “Biz shu oʻlkalarda 1000 (ming) yillik podshohlikka egamiz. Biz bilan ursishib gʻalabaga erisholmaysiz” – deb Iskandar Zulkarnaynnga kelib soʻzlaganlar. Mahmud Koshgʻariy asari “Devonu lugʻotit turk” hamda XI-XIV asrlarga oid yozma manbalarda “*apa*” soʻzi isteʼmol etilgan. Hozirgi oʻzbek tili shevalarida ham *apa* yoki *aba* soʻzi egachi, ona, buvi maʼnolarida hamda boshqa yot ayolga nisbatan hurmat maʼnosida qoʻllanadi. Hozirgi tatar tilida yoshi ulugʻ

kishilarga yoki bobolariga, amaki, tog‘alariga abi deb murojaat qiladilar. Shuningdek, ko‘pchilik turkiy tillarda *apa* so‘zi yoshi ulug‘ kishilarganisbatan iste‘mol etiladi.

Qadimgi yunon tarixchilari *saqapi* qo‘shma so‘zini o‘z talaffuzlariga moslab, *skif* tarzida o‘zgartgan deb qaraymiz. Bundan tashqari yoqutlar o‘zlarini hozir ham *saqa* so‘zining fonetik muqobili *saxa* nomi bilan ataydilar. Shuningdek, *yoqut* so‘zi hozirgi o‘zbek tili shevalarida qo‘llanayotgan *yech-sech*, *yig‘i‘-si‘g‘i‘*, *yitdi‘-sitdi* kabi fonetik jarayonga uchragandek *saxa* formasi yuz bergan. Yoqut xalqi nomi tarixan *yaqut* yoki *saqut* tarzida iste‘mol etilgan, so‘ngra boshqa qardosh turkiy halqlar tilida bu so‘zning *saqut* muqobili qo‘llanishdan chiqib *yoqut* shakli saqlanib qolgan deb qaraymiz. *Yoqut* so‘zi oxiridagi *ut* qo‘shimchasi bilan qadimgi turkiy tilda ko‘plik ifodalangan. Hozirgi o‘zbek tili shevalarida qo‘llanayotgan *yigit*, *chigit*, *suvut* (tol) kabi so‘zlarda ham tarixan ko‘plik ma‘nosini ifodalovchi qo‘shimcha-qoldiq tarzida saqlangan.

Eramizdan avvalgi ming yillikning boshlarida qadimgi Turkiston xalqlari bilan qadimgi Assuriya hamda Midiya davlatlari o‘rtasida siyosiy, ijtimoiy, etnik munosabatlar yuz bergan. Janubiy Turkiston o‘lkalarida yashagan saqa (sak)lar bilan eroniy etnik guruhlar orasida chatishuv sodir bo‘lgan, chatishuv natijasida eroniy zabon *sug‘d* xalqi yuzaga kelgan. *Saqa* nomi esa *sug‘d* yoki *so‘g‘d* tarzida talaffuz qilingan. *Sug‘d* yoki *so‘g‘d* so‘zi turkiy qavmlarda qo‘llangan *qavla*, *quvla* hamda *ag‘uz*, *o‘g‘uz* /sut mahsuloti/ kabi *saqa* so‘zidagi *-a*, tovushi *-o‘* unlisi bilan almashib *so‘qa* va undan *so‘q* so‘zi hosil bo‘lgan. *So‘g‘a* so‘ziga qadimgi turkiy tilga hos *-t*, *-d* ko‘plik qoshimchasi qo‘shilib *so‘g‘d* shakli hosil bo‘lgan, *so‘g‘d* formasi ko‘plik ma‘nosini ifodalagan.

Asrlar davomida forsiy tillar asosida *-yona* ---qo‘shimchasi qo‘shilib *sug‘diyona* formasi hosil bo‘lib, jug‘rofiy makon ma‘nosida qo‘llangan.

Milodiy sanadan avval III asr oxirlarida yunon-ellin davlati O'rtal Sharq mamlakatlarining kuchsizlanishi natijasida Kaspiy dengizining sharqijanubida Xurosonda, Turkmanistonda hamda Eronda Parfiya nomli buyuk davlat tashkil topgan, Parfiya davlati saqa /sak/ lar tomonidan tashkil etilgan, saq qabilalari boshliqlaridan Arshak degan kishi Parfiya davlatini tuzgan. *Arshak* so'zi bizning fikrimizga ko'ra *Ar* va *shaq* so'zlari asosida yasalgan, *Arshak* so'zining *Ar* elementi qadimgi turkiy tilda *er* kishi, bahodir, qo'rqmas, pahlavon kabi ma'nolarni ifodalagan, *Arshak* so'zining *sak* yoki *shaq* bo'g'ini turkiy tillarga xos *shunqor*, *sunqar* hamda *shupurgi*, *supurgi* so'zlari kabi *-sh* va *-s* undoshlari almashgan deb qaraymiz. Shunga ko'ra, qadimgi saqalar avlodi - xunlar turkiy xalqlarning ajdodlari deb qarashga to'g'ri keladi.

XV-XIX asrlarga oid turkiy hamda forsiy tillarda bitilgan yozma manbalarda Turkiston o'lkalarida yashagan *qozoq* nomi bilan yuritilgan turkiy xalqlarni *qaysaq* deb atash ham uchraydi. "Qozoq xalqining tashkil topishida qipchoq qabilasining ulushi ustunlikka ega. Shuningdek, qisman bo'lsa ham o'g'uz qabilasining hissasi mavjud. Qozoq xalqi nomiga nisbatan *qaysaq* atamasi ma'nodosh so'z sifatida qo'llangan, *qaysaq* so'zi ikki so'z asosida yasalgan, bu so'zning *qay* bo'g'ini o'g'uz qabilasi ittifoqi tarkibiga kirgan *qay* urug'ining nomi, tarixan bir ulush qay urug'i vakillari qozoq xalqining tashkil topishida qatnashgan. Shunga ko'ra *qaysaq* so'zining yasalishida *qay* bo'g'ini saqlanib qolgan.

Qaysaq sozining ikkinchi bo'g'ini esa turkiy qavmlarning bundan uch ming yil ilgari yashagan *saqa* (*sak*) deb atalgan xalqning nomi qoldig'i hisoblanadi. Saqa nomi tarixan yirik turkiy qabila: qipchoq qavmining tarkibida saqlangan qoldig'idir. Shuningdek, Jizzax shahriga yaqin joyda hozirda ham Saq nomi bilan qozoqlar urug'i saqlanib qolgan.

Qadimgi yunon tarixchisi Heradot (Geradot)ning asarlarida skiflar davlatining asoschisi *Targ'itay* nomi hamda Targ'itayning o'g'illari

Arpaqsay, Qalaqsay va *Lipaqsay* otlari saqlanib qolgan, bu nomlar turkiy til qonunlari asosida yasalgan deb qaraymiz. *Targ'itay* so'zining o'zagi *tar* bog'ini taramoq, taratmoq, ekmoq kabi ma'nolarni anglatadi; *tar* o'zagiga *ig'* qo'shimchasi qo'shilib, *tarig'*, *taratqi'ch* so'zlari ma'nosini bildirgan, so'ngra esa, *tay* yoki *toy* qo'shimchasini qabul qilib, ulug'lash, erkalash kabi ma'nolarni ifodalab, *tarig'*, taratqich sozlarida qo'shimcha ma'nolarni kuchaytirgan.

Arpaqsay nomi esa, *qalpoq, yolpoq, to'lpoq* so'zlari kabi yasalgan, bu so'z *ar, ari'* ya'ni *tozalan* kabi ma'noga ega, so'ngra *ar* so'ziga *paq-baq* fe'li o'zagi qo'shilib, *arpaq/arbaq/* so'zi formasi hosil bo'lgan, *arpaq* so'ziga *say* qo'shimchasi qo'shilgan. *Say* qo'shimchasi haqida quyidagi ma'lumot uchraydi, qadimgi Xitoy manbalarida saqlarning nomini *say* deb atalgan, turk tillari qonunida *saq - sag' - say* tarzida o'zgarishi mumkin, shunga ko'ra, qadimgi yunonlar tilida *Arpaqsay* nomi *Arpaqsay* tarzida saqlanib qolgan deb qaraymiz.

Qalaqsay so'zi ham *qal-qalmoq* fe'l formasi o'zagiga *-aq* qo'shimchasi qo'shilib *qalaq* so'zi hosil bo'lgan, *qalaq* so'zi *qoldiq* ma'nosini ifodalagan, *qalaq* so'ziga *say* formasi qo'shilib *Qalaqsay* nomi hosil bo'lgan.

Lipaqsay so'zi esa *yelachin* formasi qisqarib *lachin* shakli holatida qo'llangani kabi *yolpaq* so'zi ham *yassi* ma'nosini anglatgan hamda bu so'zga ham *say* qo'shimchasi qo'shilib, *yolpoqsay* so'zi yasalgan, bu so'z fonetik o'zgarishga uchrab *Lipaqsay* nomi hosil bo'lgan deb qaraymiz.

Qadimgi yunon tarixchilari asarlarida *sak* yoki *saq* qabilalarining ko'pligi ma'nosida *massaget* so'zini iste'mol qilganlar. Biz *massaget* so'zi uch turli grammatik shakllar asosida tashkil topgan deb qaraymiz, birinchi qism *mas* formasi markaz, o'zak, asos, bosh, boshmiya, ulug' kabi ma'nolarni anglatgan, *mas* o'zagi (*mang'iz- mag'iz-maz-mas*)

asosida yuz bergan: *mas* formasi *saqa* soʻziga old tomondan analitik usulda qoʻshilib *massaq* formasi yuz bergan, *massaq* soʻziga *-at, -ut, -it* qoʻshimchalari qoʻshilib eng qadimgi turkiy til davriga xos koʻplik formasini hosil qilgan, *massaqit* shakli yasalgan, qadimgi yunoniyalar *massaqit* soʻzini oʻz tillariga moslab *massaget* shaklida talaffuz qilganlar.

Qadimgi grek tarixchilaridan Pliniy skif xalqlari son-sanoqsiz, ularning orasida *kamak /kimak/, adan, atay, kam/qam/* nomli qabilalar borligini aytgan /Pliniy, knig. YI, glava 17/.

Rashid-ad-dinning “Jomiat tavorix” asarida va boshqa tarixiy yozma manbalarda ham qipchoq qabila guruhiqa mansub kamak yoki kimak qabilalari nomi eslangan, shuningdek, hozirgi *qozoq* xalqi tarkibida ham *aday* qabila urugʻlari mavjud, aday urugʻi skif xalqlari tarkibidagi *adan, atay* qabilalarining fonetik jihatdan biroz oʻzgarishga uchragan holatidir.

Yunoniyalar Oʻrta Osiyoni bosib olganlarida *sak /saqa /* hamda *api /abi/* qabilalari guruhi bilan toʻqnashib, siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan munosabatda boʻlganlar. Shunga koʻra, bu oʻlkalardagi xalqlarning yashash tarzlariga, tabiiy sharoitlariga, jugʻrofiy tuzilishiga hamda etnografik xususiyatlariga muvofiq *sak /saqa/, api* qabilalari nomi bilan birikmalar hosil qilganlar, bir guruh *sak* qabilalarini *sak-amorgiylar*, ikkinchi guruh *sak* qabilalarini *sak-xaumavarga*, uchinchi guruh *sak* qabilalarini *sak-tigraxaua* deb yuritdilar, bu nomlarni saklarning oʻzlari qoʻymaganlar.

Qadimgi yunon olimi Strabonning “Jugʻrofiya” nomli asari maʼlumotiga koʻra, Kaspiy dengizining sharqiy qirgʻogʻidan boshlab butun Turkiston maydonida miloddan avval VII-V asrlarda *saqa* qabilalarining yirik birlashmalari tashkil topgan, *saqalar* oʻz qabilaviy ittifoqiga qadimgi xorazmiylarni, Amudaryo havzasining oxirgi oqimlarida yashagan ulugʻ tugʻishgan saqalar maʼnodosh *apa-saqalarni* (yunoncha

apasiaki-pasiki) qo'shib olganlar. Qadimgi yunoniylar saqalar ittifoqini *massaget* deb yuritganlar.

Gerodot, Strabon, Polien, Ktesiy va boshqalar *ariy* xalqlari toifasiga oid etnik guruhlar bilan *sak*, *massaget*, Turkiston skiflari orasidagi etnografik, antropologik xususiyatlarni juda yahshi ajrata bilganlar. Bu ma'lumotlarga sak va massagetlarni so'zsiz Turkiston skiflariga hamda xunlarga nisbat berish mumkin.

V.V. Grigoriev hech qanday etnografik, etnik, til, arxeologik ma'lumotlarga asoslanmasdan sak qabilalarini slavyan qabilalariga nisbat bergan. Matman esa o'zining ilmiy mulohazalariga asoslanib, sak qabilalari so'zsiz turk xalqlarning o'zginasi deb ta'kidlaydi.

Polien skiflarning kiyimlari eroniylar kiyimidan ajrab turgan, bosh kiyimlari kigizdan tikilgan deb ko'rsatadi, boshqa kiyimlari ham Eroniylar kiyimidan ajrab turgan deb uqtiradi. Gerodotning xabariga qaraganda, Turonning bir qismi Midiya ixtiyorida bo'lgan davrda ham uchi ingichka uzunchoq qalpoq kiygan xalqlar yashagan bo'lib, bu xalqlar etnografik belgilariga ko'ra, sak qabilalariga mansubligi ma'lum bo'ladi. (M. Ermatov, 236).

Ahmoniyalar shohi Doro I "sug'dlardan keyingi xalqlar: -saklar menga qaram" deb aytgan, bu esa saklar bilan sug'dlar boshqa-boshqa xalqlar ekanligini isbotlaydi, yunon tarixchisi Polien saklarning uchta podshohi yoki uchta lashkarboshchisi: *Xmarg*, *Tamir* va *Sekesfor* haqida ma'lumot bergan, bulardan Tamir Gerodot eslagan Tomarisning o'zginasidir, *Tamir* so'ziga grekcha ismi-sharifni ifodalovchi *-is* affiksi qo'shilib, *Tomaris* shakli bizning davrimizga qadar saqlangan.

Gerodot sak-skiflarning tarixiy, ijtimoiy hayot tarzi yoki sak podshohlarining hukmronlik davri Eron shohi Doro I ning saklarni itoat etdirish uchun qilgan hujumiga qadar ming yillar avval yuz bergan, deb uqdirgan. (Gerodot, IY, jild., 229-300).

Abu Rayhon Beruniy o'zining "Qadimiy xalqlardan qolgan yodgorliklar" nomli asarida eroniylar guruhi Turonda paydo bo'lmagan ming yil avval Turon o'lkalarida turklarning ajdodlari yashab kelganlar, deb uqdirib o'tgan.

Umuman aytganda, sak yoki skiflar milodiy sanaga qadar ikki ming yil ilgari Turonda hayot kechirganlar deb qarash mumkin. Shuningdek, Gerodot va boshqa antik dunyo mualliflari sak, skiflar va boshqa eroniy toifalarning tillari bir-biridan farqli ekanligini ham eslab o'tganlar. Antik dunyo tarixchilaridan Xeril degan olim Doro I ning Ovrupaga yurishida uning qo'shini turli etnik guruhlardan iborat ekanligini aytgan va lashkar orasida saklar mavjud bo'lib, Osiyoda yashab qo'ychilik bilan shug'ullangan, skiflar avlodiga mansub, dunyo xalqlari orasida to'g'ri so'z, o'ta jangovor deb ko'rsatgan. Shuni ham aytish mumkinki eroniylar itni sak deydilar, agar saklar eroniylar toifasiga mansub bo'lsa, o'z xalqini sak-it deb atamas edilar .

Antik dunyo mualliflaridan Ktesiyning ma'lumotiga qaraganda, Ahmoniyar sulolasi hokimiyatga kelmasdan avval Midiya hukmronligiga qaram holatidagi xalqlar Midiyaga qarshi qo'zg'olon ko'tarib, ixtiyoriy ravishda saklar hokimiyatiga o'tganligi haqida so'zlanadi va natijada saklar bilan Midiya orasida urush yuz berganligi haqida ma'lumot uchraydi.

Milodning ikkinchi asrida Vizantiya tarixchisi Menandr saqalarni turklarga o'hsahshligini ta'kidlagan. Xitoy manbalarida *saqalar* bilan *massagetlar* oq xunlar (yovchilar) bilan qarindosh deb qaralgan. Strabon *saqa*, *massaget* hamda *atasi* nomli skif qabilalarining hayot tarzlari, udumlari bir-biriga o'xshash deb ko'rsatgan.

Turon o'lkalari uch ming yillik tarixiy jarayonlarda Xitoy, Rim, Assuriya, Midiya, Eron, Vizantiya, Hindiston, barcha O'rta Sharq, Yaqin Sharq mamlakatlari bilan iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqada bo'lgan.

Buyuk ipak yo'li esa butun Turon o'lkalari bo'ylab o'tgan. G'arb bilan sharq, janub o'rtasidagi Buyuk ipak yo'li o'z davrida barcha davlatlar bilan Turon o'lkalari xalqlarining madaniy, iqtisodiy aloqada ekanligini ko'rsatadi. Shunga ko'ra, o'sha davrdagi madaniy iqtisodiy, siyosiy aloqalariga qaraganda Turon o'lkalarida yashagan skif xalqlari ham o'sha davrdagi madaniy xalqlar darajasida bo'lganligini isbotlaydi. Bir guruh skiflar suvli vohalarda dehqonchilik, bog'dorchilik, hunarmandchilik bilan shug'ullanishni taqozo etgan, cho'lliklarda yashagan skif qabilalari esa tabiiy sharoitiga ko'ra, chorvachilik, ovchilik bilan kun kechirganlar, daryo va dengiz bo'ylarida yashagan skif qabilalari baliqchilik bilan mashg'ul bo'lganlar. Skif qabilalari o'zaro savdo-sotiq munosabatida bo'lish bilan bir qatorda Buyuk ipak yo'llarida yashaganliklari uchun xalqaro savdo bozoriga ham jalb qilingan, chunki o'z o'lkalaridan o'tayotgan karvonlar bilan savdo qilmaslik mumkin emas. Shunga ko'ra, skif xalqlarini o'z davrining madaniy xalqlaridan biri deb qaraymiz.

SAQALARNING YASHASH TARZI VA AN'ANALARI

Saqalar asosan ko'chmanchi qavmdirlar, ularning ayrim guruhlari o'troq holatda yashagan va ziroat hamda hunarmandchilik bilan shug'ullangan. Ko'chmanchi saqalar aravalar ustiga uy-chodirlar qurib, unda xotinlari va bolalari yashar edilar, ko'chmanchi saqalar o'troq saqalarni o'zlariga teng ko'rmas edilar, o'z an'anasiga sodiq edilar. Chorva hayvonlari: qo'y va sigirlardan iborat edi, to'ng'iz hayvonini boqmas edilar. Urush kunlarida chorvalarni saqlash yo'lini bilardilar, tinchlik davrlarida yerga qubballi chodirlar qurib o'tirganlar, qimiz ichganlar sutdan yog', qurt, qatiq, suzma olib is'temol qilganlar, uzun etakli kurtkaga o'xshagan ustki kiyim kiyganlar, bellarini kamar bilan bog'laganlar, hamda

shim kiyganlar, oyoqlariga choriqqa o‘xshagan oyoq kiyim kiyganlar, boshlariga uzun suyri bo‘rk kiyganlar, sochlarini qirqmaganlar, soqollarini tartibli qirdirganlar. Motam udumlari barcha turklar kabi yuzlarini tirnab, yulib, sochini yozib, baqirib yig‘lar edilar, o‘liklarini hurmatlashgan, mingan otlari bilan ko‘mar edilar. Saqalar usta chavandoz, janglarda ot chopish mahoratlarini boshqa qavmlarga namoyish qilar edilar, muvozanat saqlovchi ot uzangisini birinchi marta saqalar qo‘llagan. Xitoy o‘lkalaridan Dunay daryosi bo‘ylariga qadar maydonda saqalarga oid turli urush qurollari, ot asboblari, sopol ko‘zalar, xumlar, vazalar, kamar va ot asboblari, to‘qalari, ko‘zgular, bezakli buyumlar topilgan. Bu topilgan buyumlarda jang holatlari, hayvonlar to‘qnashishi kabi bezaklar uchraydi. Saqalar san’ati xunlar davriga oid madaniy yodgorliklarga o‘xshashdir. (Bahaeddin Ogel “Turk kultur tarixi” Anqara, 1988). (Salim Xo‘ja, Turk qulturunin temelleri, Istanbul, 1990. 34-36b).

Saqalar Markaziy Osiyoda xunlar tazyiqidan nufuz jihatdan kuchsizlandilar, milodiy sanadan avval, II asrda oq xunlarning bosqinidan chekinib yashash maydonlarini tashlab bir qismi Shimoliy Hindistonga, yana bir qismi Eronga chekindilar, sekin asta hindlarga, eroniylarga qorishib, aralashib ketdilar, yana hunlarning tarmog‘i usunlarga qo‘shilib ketdilar. Dnepr, Dunay, Itil bo‘ylaridagi saqalar sharqdan sarmatlar, g‘arbdan gotlar siquvi ostida tarix sahnasidan chekindilar, boshqa xalqlarga aralashib ketdilar

SAQALAR YASHAGAN HUDUDLAR VA ULARNING MADANIYATI

Turk xalqlarining ajdodlari hisoblanmish saqalar yashagan maydon hududlari qadimgi Xitoy, Yunon, Hind, qadimgi turkiy yozma manbalar asosida hamda so‘nggi asrlarda olib borilgan qadimshunoslar /arxeologlar/

ning qazishmalariga suyanib aniqlashga imkoniyat paydo bo'ldi. Ayniqsa, qadimshunoslarning qazilmalari saqa hamda xun qavmlarining yashagan hudud va maydonlarini inkor qilib bo'lmas darajada isbotlab berdi. Barcha turkiy qavmlarning, jumladan o'zbek xalqining ajdodlari Ko'k turklarning istiqomat qilgan maydonlari haqida birinchi o'rinda Xitoy, Hind, Vizantiya, Arab, Fors, Tibet yozma manbalarida aniq ko'rsatib o'tilgan. Turkiy xalqlarning yashagan maydonlari haqidagi ma'lumotlar ularning o'zlari yaratgan yozma manbalarda aniq ko'rsatib o'tilgan. Jumladan, Urxun-Enasoy bitiklari, Mahmud Koshg'ariy asari turkiy xalqlarning yashagan vatanlari haqida aniq ma'lumotlar bergan.

Qadimshunoslar (arxeologlar)ning ma'lumotlariga qaraganda, saqa hamda xun qavmlari yashagan maydonlari shimolda Sibirming Tayg'a o'rmonlari, sharqdan Oltoy, Sayon tog'lari, Ulug' Xitoy devoriga qadar maydon, janubdan Pamir tog'lariga, shimoliy Hindistonga qadar maydon, g'arbdan esa Qora Dengiz, Shimoliy Kavkaz, Kaspiy dengizi oralig'idagi maydonlarni o'z ichiga olgan.

Ko'rsatilgan hududlarda saqa hamda xun xalqlari va bu xalqlarning ajdodlari insoniyat tarixida buyuk madaniyatlar yaratganlar. Jumladan, Ashxobod shahriga yaqin joyda hozirgi kunimizdan olti ming yil avval boshlangan Anav (Anau) madaniyati milodiy sanadan avval minginchi yil boshiga qadar davom etgan. Anav madaniyatida o'troq xalqlar hayoti mavjud bo'lgan, quyoshda quritilgan g'ishtli uylarda yashaganlar, sigir, qo'y kabi hayvonlar asraganlar, dehqonchilik bilan shug'ullaganlar. Namozgohtepa madaniyati milodiy sanadan 2500 yil avval mavjud bo'lgan, bug'doy, arpa mahsulotini iste'mol qilganlar, misdan turli bezak buyumlar ishlaganlar. Anav va Namozgohtepa madaniyati Shimoliy Hindistondagi Mahandara hamda Mesopotamiyadagi shumerlar madaniyatiga ta'sir qilgan deb qarashlar mavjud.

Abakan, yoki Afanaseva madaniyati milodiy sanadan avval 3000-1700 yillarda yaratilgan, bu madaniyat Oltoy tog'laridan Volga daryosi orasidagi maydonga taralgan, chaqmoq toshdan o'q uchlari, suyak ignalar, misdan idishlar, pichoqlar va boshqa buyumlar yasaganlar.

Andronova madaniyati Tangri (Tyanshon) tog'i, Balxash (Tering) ko'li va Yayiq (O'rol) daryosi oralig'ida mavjud bo'lgan, Andronova madaniyati milodiy sanadan avval 1700-1200 yillar orasida davom etgan, bu davrda keng og'iz, tubi tekis, bezakli sopol idishlar, tosh qoshiqlar, o'q uchlari, suyak ignalar, qabzali xanjarlar, sopli boltalar, sirg'alar kabi bezakli buyumlar yasaganlar. Birinchi marta oltin va tunch (bronzadan) buyumlar ishlaganlar. Nemis olimi V. Eberxardning ma'lumotiga qaraganda xitoylar bronzadan buyum yasashni Andronova madaniyatidan o'rgangan. (V. Eberxard, Chin tarixi, Anq. 1924,s.24). Andronova madaniyati vakillari ot, tuya, qo'y, sigir boqishni o'rganganlar.

Qorasuq madaniyati Andronova madaniyatining davomi tarzida yuzaga kelgan, bu madaniyat milodiy sanadan avval 1200-700 yillar orasida mavjud bo'lgan. Qorasuq madaniyati vakillari Enasoy daryosi sohillarida paydo bo'lgan, temir ma'danidan foydalanishni boshlaganlar, to'rt g'ildirakli aravalar yasaganlar, turk xalqlariga xos yig'ma chodirlar qurishni boshlaganlar. Qo'y yunglarini ipga aylantirib, kiyim tikkanlar.

Tag'or va Tashtiq madaniyati Abakan va Minusinsk tevaragida Qorasuq madaniyatining an'anasi tarzida rivojlangan, milodiy sanadan avval 700-100 yillarda davom etgan tunch (bronza) dan ikki tomonni kesuvchi pichoqlar, xanjarlar, o'q uchlari, oltin va tunch bezakli to'qalar, ignalar, tojlar, bilaguzuklar, sirg'alar, taroqlar, sopli ko'zgular yasaganlar, hayvon boshlari su'rati tushirilgan buyumlar ishlaganlar.

XUNLAR

Xitoy yozma manbalariga qaraganda, xunlar miloddan avvalgi ming yillikning boshida paydo bo‘lib, so‘ngra besh yuz yillar o‘tgach, yana qayta tarix sahnasida faol ko‘rina boshlaydilar, ulug‘ siyosiy kuchga aylangan edilar.

Xunlar Oltoy, Markaziy Osiyo, Kaspiy dengizi hamda Shimoliy Kavkazgacha, janubda Pomir tog‘larigacha taralgan maydonlarda yashaganlar.

Xunlar va turklarning eng qadimgi tarixi lakinf Bichurin, Turg‘un Olmos, Salim Xo‘ja, A.N.Gumilev tomonidan Xitoy, Vizantiya, Hind, Eron manbalari asosida o‘rganilgan. Biz ham yuqorida zikr etilgan mualliflar ma‘lumotiga asoslanib xunlar tarixini qisqacha yoritishga harakat qilamiz.

Xunlar tarixining qadimgi ildizlari saqalar bilan bog‘liq bo‘lsa ham xunlar haqida yanada aniq ma‘lumotlar zarurroq.

Xitoy yozma manbalarida milodiy sanadan avval X - IV asrlar davomida xunlarda davlat mavjud bo‘lib, bu davrlar davomida kuchayganligi haqida ma‘lumotlar berilgan, milodiy sanadan avval 318 yilda xunlar besh bo‘lakdan iborat Xitoy davlatlari o‘rtasidagi siyosiy kurashlarda, janglarda qatnashganligi hamda Tsin nomli Xitoy davlatiga bosib kirganligi haqida so‘zlangan. Bu voqea esa VI asrda kuchli xun davlati mavjud ekanligini ko‘rsatadi. Shuningdek, xunlar davlatining asoschisi Tuqu qabilasi vakillari ekanligi haqida ma‘lumot berilgan. Xunlar davlatining tayanch maydoni, yashash makonlari Urxun-Selenga irmoqlari bo‘ylarida, hamda bu daryolarning g‘arbida joylashgan O‘tukan nomli maydon tevaragida o‘rnashgan.

Xitoyning bo‘lingan davlatlari orasidagi ixtilofli kurashlarga aralashish odat tusiga kirgan, hamda Xitoy davlatlariga bosib kirish davom etgan.

Milodiy sanadan avval xunlarning yaxshi qurollangan harbiy

kuchlariga chora topolmay qolgan Xitoy davlatlari Ulug' Xitoy devorini qurish choralari izlay boshladilar. Shu bilan birga, Xitoy davlatlari xunlar kabi o'tliq cheriklar tuzish, kiydirish, qurollar bilan ta'minlash choralari ko'ra boshladilar. Shu munosabat bilan milodiy sanadan avval Xitoyning shimoli-sharqida joylashgan Chao davlati davrida boshlangan Ulug' Xitoy devori shu davlatning Tsin sulolasi davrida, ya'ni milodiy sanadan oldin 214 yilda qurib tugallandi. Bu mudofaa sistemasi keyingi davrlarda ham takomillashtirib borildi. Xitoy davlatlarida og'ir urush aravalari o'rmiqa xunlar kabi harakatchan o'tliq qo'shinlar tuzila boshlandi, xuncha harbiy kiyimlar kiydirildi, xunlar kabi harbiy mahoratlar o'rgatila boshlandi. Bunday harbiy tadbirlar xunlarning yo'lini to'sa olmadi.

Milodiy sanadan avval 250 yillardan boshlab, Tanxu (Tanqu) yoki shan'yuy (buyuklik va sahovatlik) unvoni bilan Tuman nomli xoqon xunlar davlati boshiga keldi, bu xunlar xoqoni Made /Madayxon, Mate / ning otasi edi.

Bu paytda xunlar o'rnashgan maydonning sharqida Tungxu (mo'g'ullar), janubi-g'arbida oq xunlar joylashgan edi, xunlar iqtisodiy tanglikda qolgan edilar, Tuman xoqon xitoylar hisobidan o'tloq yerlarni egallab, xunlarning iqtisodiy ahvolini yaxshilagan edi.

Milodiy sanadan avval 3 asrdan boshlab, xunlar Tangri Quti (xoqoni) Tuman va uning o'g'li Madexon (Alp Er To'ngg'a, O'g'uzxon, Afrosiyob) davrida juda katta maydonlarga kengaygan. Sharqda Ulug' Xitoy devorining shimoliy o'lkalaridan boshlab, g'arbda Kaspiy dengizning sharqiy qirg'og'iga qadar, shimoliy tomondan Sibirning Tayg'a o'rmonlaridan Shimoliy Hindiston, Xuroson o'lkalariga qadar cho'zilgan.

Xunlar imperiyasining xoqoni Tuman va uning o'g'li Botir Tangri Qut /Modexon/ haqida Xitoy yozma manbalarida quyidagi ma'lumot mavjud. Xunlar xoqoni Tuman to'ng'ich o'g'li Botir Tangri Qutni / Modexonni/ o'z taxtiga valiahd qilib belgilagan. Suygili kichik xotinidan

o'g'il ko'radi, suygili kichik xotini ta'sirida katta o'g'li Modexonni o'ldirish niyatiga tushgan. Modexonni Oq xunlarga garov tarzida yuboradi. So'ng Tumanxon Oq xunlarga qarshi urush boshlaydi. Modexon otasining hiylasini bilib qoladi. Oq xunlardan bir arg'umoq ot tortib olib, otasi tomoniga qochib ketadi, otasi Tuman Modexonga bir tuman (o'n ming) cherik beradi, bu cherikda intizom o'rnatiladi, urushdan so'ng Modexon o'z cherigi bilan ov maydonida bo'ladi, o'z cherigiga hushtak chaladigan o'q ijod qiladi.

Modexon hiyla taktikasi bilan o'z arg'umog'iga hushtak chaladigan o'q otadi va o'z askarlariga ham o'z otlariga hushtakli o'q otib o'ldirishni buyuradi, o'q otmaganlarni boshini kesadi.

Modexon o'zining suygili xotiniga hushtak chaladigan o'q otadi va askarlarga ham hushtakli o'qni xotiniga otishni buyuradi, o'q otmaganlarni boshini kesib jazolaydi, nihoyat ovga yetib kelgan otasi Tumanga ham hushtak chaladigan o'q otishni buyuradi. Hushtakli o'q bilan otasini o'ldirib, o'zini Xun imperiyasining Tangri Quti-Tanxu-xoqoni deb e'lon qiladi.

Modexon milodiy sanadan avval 210 yildan boshlab xun imperiyasining qudratini oshirishga, bu davlatning tuprog'ini kengaytira boshlaydi.

G'arbiy xun imperiyasining markazi Issiqko'l atrofida bo'lgan, ba'zan Talos atrofida bo'lgan.

Miloddan avval 209 yil, milodning 470 yilgacha yoki 680 yil davomida Xun davlatlari hukmronlik qilgan. Ulug' Xun imperiyasining o'lkalarini boshqarish maqsadida, mamlakatni sharqiy hamda g'arbiy qismga bo'lib idora qilingan. Sharqiy Xun imperiyasining ma'muriy markazi nomi Tumanbaliq atalib /hozirgi Ulug' Xitoy devoridan g'arb tomonda/ ichki Mo'g'ulistonda joylashgan edi. Birinchi Ulug' Xun imperiyasining hukmronlik davri miloddan oldin 216 yildan boshlanib, milodning 57 yilgacha davom etgan. Ikkinchi Ulug' Xun imperiyasi milodning to'rtinchi

asri oxirlarida ichki ziddiyatlar hamda tashqi kuchlar /Xitoy/ ta'siri natijasida yemirildi.

Xunlarga qarshi kuchlar ta'qibi ostida Ikkinchi Xun imperiyasining tarqalishi oqibatida G'arbiy xun Qangqa davlati avlodlari Sharqiy va G'arbiy Ovrupaga siljib, milodning 374 yilidan 469 yiligacha Ovrupada Xunlar imperiyasini tuzdilar.

Ovrupa Xun imperiyasining asoschisi Balamir (374-400) hisoblanadi, Ovrupa Xun imperiyasi hukmdorlari ichida Attila (Attil, 434-453) nomi Ovrupa tarixida hozirga qadar mashhur bo'lib saqlanib qolgan, hatto Volga daryosining nomi ham Atilmuran>Itil Muran>Idil suvi atamasi Attila (Attila, At tila) ismiga nisbat berilgan. Mahmud Koshg'ariy o'z asarida "Itil suvi oqa turur" deb eslab o'tgan.

Ba'zi manbalarga qaraganda, xunlar turli yozuv formalaridan foydalanganlar, dastlab Xitoy yozuvini istifoda qilganlar, shaklan Xitoy yozuvi va tili asosida /geterogramma/ bo'lsa ham talaffuzda Xunlar tiliga moslab o'qiganlar. Shuningdek, milodning 250 yili tarmoq Xun hukmdorlaridan birining nomi Chunggu deb atalgan. Xoqon Kangtoy degan kishi boshchiligida xunlardan Kambodja mamlakatiga elchi yuboradi. Elchi kambodjaliklar yozuvi xunlar xatiga o'xshaydi deb ma'lumot bergan. U paytda Kambodjada sanskrit yozuvidan foydalanganlar. Bu ma'lumotga qaraganda, ikkinchi Xun imperiyasi davrida sanskrit yozuvidan geterogramma tarzida foydalangan bo'lishi mumkin degan fikrni qo'zg'atadi. Ammo Olma-Otadan 50-60 km. uzoqlikdan Issiq yozma obidasi topilgan, Xun imperiyasi davriga oid shahzodaning /to'raning/ qabridan topilgan idishda urxun yozuvi mavjud bo'lib, bu yozuv turk tilida bitilgani aniqlangan, hamda zamonaviy laboratoriya tahliliga qaraganda, bundan ikki yarim ming yil ilgarigi davrga oidligi ma'lum bo'lgan. Shunga ko'ra, xunlar o'z alifbosi bilan bir qatorda geterogrammadan ham foydalanganliklari ma'lum bo'ladi. (Tarixan Assuriyaliklar, Midiyaliklar,

Sasoniylar, Eroniylar, qisman qadimgi Xorazm, Baqtriya oramiy yozuvidan geterogramma tarzida foydalanganlar. Hozirgi davrda ham yaponlar Xitoy yozuvidan ba'zi so'zlarda geterogramma usulini istifoda qiladilar).

Xitoy yozma manbalarida Xunlar xoqoni mashhur Botur Tangriqut tomonidan Xitoyning Xan sulolasiga tegishli hukmdor Luyhuga, Vendiga yuborilgan maktublar haqida eslangan. Shuningdek, I.Bichurinning ma'lumotiga qaraganda, miloddan avval xunlar yozuv madaniyatiga ega bo'lgan, bu esa xunlar xoqoni Botir Tangriqut /Madexon/ tomonidan Xitoy imperatoriga yozgan maktubdan ma'lumdir. (Xunlar tarixi 36-38 b.). Shuningdek, Xun xoqonlari harbiy maqsadlar uchun xaritalardan foydalanganlari haqida Turg'un Olmos xabar berib o'tadi /Xunlar tarixi, 234 b./.

Xunlar san'at sohasida ham turkiy xalqlarda qo'llangan dob, nog'ora, nay kabi muzika asboblarini ishlatganlar. (Xunlar tarixi 238 b.).

Xunlarda ham amaldorlik mansablari turkiy nom bilan ifodalangan. Ular ulug' hukmdorlarining unvonini turkcha so'z bilan Tangri qut deb ataganlar. Tangri Xunlarda eng ulug' tangrilar tangrisidir, xunlar tafakkurida hukmdorlarni tangriga nisbat bergan, tangri nomiga qut so'zini qo'shib, qut, baxt-saodat beruvchi tangriga yaqin zot ma'nosida qo'llaganlar, ma'muriy jihatdan qag'an (xoqon) imperator, Ollohning yerdagi soyasi kabi ma'nolarni ifodalagan. Tangriqut atamasining o'zi xunlarni turk qavmlaridan iborat ekanini isbotlaydi. Shuningdek, xunlarda turkcha atamalardan iborat yigirma to'rt xil amal bo'lgan, o'ng qo'l bilgaxon, so'l qo'l bilgaxon, yobg'u (bosh vazir), o'ng qo'l qutig'u, so'l qo'l qutig'u, o'ng qo'lxan, so'l qo'lxan, o'ng qo'l ulug' sangun, so'l qo'l ulug' sangun, o'ng qo'l ulug'tutug'bag, so'l qo'l ulug'tutug'bag, batisxan, tumanboshi, mingboshi /bingboshi/, yuzboshi, o'nboshi kabi amaldorlik hamda harbiy unvonlar joriy qilingan (Xunlar tarixi, 184-185 bet). Umuman olganda, bu yigirma to'rt atama ham xunlar turkiy qavm ekanliklarini isbotlaydi.

Xunlar shamanizm (qam, qaman, xam) ko‘p xudoliklar diniga sig‘inganlar, shunga ko‘ra, Quyosh xudosi, Oy xudosi, Osmon xudosi, Yer xudosi, Yulduzlar xudosi kabi, ko‘p xudolar xudosi (yig‘indisi) - Ulug‘ tangriga sig‘inganlar. Tong saharda chiqayotgan quyoshga sajda qilganlar, kechasi oyga cho‘qinganlar, muhim, jiddiy ishlarga kirishganda oy va yulduzlarga qarab hal qilishgan, oy to‘lganda dushmanlarga hujum qilishgan, oy tutilganda dushmanlardan chekinganlar. Ko‘k tangri bilan yer tangrisi butun hayotni yaratgan deb qaraganlar. Quyosh tangrisi bilan oy tangrisi tomonidan hukmdorlik taxti ato qilingan. Uy, chodirlarning eshiklarini sharq tomonga qaratib ochganlar. Xunlarda sharq yashil rang bilan, janub esa qizil rang bilan belgilangan, g‘arb oq, shimol tomon esa qora rang bilan ifodalangan. Diniy ta‘lim xunlarda hayotning hamma sohasida, shuningdek, yashash uchun kerakli narsalarda o‘z aksini topgan. Xunlarga xos jug‘rofiya ta‘limi qadimgi turk, eski turk davrlarida ham davom etgan. Hatto Amir Temur tomonidan qurilgan Oqsaroy hamda Ko‘ksaroy, shuningdek, Oltin O‘rda davrida tashkil topgan Oq O‘rda hamda Ko‘k O‘rda nomi Xunlar davridagi an‘ananing davomidir.

Xun hukmdorlarining nomlarini xitoy yozuviga asoslangan manbalardan transkriptsiya qilinganda, ko‘pchilik Xun hukmdorlarining ismi turkiy til qonunlariga mos kelganligini ko‘rish mumkin. Xun hukmdorlarining xonadoniga asos solgan shaxs nomi To‘ng‘u Cho‘nvey /Cho‘ngbag/ eramizdan avval bir ming ikki yuz yil avval yashaganligi ko‘rsatilgan /Xunlar tarixi, 250 bet/.

Xun hukmdorlari: eradan avval: Tuman /240-210/, Botur Tangri Qut /210-174/, Kayuk /174-161/, Kunchin /161-126/, Uvay /Ubay// 126-114/, Uyshilur /105-102/, Kuligu /102-101/, Qutig‘u /101-96/, Kuligu /Quliqu/ /96-85/, Kuyondi /Quyondi/ /85-68/, Shuluy Qanquy /68-60/, Uyonquti /60-58/, Qug‘ushar /58-31/, Qutiyuti /31-20/, Suchiyanuti

/20-12/, Uchulanuti /8-1 milodiy-13/, Ulunuti (milodiy 13-18), Kuti /Quti/
Arshi Davganuti /milodiy 18-46/, Udatg‘u /46/.

Sharqiy Xun Tangri qutlari (hukmdorlari):

milodiy sana

Shilushuyuti /48-56/, Chiyuquti /56-57/, Ilg‘a Puluti /57-59/,
Xutungshi /59-63/, Kushi /Qushi/ Shuquti /63-85/, Iltu Uluti /85-88/,
Shulan Shuquti /88-93/, Arg‘u /93-94/, Tindur Shuquti /94-98/, Banchi
Shisuti /98-124/, Uchg‘u Shisuti /124-128/, Qutunu Shisuchuti /128-140/
, Qulannushi /Kulannushi/ Suchu /143-147/, Illinusi Suchu /147-172/,
Utinushi Suchu /172-178/, Kuchin /Quchin/ /178-179/, Qanquyi /179-195/.

G‘arbiy Xun Tangri qutlari:

milodiy sana

Panu /46-83/, Sanmu /83-84/, Ulug‘ /84-89/, Shimalay /89-91/,
Panqu /93-118/, Chichi (-374). Panqu bilan Chichi orasidagi G‘arbiy
Xun hukmdorlari haqida ma‘lumotlarimiz mavjud emas.

Ovrupa Xun hukmdorlari:

milodiy sana

Balamir /374-400/, Yulduz /400-410/, Qaratun /410-415/,
Bunchuq /415-422/, Ro‘yo /422-434/, Atilla /Attila/ /434-453/, Tilik /
Ilik/ /453-454/, Dangizbag /454-469/, /Xunlar tarixi, 250,252, 271-272
betlar/.

Xun imperiyasi davrlarida hukmronlik qilgan hukmdorlar otlarining
ko‘pchiligi eng qadimgi turkiy til qonunlari asosida yasalgan *Tuman,*
Botur, Kayuk, Ulug‘, Ilg‘a, Yulduz, Tilik, Danggizbak /Tanggizbak/
kabi kishi ismlariga etimologik izoh berish zarur emas. *Qunchin* va
G‘uchin /Quchin/ nomlari hozirgi o‘zbek tili shevalarida is‘temol

etilayotgan *xunajin, mekachin /megajin/, quloqchin, olchin* soʻzlari kabi yasalgan.

Uyshilur, Qugʻushar soʻzlarining lugʻaviy maʼnosidan qatʼiy nazar *-ur, -ar* sifatdosh formasi asosida hosil boʻlgan.

Quligʻu, Qitugʻu, Kuliqu /Quliqu/, Uchgʻu, Argʻu kabi kishi nomlari turkiy tillarga xos sifatdosh formalarining *-gʻu, -qu* qoʻshimchalari asosida yasalgan soʻzlardir.

Kuyondi /Quyondi/, Uyonquti, Qutiyyuti, Suchinuti, Ulunuti, Puluti kabi hukmdorlar nomi qadimgi turkiy yozma manbalarida qoʻllangan *ikindi, ikinti* kabi soʻzlardagi *-di, -ti*, qoʻshimchasi orqali yasalgan, yuqoridagi soʻzlarga qoʻshilgan *-di, -ti* qoʻshimchasi *tartib, sira, navbat* maʼnolarini anglatgan. *Shuluy, Qanquy, Shimalay* kabi xunlar davriga xos kishi nomlari hozirgi oʻzbek tilida qoʻllanayotgan *toʻqay, choʻqay, oʻgay, kegay/arava kegayi*, tatar tilida uchraydigan *koʻkuy* kabi soʻzlarda isʼtemol etilgan *-ay, -uy* qoʻshimchalari asosida yasalgan deb qaraymiz.

Arshi, Xitungshi, Gʻushi /qushi/, Vanchi /Banchi/, Gʻulannushi, Suchi, Utinushi kabi xoqonlar nomlarining yasalishida qadimgi turkiy, eski turkiy, yangi turkiy, eski oʻzbek yoki klassik tilimizda ot yasovchi *-chi, -chu* qoʻshimchaning *-shu, -shi* muqobil varianti *-shi* qoʻshimchalari orqali yasalgan deb qaraymiz.

Bunchuq soʻzi tilimizda isʼtemol qilinayotgan *chumchuq, qorachiq, balchiq, yopinchiq* kabi soʻzlarni yasashda qoʻllangan *-chiq, -chuq* qoʻshimchasi asosida hosil boʻlgan. *Tilik* soʻzi esa *-ik* qoʻshimchasi qoʻshilishi orqali yasalgan. *Qaratun* nomi *qara* hamda *tun* soʻzlari orqali qoʻshma soʻz tarzida yasalgan. *Balamir* shaxs nomi esa *bal* asal, *bal* soʻziga yasovchi *-a* hamda *-mir* sifatdosh formasi qoʻshilib yangi soʻz hosil boʻlgan.

Atilla degan Ovrupa xunlarining hukmdori nomi *At*-ism, shon-shuhrat, soʻziga *tila* soʻzi qoʻshilib *Attila* qoʻshma soʻzini hosil qilgan, talaffuzda esa Atilla tarzida fonetik oʻzgarishga uchragan. *Sanmu* kishi nomi ham *san -sana*, oʻyla soʻziga *-mu* elementi qoʻshilib ism hosil boʻlgan.

Xun imperiyasida murakkab etnik guruhlar yashar edilar: xunlar, sanbiylar, tobolar /toboslar yoki tabgʻachlar/, oq xunlar, uysinlar, abarlar /jujanlar/ va boshqa qabilalar. Bu qabilalar xunlar davlatining fuqarolari edilar. Bu qabilalar ittifoqi ichida xun qabilalari yetakchi kuch edi, shunga koʻra, bu davlat xunlar imperiyasi nomi bilan mashhur boʻldi. Milodiy sananing 304-399 yillari xun qabilalari orasida ziddiyatlar kuchayib ketgan edi, ikkinchidan, Xitoy imperiyasining qutqusi natijasida bu koʻrsatilgan qabilalar oʻrtasida buzilish yuz berdi, Xitoyning xun davlatchiligiga nisbatan dushmanligi kuchayib bordi, Xun imperiyasining asosiy tayanch qabilalari oʻzaro zidlashib har tomonga tarqalib ketdilar.

lakinf Bichurin ham juda boy qadimgi xitoy yozma manbalar ustida tinimsiz ishlab, turkiy qavmlarning eng qadimgi ajdodlari xunlar tarixining siyosiy, ijtimoiy, nasliy tomonlarini yoritib beradi. Biz I.Bichurin asari asosida xunlar tarixi besh asrlik davrini qisqacha tarzda yoritishga harakat qilamiz. (Bichurin Nikita Yakovlevich (Iakinf), Sobraniye svedeniy o narodax obitavshix v Sredney Azii v drevniye vremena, tom I, M-L. 1950, 39, 114).

Xunlar eng qadimgi davrlarda Shimoliy Xitoyda, ichki va tashqi Moʻgʻulistonda, Oʻrdosda, Gansuda, Gʻarbda Kaspiy dengizi boʻylarigacha, Kavkaz togʻlarigacha, Sharqda Ulugʻ Xitoy devorigacha, Janubda Shimoliy Hindistongacha, Tibetgacha yashaganlar. Ot, mol, tuya, qoʻy, echki va boshqa uy hayvonlarini boqqanlar. I.Bichurinning maʼlumotiga qaraganda, xunlar Botur Tangri Qut Modexon /Madyxon/ otasi hukmronlik qilgan davrga nisbatan ming yil ilgari Xitoyning Xan, Yuy sulolasidan avval oʻz davlatlariga ega boʻlganlar. Xunlar oʻq-yoy,

nayza, qilich bilan qurollangan, jangda yutsa, olg'a bosganlar, yutqizsa tartibli chekinganlar, qochish taqiqlangan. (1-40).

Kuchlilar sifatli (go'shtli) taom yeganlar, qarilarga e'tibor berilmagan /1,40/, yungli mo'ynali, terili kiyim kiyganlar, qisman dehqonchilik, chorvachilik bilan mashg'ul bo'lib, ko'chib yurganlar, otasi o'lsa o'g'li beva o'gay onasiga uylangan, og'asi yo inisi o'lsa, yangasiga uylangan (I,40). Odamlar bir-birini oti bilan chaqirishgan. Miloddan avval 537 yilgi voqealarda Jun nomi Mo'g'ul qabilalarga, Xu nomi turkiy qabilalarga nisbat berilgan (I,44).

Miloddan oldin IV asrda Xitoy hukumati Xunlar tarkibidagi Xu qabilalaridan - turklardan saqlanish uchun uzun devorlar Ulug' Xitoy devorini qurishgan. 307 yili Xitoy hukmdorlari Ulug' Vu-Lin Chjio xonadoni o'z fuqarolarini harbiy mahoratga o'rgatish uchun Xu turklarini o'z o'lkasiga kiritgan (I,45).

Miloddan oldin 209 yili Madexon O'rta Xitoy yoki G'arbi-shimoliy Xitoy bilan urush rejasini tuzgan.

Modexon (Botir Tangri Qut) dan dun-xu (xun davlatlaridan biri) qabilasi otlar so'raydi, otlar beradi; boyluk so'raydi, boyluk beradi; tashlandiq toshloq yerni so'raydi, ammo u "tashlandiq toshloq yerda ota-bobolarimning qabri yotibdi. Bu yerda kelajak avlodlarimizning rizqiro'zi bor" – deb rad javob beradi. Undan so'ng qiz so'raydilar. Modexon bundan g'azablanib ularga qarshi urush boshlaydi. Urush natijasida dun-xu va boshqa ko'chmanchi xun qabilalarini bo'yinsundiradi.

Xitoylar xunlarga qiz berib 201 yillari tinch yashaydilar. Xunlar 200 yil davomida O'rta Xitoyga lashkar tortgan, xunlar Modexon davrida 400 ming lashkar bilan jang qilgan, keyinchalik Xunlarning harbiy kuchi darajasiga qarab lashkarlar soni o'zgarib turgan.

Melodiy sanadan avvalgi 200 yilgi Xun va O'rta Xitoy bilan jangda 400 mingdan 100 mingi G'arb tomondan, yana 100 mingi janubdan qizil

ot bilan, yana 100 ming ko'k otlıq sharq tomondan, shimol tomondan 100 ming qora otlıq bilan O'rta Xitoy qo'shini Modexon tomonidan qurshab olingan. O'rta Xitoy qoshini taslim bo'lgan. O'rta Xitoy hukumati xunlarga og'ir shartlar bilan solıq to'lashga majbur bo'ladi.

Modexon davrida O'rta Xitoy bilan siyosiy, iqtisodiy munosabatlarga Modexonning xotini ta'sirida Xunlar bilan O'rta Xitoy davlati o'rtasida tinchlik hamda qarindoshlik (qudachilik) bitimini tuzgan.

Xitoy zodogonlari xunlarni kuch bilan engib bo'lmaydi, faqat ayyorlik bilan engish mumkin, Modexonga qiz berib, qizning o'g'lini, yani Modexonning nabiralari ni qo'lga olish mumkin deb kengashadilar. (1, 52).

O'rta Xitoy davlati bilan xunlar orasida bitimlar tuzilgan bo'lsa ham siyosiy tangliklar yuz beradi.

Mode xoqon 192 yili O'rta Xitoyning xotin imperatoriga shunday maktub yo'llaydi: "balchiqlar ichida tug'ilgan, cho'llarda otlar, mollar orasida o'sgan sizlarning O'rta podshohlaringizga sayohat qilish uchun bir necha marta bordim, shalpaygan, bo'shshagan xotin hukmdoringiz yolg'iz taxtda yashaydi (o'tiradi). Har ikki hukmdor zerikarli holda yashamoqda, meni ovuntiradigan narsam yo'q, shu yo'q narsa mavjud bo'lishini istayman". O'rta Xitoyning xotin imperatori Gao-Xeu g'azablanib, barcha vazirlarini chaqirib Mode xoqon elchisini o'ldirishni, Xunlarga qarshi urush e'lon qilishni buyurdi. Xunlar bilan O'rta Xitoy urushi boshlanadi, xunlar shu yilning o'zida Xitoy shaharlarini qamal qiladilar, Xitoyning 320 ming kishilik qo'shini bo'lsa ham dahshatga tushadi, xunlar bilan Xitoy urushi davom etadi, O'rtada maktublar almashib turadi, Xitoyning holi tang kelib, xunlarga juda ko'p sovg'alar yuborib qarindoshlik - xonga qiz berib tinchlik bitimi tuziladi. Modexon 174 yili o'ldi. Modexon o'g'li Kayuk (Laoshan Giyuy Shan'yuy) 174 yili otasi o'rniga xoqon bo'ldi, shu paytda xunlarning soni Xitoyning bir viloyati aholisiga ham teng kelmas edi.

Modexon o'g'li Kayukxon davrida O'rta Xitoy davlati Yue Giyu nomli kishini xunlarga yuboradi, Yue xunlarga moliyaviy ishlar uchun yozuv o'rgatadi. Shuningdek, Yue Giyu xoqonga davlat tamg'asi yasab beradi, tamg'ada: "Ko'k va yer orasida tug'ilgan va quyosh hamda oy tomonidan yaratilgan xunlarning ulug' va shon-shavkatli xoqoni Xitoy hukmdori yuborgan narsalar uchun minnatdorchilik bildiradi" deb yozilgan.

Xunlar bilan Xitoy o'rtasida nizo chiqib, miloddan avval 166 yili xunlar 140 ming kishilik cherik bilan O'rta Xitoy o'lkalariga bostirib kiradi, juda ko'p asir, boylikka ega bo'ladilar.

O'rta Xitoy davlati mingta aravachali hamda yuz ming kishilik qo'shin bilan xunlarga qarshi chiqadi, xunlar taktik jihatlarni inobatga olib o'z yurtiga qaytadilar, xunlar bir kishini ham yo'qotmadi. 166 yili Xitoy bilan tinchlik va nikoh (qarindoshlik) bitimi tuzildi.

161 yili Kayukxon vafot qildi, o'miga o'g'li (Gyun'chen' Snan'yuy) Kunchinxon o'tirdi. 158 yili ham xunlar tinchlik hamda qarindoshlik bitimini buzib 30 ming otliq bilan O'rta Xitoyga bosib kirib qirg'in qilib, juda ko'p o'lja olib qaytdilar.

I. Bichurin o'z asarida Xunlar tarkibiga kirgan turkiy qavmlar ajdodi haqida Xitoy manbalariga asoslanib ishonchli ma'lumotlar keltirgan.

Uyg'urlar (Xoyxu) xunlar avlodi, Shan-si, Gan'-su viloyatida yashar edilar, bu viloyatlar III-II asrda Xitoyga qaram emas edi, ko'chmanchilar vatani edi (1, 213), dinlin (Xoyxu) nomi bilan yashagan uyg'urlar ajdodi ajralib chiqqan edi (1, 214) deb ko'rsatilgan.

Rashid-ad-din o'zining "Jomi-at-tavorux" nomli asarida mo'g'ullar turklardan ajrab chiqqanligini qayta-qayta ta'kidlagan.

Mo'g'ullar turklarni dulg'a deb yuritgan, dulg'a xalqi xunlardan tarqalgan, xunlar turklar qabilasiga mansubdir. (1, 220).

Uyg'urlar ajdodi ham Xunlar xalqiga mansub bo'lib, ular ulkan g'ildirakli aravalarda yurar edilar.

Ashinlar avlodi ham xunlarning bir tarmog'idir. (P, 164).b

Jujanlar (abarlar) avarlar ajdodidirlar. (P, 177).

Xunlarning 152 yillik kuchaygan davrida 8 ta xoqon hukmronlik qilgan (1, 46). Xunlarning ijtimoiy, ma'muriy, harbiy, diniy udumlari haqida I. Bichurin bir qator ma'lumotlar berib o'tgan.

Modexon qoshida 24 oqsoqol maslahatchi bo'lgan, har qaysi oqsoqol ma'lum bir o'lkaning xoni tarzida cherikka, o'nlik, yuzlik mingliklar kabi harbiy bo'linmalar yuborish majburiyatini olgan edilar, yilning birinchi oyida xoqon qoshidagi ibodatxonaga 24 oqsoqol borishi shart edi, beshinchi oyda ajdodlari uchun jonliq so'yiladigan joyga borib Ko'k tangrisiga va ruhlarga ibodat qilgan. (1, 49).

Xunlar xoqoni ertalab o'rdasidan chiqib, kun chiqishga qarab sig'ingan, kechqurun oyga qarab ibodat qilgan, u chap tomonga (shimolga) qarab o'tiradi, o'liklar tobutga qo'yilgan, tobutlar erning yuzida (o'rab berkitib) saqlangan, hamda ichkarida (yer ostida) qo'yilgan. O'liklar oltin va kumushlangan, parcha va mo'ynalar bilan o'ralgan. Motam kiyimi bo'lmagan, oq suyaklar va boshqalar o'lganda yuzlab murdalar bir yerga qo'yilgan. Xunlar ishlarini oy va yulduzlarga qarab bajarganlar.

133 yili Xitoylar yashirin yo'l bilan Xunlarga hujum qilish uchun plan tuzilgani asir tushgan xitoy ofitseri orqali xoqonga ma'lum bo'ladi, xoqon o'z qo'shini taktikasini o'zgartiradi, bundan so'hg xunlar yangi urush plani asosida Xitoyga hujumlar qiladi. Xitoylar hiylasi sababli tinchlik bitimi to'xtovsiz buzilib turdi.

133-127 yilgacha goh xunlar, goh xitoylar biri-birining tuprog'iga hujum qilib turdilar, har ikki tomondan asirlar olish, talon-taroj qilish davom etdi. 127 yili O'rdosni xitoylar bosib olib, O'rdosda harbiy istehkomlar qurib oldilar. 126 yili uchunchi xunlar xoqoni Kunchin vafot qildi.

Xunlarning to'rtinchi xoqoni Ubay (Uvay)/126-114/(Ichisie Shan'yuy) 126 yili taxtga o'tirdi. Xunlar Ubay davrida 126-125 yillar davomida Xitoyga hujum qilib minglab asir va o'ljalar oldi.

124 yili Xitoy 100 ming kishilik qo‘shin bilan xunlarning chegaradagi bekligiga (Chjukiga) to‘satdan hujum qiladi, shu paytda bu viloyat beki, maishatda bo‘lgan, xunlardan 15 ming kishini asir olgan. Shu yil kuzda xunlar 10 ming cherik bilan javob tarzida Xitoyga hujum qilib minglab xitoylardan asir va o‘lja oladilar.

123 yili xitoylar 100 ming kishilik cherik bilan xunlarga yana hujum qiladi. To‘rtinchi Xun xoqoni Ubay davrida xunlarning Xitoyga qarshi faol harbiy harakatlari kuchsizlanib, bir necha bor Xitoy tazyiqi ostida qoldi, ba’zi beklklarning Xitoy panohiga kirishi yuz berdi.

Xunlar 120 yili yana Xitoyga hujum qilib, o‘lja va minglab asirlar olib qaytishdi. 119 yili 140 ming kishilik Xitoy cherigi cho‘lga chekingan Xunlarga hujum qildi, xoqon xitoy qurshovidan biroz lashkari bilan qochib qutildi. /1, 66/. Sharqiy Xun xoni Xitoy hujumiga dosh bermay qochdi, xitoylar 70 ming xunlarni tutqin qildi, xitoylar ketma-ket xunlar territoriyasini egallab oladilar, xoqonni yana qurshab oladi, 90 ming xun tutqin bo‘ladi, xoqon qochib qutildi. Xitoy kuchsizlangan xunlarni taslim bo‘lishga taklif qildi, xunlar rad qildilar. To‘rtinchi xunlar xoqoni Ubay 114 yili o‘ldi.

Xoqon Ubay I o‘g‘li /Uvey II/ /114-105/ 114 yili taxtga o‘tirdi. Xoqon Ubay I o‘gli kuchsizlangani uchun xitoyga qarshi yurish qilmadi, xitoylar esa 112 yili 15 ming otlq bilan xunlarga qarshi yurish qildi, ammo xunlarni uchrata olmay qaytdi.

110 yili xitoylar 180 ming cherik to‘plab, xoqon oldiga elchi yuboradi, elchi xoqonga qodir bo‘lsang urushga chiq, qodir bo‘lmasang xitoyga qaram bo‘l deb aytadi, xoqon Xitoy elchisini ushlab qoladi, Xitoy elchisini saroyga kiritgan o‘z xodimini g‘azab bilan o‘ldiradi.

Xitoy elchisi, xoqonga o‘g‘lini garov tarzida yuborib xitoy tarafdori bo‘lishni taklif qiladi. Xoqon turli vajlar bilan valiahd o‘g‘lini yuborishni istamaydi, xoqon Xitoydan saqlanish choralariini izlaydi. 105 yili Uvey II xoqon vafot qiladi.

105 yili Uvey II ning o'g'li yosh Uyshilur /Er Shan'yuy/ xoqon bo'ldi, O'rta Xitoy hukmdori Markaziy Xunlar davlatini chalg'itish, hamda Markaziy xoqonga qaram G'arbiy Xunlar xonini Markaziy xunlar davlatiga qarshi qo'zg'atish uchun elchilar yuborgan, elchilar yanglishib har ikkisi Markaziy xoqon huzuriga kirib qolgan, xoqon bu fitnadan xabar topib, elchilarni ushlab qolgan. Xunlar kuchsizlangani sababli xitoylar uchun Davan /Farg'ona/ va An'siga /Parfiya-Kushan/ yo'l ochilib qolgan.

104-103 yillari qishda qor qalin tushgani uchun Xunlarning chorvasi halokatga uchraydi, xunlarda ocharchilik yuz beradi, Xunlarning sharqiy o'lkalaridagi hokimlari xoqonni o'ldirishga qasd qilib, ayg'ochi yuboradi, Sharqiy xunlarni Xitoyga qaram qilishni ko'zlagan Xitoylar xoqonga qarshi fitna tayorlab uyushtirgan, xoqon Sharqiy Xun hokimiga qarshi askar yuborib uni tutib qatl qilgan.

103 yili Xitoy 20 ming o'tliq askarni Sharqiy Xun hokimiga yordam berish uchun yuborgan, Xunlar Xitoy lashkarini 80 ming kishilik cherik bilan qurshab oladi, Xunlar xitoylarning qo'shinini deyarli asir olgan, xoqon g'alabadan so'ng xitoylar bosib olgan Shey-syan-chen degan qal'asiga cherik yuboradi. Xunlar bu shaharni qaytarib ola bilmadilar. 102 yili xoqon Uyshilur (Er Shan'yuy) sovuqdan halok bo'ladi, o'miga 102 yili Uvey II ning, g'arbiy o'lkalar xoni Qulig'u (Gyuylixu) (102-101) xoqonlik taxtiga o'tiradi.

102 yili Qulig'u xoqon xoqonlik tahtiga o'tirgach, Xitoy Xunlarga qarshi juda ko'p harbiy lagerlar qurganlar, 102 yil kuzida Xunlar Xitoy tuprog'iga bostirib kiradilar, o'lja, asirlar oladi, qaytishda yo'llaridagi Xitoy istehkomlarini yemirib tashlaydilar. Xunlar olgan asir va o'ljalarni boshqa Xitoy armiyasi yo'lda qaytarib oladi.

101 yili xitoylar Ershi /Davan'/ga hujum qilib Ershi shahrini qamal qiladi, Ershi xalqi xitoylarni shaharga kiritmagan, ammo xitoylarga boj - ikki mingta chopqir otlar berib qutilgan. Xunlar qishda xitoylar bosib olgan

Shey-syan-chen shahrini yana qamal qilmoqchi bo'lganda 101 yili yo'lda xoqon o'ladi.

101 yili Sharqiy Xunlar xonining inisi Qutig'u/Duyuy Izyuydixey Shan'yuy//101-96/ xoqonlik taxtiga o'tirgach, barcha tutqindagi Xitoy elchilarini va boshqa asirlarni ozod qildi. 100 yili Xitoy hukumati ko'p sovg'alar bilan Xunlar xoqoniga elchi yubordi. 99 yili Ershini qamal qilgan xitoy qo'mondoni 30 ming lashkar bilan G'arbiy Xunlarga hujum qildi, Tangri (Tiyonshon) tog'da 10 ming xunlarni asirga olib qaytdi. Ershi shahrini qamal qilgan lashkarboshini xunlar qurshab oladi, 7 ming o'lik qoldirib zo'rg'a o'zi qutulib qoladi. Shu yilda xunlar yana qayta Xitoy qo'shinini qurshab oladi, qurshovdan 400 kishi qutilib qoladi.

99 yili yana Xitoy hukumati 210 ming lashkar bilan Ershini qamal qilgan qo'mondon qo'l ostida xunlarga qarshi yurish qiladi. Xunlar xitoy bosqinchilarining yurishidan xabardor bo'lib, qulay joyga chekinib, xitoy qo'shinini kutib turadi. Xitoylar bilan 10 kun jang davom etadi. Shu paytda Xitoy qo'mondoni oilasi Xitoy hukumati tomonidan o'limga hukm qilinganining xabari keladi. Xitoy qo'mondoni Xitoy hukumati hukmidan norozi bo'lib xunlarga taslim bo'ladi, xitoy lashkari mag'lub bo'ladi. Xitoylardan bir yoki ikki kishi Xitoyga qaytadi. (1, 73-74).

Quluqu (G'uluqu: Xulugu-Shan'yuy) (96-85) to'qqizinchi xunlar xoqonining Qutig'u xoqonning kichik o'g'li, Sharqiy Xun xoni edi. Otasining o'limi oldidagi vasiyatiga ko'ra taxtga o'tirdi.

Xunlar 90 yillari Xitoyga hujum qiladilar, yana 90 yili xunlar qaytadan Xitoyga bosib kiradi, amaldorlarni va aholini asirga olib qaytadi, bundan keyin ham janglar davom etadi.

89 yili xoqon Xitoy imperatoriga: janubda Ulug' Xan hukmdor, shimolda esa kuchli Xu hukmdor, Xu (xun) Mag'ur ko'k o'g'li, saroydagi mayda udumlarga e'tibor qilmaydi, Xan davlati chegarasida voqeaga chek bo'lishini, Xan xonadonidan o'zimga qiz rafiqa olishni, Xan xonadoni eski

bitimga ko'ra, har yili eng yaxshi vinolar, 50 ming xu guruch, 10 ming jo'ra turli ipaklik olishni istayman, shundan so'ng talon-taroj bo'lmaydi, deb yozgan.

87 yildan so'ng Xitoy qo'shini 20 yil davomida xunlarni kuzatib, ularning ichkari o'lkalarigacha bordi; xunlar kurashda toliqqan edi, shunga ko'ra, xoqon tinchlik tiklanishini hamda Xitoy malikasi orqali qarindosh bo'lishni o'ylab qoldi. Xoqon Quluqu uch yildan so'ng og'rib 85 yili vafot qildi.

85 yili o'layotgan xoqon G'arbiy o'lka xonini taxtga o'tirishga vasiyat qilishiga qaramay, Sharqiy xun xonining o'g'li Quyondi/G'uyondi/86-68/ xoqonlikka saylangan. 85 yili Quyondi xoqon/Xuandi Shan'yuy/nomi bilan taxtga ega bo'ldi. Xunlar shu davrda yuzlab quduqlar kavlab ikki qavatli uy va omborlar qurishga uringan. 80 yili 20 ming xun otliq qo'shini Xitoyga hujum qiladi, Xitoy lashkari qarshi hujum qilib 9 ming xunlarni asirga olgan. /1,78/.

Miloddan avval 72 yili yoz oyida O'rta Xitoy davlati xun xalqini qirib tashlash uchun 160 ming kishilik otliq qo'shin bilan xun o'lkalariga hujum boshlaydi. Xunlar xitoylarning vahshiyona hujumini eshitib yoshlarni, qarilarni, chorvasini, mol-mulklarini dushmandan uzoq o'lkalarga yuboradilar. Harqaysi xitoy diviziyalari 2 ming li/ming km./yol yurib, xun o'lkalarini vayron qilib, o'n minglab xunlarni qirib, 39 ming kishini asir oladilar, 700 ming chorva mollarini, yilqi-qo'ylarini bosib oladilar. Xitoylarning xunlarga qarshi yurishida usunlar turkiy qavm bo'lishiga qaramay, xunlarga qarshi hiyonat qilib yurishda qatnashadilar.

Xunlarning kuchsizlanganidan foydalanib, o'z qarindoshlari dinlinlar, usunlar, uxuan'lar to'rt tomondan xunlarga hujum qiladilar. O'zlarining uch qarindosh qabilasi o'n minglab xunlarga hujum qilib minglab xunlarni qirib, asir oladilar, chorvasini, mol-mulkini talab ketadilar. Xun xalqining

30 foiz xalqi ochlikdan, sovuqdan qirildi. G‘uyondi xoqon /Xuan‘di Shan‘yuy/ 17 yil xoqonlik qilgandan so‘ng 68 yili o‘ldi.

68 yili xoqonning kichik inisi Sharqiy xun xonligi Shuluy Qanquy / 68-60/ /Xyuylyuy Tsyuan‘kyuy/ nomi bilan xoqonlik taxtiga o‘tiradi. Bu hukmdor xunlarning o‘n birinchi xoqoni edi. 67-64 yili Xunlar o‘z maydonlariga, 10 ming kishilik 2 ta armiyani xitoylarning hujumini oldini olish uchun o‘z chegariga joylashtirgan. Shuningdek, xunlar Xitoy ittifoqchisi usunlarni g‘arbga siqib chiqarish uchun harakatni davom etdiradi.

63-61 yillar dinlinlar xunlarga qarshi bosqin uyushtirib, asir olib, qirib ketdilar, boyliklarini talab ketdilar. 62 yili xunlar xoqoni 100 ming kishilik otliq cherik to‘plab, Xitoyga xujum qilmoqchi bo‘ldi, xunlar tarkibidagi bir guruh harbiy kuchlar xunlarga hiyonat qilib Xitoylar tomoniga o‘tib ketdi, xoqon og‘ir kasal bo‘lib, hujum to‘xtab qoldi, xoqon Xitoyga tinchlik hamda qudachilik bitimi tuzish uchun elchi yuboradi. Bu taklifga yonut /javob/ bo‘lmadi. Xoqon to‘qqiz yil hukmronlik qilib vafot qildi.

60 yili G‘arbiy xun xoni Uyonquti /Uyan‘gyuydi-Shan‘yuy//60-58/ xoqonlik taxtiga o‘tirdi, u ota tomondan Uvay xoqon nasliga mansub edi, o‘n ikkinchi xoqon Uyonquti taxtga o‘tirishi bilan Xitoy bilan tinchlik hamda qudachilik bitimi tuzishga intildi, xoqon o‘z inisini garov sifatida Xitoy imperatoriga tortiqlar bilan yubordi. Yangi xoqon o‘zidan oldingi xoqon uchun xizmat qilgan davlat arboblarni qatl qildi. Uyonquti xoqonni taxtga tavsiya qilgan malika tarafdorlarini o‘ziga yaqinlashtiradi, o‘zidan avvalgi xoqon qarindoshlarini amalidan bo‘shatadi, ularning o‘miga o‘zining yaqin qarindoshlarini belgilaydi, xunlar xoqonligida o‘zaro nizo kelib chiqadi, buning oqibatida Sharqiy xun hukmdori a‘yonlari birgalikda 50 ming kishilik cherik yig‘ib, xoqonga qarshi qo‘zg‘aladilar, xoqon Uyonquti 58 yili qochib ketadi. O‘n uchunchi xoqon Uyonutini /Xuxan‘e-Shan‘yuy/ni//58-50/ xoqonlik taxtiga G‘arbiy va Sharqiy xun xalqi saylab o‘tqizishadi.

G'arbiy xun hukmdori lashkar to'plab yangi xoqon Uyonutiga qarshi chiqadi, Uyonuti xoqon engilib qochib ketadi.

58 yili ulug' xoqon taxtiga G'arbiy xunlar hukmdori Qug'usharni / Chjukini//58-31/o'tqazadilar, yangi ulug' xoqon Qug'ushar g'arbga hamda sharqqa o'z inilarini hukmdor qilib belgilaydi, o'zaro ulug' xoqonlik taxtini egallash uchun kurash davom etadi. Sharqiy xun hukmdori ulug' xoqon Qug'usharga Xitoyga qaram bo'lishni taklif qiladi, shu yo'l bilan xunlar mamlakatida tinchlik o'rnatish mumkin deb kengash beradilar. Ulug' xoqon bu taklifni rad qilib qaramlilikni ajdodlari, xalqi oldida or nomus deb biladi, xunlar buyuk mustaqil xoqonlar edi deb ta'kidlaydi.

Xunlar mamlakatida Xitoy fitnasi ta'sirida o'zaro nizo kuchayib 57 yili besh o'lkaga bo'linib ketdi: g'arb, sharq, shimol, janub, markaz o'lka xonliklari paydo bo'ldi. Qug'ushar xoqon g'arbga o'rtnashib oladi. O'zini ulug' xoqon deb bilgan Qug'ushar xoqon Xitoy ta'siriga tushub qoladi, Qug'ushar xoqon Xitoyga safar qilib boradi, juda katta tantana, sovg'alar bilan qabul qilinadi, juda ko'p tortiqlar oladi. 57 yil Xitoy hukumati o'z ta'sirini saqlash uchun barcha xun davlatlariga kuzatuvchilar yubordi, xoqonga xizmat qilib turadigan shahzodalar qochib ketadilar. G'arbiy xun hukmdori xunlarning shon-shavkatini tiklash uchun vaqtincha usunlar bilan tinch yashashni ma'qul ko'rdi. G'arbiy xun xoni Qug'ushar xoqon o'z mavqeini rostlab, uchta qo'shni xalqni bo'yinsundiradi. Usunlarga qarshi lashkar yuborib turdi, g'alabaga erishib turdi.

31 yili Xitoy asoratiga tushib qolgan Qug'ushar xoqon vafot qildi, Qug'ushar xoqonning xotinlari, o'g'illari ko'p bo'lgani uchun nizo chiqmasin deb inisi Qutiyutini (Fuchjuley-jodi-Shan'yuy)(31-20) taxtga merosxo'r qildi, u xoqonlik taxtiga o'tiradi.

Xoqon Qutiyuti (Fuchjuley-jo'di-Shan'yuy) 10 yil hukmronlik davrida qaram hukmdor tarzida Xitoy imperatori huzuriga borib turdi, sovg'alar olib turdi. 20 yili bu xoqon ham vafot qildi, o'rniga kichik inisi

Suchiyanuti (Seuyeye-Jo'di-Shan'yuy)(20-12) xoqon bo'ldi, bu xoqon 8 yil hukmdorlik davrida qaramlik tarzida imperator huzuriga borib turdi, sovg'a-tortiqqlar oldi, o'g'li Xitoy ixtiyorida garovda saqlandi.

Uning ukasi ham o'n oltinchi huquqi cheklangan xoqon tarzida Gyuyya-Jo'di-Shan'yuy (12-8) to'rt yil hukmdorlik qilib o'ldi. 8 yili uning o'rniga kichik inisi Uchulunuti – (8- mulodiy 1-13) hukmdor bo'ldi.

Uning inisi Ulunuti /13-18//Uchjulyu-Jo'di-Shan'yuy/ qaram hukmdor bo'ldi. Xun imperiyasida o'n bitta mustaqil xoqonlar hukmron bo'ldi, ja'mi o'n to'qqizta xun hukmdorlari tarixi Xitoy yozma manbalarida saqlangan.

Umuman aytganda, sakkizta xun xoqonlari O'rta Xitoy imperiyasining ta'sirida qolib hukmronlik qildilar. 209-57 yilga qadar xunlar davlati o'z davrining mashhur imperiyasi darajasida hukmron bo'ldi.

Janubiy xunlar davlati umumxun imperiyasining kuchsizlanishi natijasida besh xonlikka bo'linib ketdi, milodiy sananing 25 yilida xun davlatining asoschisi Tuman xoqonning o'n sakkizinchi avlodi Qug'ushar /Xuxan'e-Shan'yuy/ xoqon nabirasi, Janubiy xunlar xoni Uchjula Jo'dixonning o'g'li Bi xon nomi bilan mashhur bo'ldi. Xunlar milodiy sananing 25 yili Xitoyga qarshi qo'zg'olon qilgan davrda, Janubiy xun davlati ulug' xun imperiyasining tarkibiga kirgan o'lkalardan biri edi.

Janubiy xunlar davlati milodning 215 yiliga qadar Xunlarning o'lkalarida hukmron bo'ldi /1,113-114/. Umuman xunlar, jumladan, Janubiy xun hukmdorlari o'z tillarida xoqonni Jo'di/Cho'di/ deb - xoqon ma'nosida yuritganlar. *Jo'di-Cho'di* kalimasi qadimgi turk davlatida xoqon yordamchisi *shad* so'zining fonetik varianti, *cho'di-jo'di-shadi-shad* shakli paydo bo'lgan.

Janubiy xun davlati ham O'rta Xitoyning Xan' xonadoni bilan ittifoqchilik qoidasiga rioya qilgan, Markaziy Xitoy bilan bog'langan Janubiy xunlar xoqoni boshqa xunlar bilan ham o'zaro munosabatni saqlab

kelgan. Janubiy xun xoni Bi xon yashirincha Xan' xonadoni bilan yaqinlashib, o'z mavqe'ini kuchaytirishni istab, Xitoyga yashirincha elchilar yuboradi.

Markaziy xun xoqoni kengashida Bi xon qatnashmay qo'yadi, shuningdek, Bi xonning yashirincha maqsadlaridan shubhalanib Markaziy xun xoqoni Janubiy xun xoniga qarshi milodiy 47 yili lashkar yuboradi, 50 ming kishilik cherik Bi xon qo'shiniga bardosh bera olmay qaytib ketadi, 48 yili sakkizta urug' boshliqlari kengashib, Xitoy homiyligida xoqonlik taxtiga Bi xonni Qug'ushar II /XuXan'e Shan'yuy/ nomi bilan o'tqazish uchun kengashib oladilar. Xitoy imperatori oqsoqollar kengashi qarorini ma'qullaydi. 48 yili qishida Bi xon o'zini Qug'ushar II /Xuxan'e Shan'yuy II/ deb e'lon qiladi. Janubiy xun xoqoni Bi xon o'z inisi Mo xonni Sharqiy hamda Shimoliy xun o'lkalariga 10 ming kishilik lashkar bilan yuboradi, bu o'lkalardan o'n minglab kishilarni, o'n minglab ot va mollarni o'lja oldi. Shimoliy xun xonligining 30 ming aholisi Janubiy xun xoqonini qo'llab, fuqarolikni ham qabul qildi. Janubiy xun xoqonligi 50 yili Xitoy bilan bog'lanishni davom etdirish uchun sovg'a-salom bilan elchi yuboradi. Elchi bilan xoqon o'z o'g'lini garovga Chan'anga jo'natadi. Xitoydan elchi kelib Janubiy xun xoqonidan Xitoy imperatoriga ta'zim qilishni talab qiladi, Xitoy bilan munosabatini buzmaslik uchun xoqon ta'zim qilishga majbur bo'ladi. Shimoliy, G'arbiy hamda Sharqiy xun xonliklarining 30 ming fuqarosi Xitoyga qarshi qo'zg'olon ko'taradi. Milodiy sananing 50 yili xun xonlari lashkari bilan qo'zg'olonchilar orasida jang bo'lib, xonlar lashkari engilib, uchta xon o'ldirildi. Natijada xun xonliklari orasida o'zaro ziddiyat kuchaydi.

Xitoy yozma manbalarida siyosiy, ijtimoiy hayot ta'sviri bilan bir qatorda xunlar tiliga yaqin talaffuz saqlangan jummlalar ham berilgan. Xonlar o'z yaqinlariga xunlar tilida: xaylandi, "chenli xutu-tangri o'g'li" deb xitob qilardilar, *chenli* so'zi /1,120/ *tangri* kalimasi turk tillari fonetik qonuniga

ko'ra, *t/ch, e/ye, r/l* tovushlari mosligi yuz bergan, shuningdek, *xutu* so'zida "x" undoshi qo'llangan qadimgi turk tilida o'g'ul ma'nosini anglatuvchi *uru/uri* sozida esa "x" undoshi tushirilgan, *r/t/d/z* fonetik hodisasiga ko'ra, moslashgan holat yuz bergan, bu fonetik qonun asosida xunlar tili qadimgi turk tili lahjasi deb qarashga to'g'ri keladi.

Beshta xonlikka bo'linib ketgan hamma xun xonlari o'zaro raqobat tufayli doimo urushib turdilar, ammo Xitoyga nisbatan kuchsizliklari uchun Xitoyga qarshi kurashga jur'at qilolmadilar, har qaysi xun xonliklari xoni Xitoy poytaxti Chan'anga /imperatorga/ salomga o'zlari borar hamda elchilar yuborib turar edilar.

55 yili Bi xoqon vafot topadi, Bi xoqonning kichik inisi Mo xoqon taxtga o'tiradi, bu xoqon ham 55 yili vafot qildi.

56 yili Mo xonning kichik inisi Xan xoqon /Xan' Shan'yuy Xan'/ nomi bilan Janubiy xun xonligi taxtiga o'tiradi. Ikki yildan so'ng Xan xoqon vafot qildi, o'miga Janubiy xun davlatiga Bi xon o'g'li Di xon ham to'rt yil hukmronlikdan so'ng o'ldi. O'miga Mo xon o'g'li Su xon taxtga o'tirdi.

Su xon ham bir necha oydan so'ng o'ldi, o'miga Chan xonlik taxtini egalladi.

Shimoliy xun xonligi harbiy jihatdan kuchayib, 63 yili Xitoy chegaralariga hujum qilishga jur'at qildi, Xitoy javob tarzida Shimoliy xunlarga qarshi lashkar yubordi, 73 yili Xitoy to'rt tomondan Shimoliy xunlarga qarshi lashkar yuboradi, Shimoliy xunlar xitoy qo'shinini bosib borishini eshitib mamlakatining yanada shimoliy tomoniga chekindilar, bir qism shimoliy xun beklari Xitoyga yaqin chegaraga ko'chib kelib xitoyga qaram bo'ldilar. Xitoy bilan savdo qilishni taklif qildilar, o'zlari bilan 35 ming kishilik aholini, 20 ming ot olib Xitoyga ko'chib keldilar.

85 yili Shimoliy xunlarning 73 ta urug'i Xitoyga yaqin joylarga qochib keldilar. Shimoliy xunlarda o'zaro nizo bo'lgani uchun kuchsizlanadilar. Janubiy xunlar bir tomondan, ikkinchi tomondan dinlinlar Shimoliy xunlarga

hujum qildilar, shan'biylar yana boshqa tarafdin, Sharqiy xunlar sharq tomondan G'arbiy xunlar esa Shimoliy xunlarga g'arb tomondan hujum qildilar. Shimoliy xunlar zarbalar natijasida uzoq-shimoliy o'lkalarga qochib ketdilar. 200 ming aholisi Xitoy fuqaroligini qabul qildi.

89 yili O'rta Xitoyning xotin imperatori Shimoliy xun davlatini butunlay tugatish uchun Janubiy xunlar bilan ittifoq bo'ldilar. 30 ming Janubiy xunlar armiyasi, 8 ming Xitoy qo'shini birgalikda Shimoliy xunlarga qarshi hujum qildilar, Shimoliy xunlar butunlay engildilar, xoqon qochib ketdi, 200 ming aholi tutqin bo'ldi. 90 yili Janubiy xunlar Shimoliy xunlarning qoldiqlarini tugatish uchun hujum qiladi, xon yana qochib ketdi, 237300 fuqaro asir tushadi.

91 yili qochgan xonning inisi G'arbiy xun xoni edi u o'zini akasi o'miga xoqon deb e'lon qildi.

94 yili Markaziy xoqonlikda Xitoy imperiyasiga qaram holga aylangan 200 ming xun fuqarosi Xitoyga qarshi qo'zg'olon ko'taradilar. G'arbiy xun shahzodasini o'zlariga xoqon deb e'lon qiladilar. Xitoy bilan ittifoqchi bo'lgan barcha xun xonlari xitoy qurolli kuchlari bilan birgalikda 40 ming kishilik qo'shin bilan qo'zg'olonchilarga qarshi kurashga kirishadi. Qo'zg'olonchilar harakati 95 yil qishida bostirildi, janglarda 17 ming qo'zg'olonchi halok bo'ldi, qolgan qo'zg'olonchilar chet elga qochib ketdilar.

158 yili Janubiy xun davlatida barcha xalq xoqonga hamda Xitoy zulmiga qarshi qo'zg'olon qo'taradi, bu qo'zg'olonga Shan'biylar hamda uxuan'lar qo'shildi, 9 ta Xitoy viloyati chegaralariga bosqin qiladilar. Xitoy hukumati qo'zg'olonni bostirish uchun qo'shin yuboradi.

Xitoy qo'shini xoqon lashkari qo'zg'olonni bostirishda qobiliyatsizligi uchun xoqonni ushlab oldi, o'rniga Sharqiy xunlar xoni xoqon qilib belgilandi.

188 yili G'arbiy xun xonligida xonga va uning ximoyachisi Xitoy zolimlariga qarshi 100 ming kishilik qo'zg'olon yuz beradi, G'arbiy xun

davlati xonini o'ldiradilar, uning o'rni ketma-ket xoqonlar almashadi. Yangi G'arbiy xunlar sulolasi hokimiyatga keldi.

Milodiy sanada, 25-215 yilgacha yigirmata xunlar xoqoni va xonlari Xitoyga suyangan holda hukmronlik qildilar. /1,138/.

O'rta Xitoy davlatida barcha xun xonlarining farzandlari garov tarzida harbiy, siyosiy, dunyoviy ilmlar olar edilar. Jumladan, Sharqiy xun davlati xonining o'g'li /Lyu-bay/ shahzoda Xitoyda yashaydigan besh xun qabilasiga xon hamda harbiy boshliq edi. 279-300 yillarda O'rta Xitoyda taxt talashuv urushi davom etadi. Xitoydagi grajdanlar urushidan Sharqiy xun shahzodasi foydalanib, O'rta Xitoy davlatini egallab oladi, O'rta Xitoyda xunlar hukmronligini tiklaydi. Sharqiy xun shahzodasi o'zini O'rta Xitoy imperatori deb e'lon qiladi, bu imperator 310-yili o'ladi, o'rni o'g'li imperator bo'ladi. Imperator inisi saroyini bosib oladi, o'zaro jangda Xitoydagi xunlar davlati ikkiga bo'linib ketadi. Har ikki xunlar davlati 327-328 yilda bir-biriga qarshi urishadilar. Xitoydagi xunlar davlatining bir tomoni mag'lub bo'ladi, 3000 xun zodagoni halok bo'ladi. Ular 26 yil davomida hukmronlik qildilar.

Janubiy xun xoqonlari avlodi bo'lgan O'rta Xitoydagi harbiy qo'mondon Shi-Le 330 yili hokimiyatni bosib olib, o'zini imperator deb e'lon qiladi. Xitoyda xunlar avlodining hukmronligi 352-yilgacha davom etdi.

303-yildan boshlab O'rta Xitoy mamlakatida /turli xun urug'lari, yig'ndisi/ syan'biylar Tabgach xonadoni hukmronlik davri boshlanadi.

OVRUPODA XUNLAR IMPERIYASI

Markaziy Osiyoda, Sharqiy Turkistonda, Gobi cho'llarida, Gan'suda (Keng suvda), O'rdo'sda xunlar imperiyasi milodiy sananing to'rtinchi asr boshlarida parchalangan davlatlari Syan'biylar /tatarlar, ularning ittifoqchilari/ ta'sirida qoladilar.

G'arbiy xun xoqoni Chi-chi syan'biylar davlatiga qarshi mustaqillik uchun kurash olib borar edi, g'arbiy xun davlati tarkibidagi /turkiy/ qavmlarga boshqa xun qabilalari qo'shilib bordi, mustaqillik uchun kurasha-kurasha qipchoq, qirg'iz qabilalari o'rmashtgan Oltoy hamda Dashti qipchoq o'lkalarining sharqi-shimoliy qismiga ko'chib bordilar va u erda yashashda davom etdilar. G'arbiy xun qavmlari milodiy sananing 350 yillari Orol hamda Xazar /Kaspiy/ dengizlari oralig'idagi joylarga o'rmashtdilar. G'arbiy xunlar syan'biylar davlati ta'qibidan saqlanish uchun kuch to'plash maqsadida Don /Tin/, Volga /Itil'/ daryolari bo'ylarini egallaydilar. Shu paytda G'arbiy xunlarning xoqoni Balamir edi, G'arbiy xunlar o'z yurishlarini davom ettirdi. Qora dengizning sharqi-shimolida sharqiy gotlar /germon-olmonlar/ hamda ulardan g'arb tomonda g'arbiy gotlar /olmonlar/ yashar edilar. Gotlardan yanada g'arb tomonlarda depid nomli xalqlar istiqomat qilib o'tirar edilar.

Hozirgi Vengriya - Mojaristonda vandal qabilalari istiqomat qilar edilar. Garbiy xunlar milodiy sananing 374 yilida sharqiy qotlar bilan jang olib bordilar, gotlar davlatini yemirib tashladilar, bir guruh got qabilalari xunlar qo'l ostida qaramlikka tushdi, xun qo'shinlarining yordamchi kuchiga aylandilar. Xun cheriklari bir yildan so'ng yoki 375 yili Dnepr daryosini kechib o'tib, g'arbiy gotlar /g'arbiy olmon/ bilan to'qnashdilar, g'arbiy gotlar davlati ham barbod bo'ldi. Gotlarning qoldiqlari Rim imperiyasiga qarashli o'lkalarga qo'chib boshladilar, butun Ovrupoda xunlar g'alabasi tufayli qo'rquv va vahimali xabarlar tarqala boshladi, bu qo'rquv dahshati Angliyaga qadar etib bordi, Rim imperiyasini larzaga soldi, nihoyat Xunlar zarbasidan Rim imperiyasini milodiy sananing 395 yili ikkiga bo'linishiga sabab bo'ldi. Vizantiya yoki sharqiy Rim imperiyasini yuzaga kelishiga olib keldi.

Milodiy sananing to'rtinchi asri oxirida aniqrog'i 395 yilda Xoqon Balamir o'g'li Yulduz /Uldiz/ Yildiz/ boshchiligida xunlar Rim imperiyasiga

ikki marta hujum qildilar. Bir xun qo‘shini Kavkaz orqali Rim imperiyasining sharqiy qismi Anato‘li - Vizantiya o‘lkalariga bosib boradi, hozirgi Antaliya hamda Anqara tevaragigacha etib borgan, Qora dengizning shimoliy-sharqiy tomonidan ikkinchi xunlar qo‘shini Karpat tog‘larigacha etib borgan, Mojaristonni to‘la egallash uchun harakat qildilar.

Xunlar sharqdan Balxash ko‘lidan, g‘arbdan Vengriyadagi Tuna / Dunay/ daryosi bo‘ylarigacha Xazar /Kaspiy/ hamda Qora dengizning sharqiy-shimolidagi o‘lkalariga Ovrupo-Osiyo Xun davlati cho‘zildi va Sharqiy Rim imperiyasi yoki Vizantiya bilan iqtisodiy, madaniy, siyosiy munosabatda bo‘ldilar. Shuningdek, g‘arbiy Rim imperiyasi bilan ham siyosiy, iqtisodiy, madaniy jihatdan bog‘landilar. Xunlar xoqoni Yulduz, Vizantiyani bosqin ostiga olgan edi, to‘xtovsiz Vizantiyaga hujum uyushtirar edi. Yulduz bu siyosati bilan G‘arbiy Rim imperiyasini Vizantiya tahdidan saqlar edi, shuningdek, Rimga qochib borgan gotlar boshlig‘i Radagachus barbar qabilalarini o‘ziga itoat qildirgan edi, Yulduz gotlar sarkardasi Radagachusga Florentsiya janubida qattiq zarba beradi, Rim imperiyasini Radagachus taxlikasidan qutqaradi. Yulduz Ovrupo xunlari davlatining kuch-qudrati oshishiga ishonar edi. Tin /Don/ daryosidan o‘tishda Vizantiya hokimlaridan birini uchratib, shunday degan: “men istasam quyosh nuri tushgan erlarni qo‘lga kiritishim mumkin” deb ularga tahluka solar edi. Yulduz 420-yili vafot qildi, o‘rniga Yulduz o‘g‘li Ro‘yo /420-434/ o‘tirdi, Ro‘yo og‘a-inilari O‘ktar hamda Oybarsga nisbatan ustun va kuchli edi, tashqi siyosatda otasi Yulduz yo‘lini davom etdirdi, Ro‘yo Rim imperiyasi bilan qo‘shnichilik munosabatini saqlashni istar edi. Shu paytda Rim imperiyasi Astius nomli lashkarboshi yordamida Galiyadagi got va frank qabilalarini itoatda saqlar edi.

Bir tomondan, Xun - Rim munosabatlarini saqlangan holda Vizantiyaga qarshi janglar olib borar edi. Ro‘yo qo‘shini 422 yili Konstantinopolga qadar kirib bordi, hamda xunlarning Vizantiyaga qarshi

yurishi to'xtamadi. Vizantiya imperatori xunlardan saqlanib qoldi. Vizantiya boshqa chet qavmlarni xunlarga qarshi qo'zg'atish siyosatini olib bordi. Shu bilan birga Vizantiya savdogarlari xunlarning chegaralarida savdo qilar edilar, yunon savdogarlari yashirincha ayg'oqchilik qilar edilar hamda qaram qavmlarni xunlarga qarshi qo'zg'atar edilar.

Milodiy sananing 434 yili Ro'yo vafot qildi, uning o'miga Bilyeda hokimiyatga o'tirdi, inisi Attilani Vizantiyaga yaqin o'lkalarga hokim qilib yubordi. Attila bobosi Munchuq /Bunchuq/ o'lganda abag'asi / amakisi/ Ro'yoning yonida bo'lgan, davlat ishlarini o'rgangan, xunlarning ichki va tashqi siyosatini juda tushunib olgan edi, davlat boshqarish qobiliyati yuksak darajada bo'lgan. Bilyeda esa Attilaga nisbatan ikkinchi darajali shaxs edi, o'n bir yil hukmronlikdan so'ng Bilyeda 445 yilda vafot topdi. Bilyedaning o'miga 445 yili Attila xoqonlik mansabiga o'tirdi. Oybars bir guruh o'lkalarga hokim bo'lsa ham nomi mashxur bo'lmadi. O'ktar ham bir qator o'lkalarga hokim edi, O'ktar vurgon qavmlari bilan bo'lgan jangda g'olib chiqib shuhrat topdi. Olmon tilida ijod qilingan "Nibyelyengyen" nomli doston yaratilishiga sababchi bo'lgan shaxsdir.

ATTILA DAVRIDA XUN VA VIZANTIYA MUNOSABATLARI

Attila xun, vizantiya munosabatlarini yaxshilashni istadi, Attila Vizantiyaga qo'shni o'lkalarning hukmdori bo'lib turgan paytda 434 yili Vizantiya elchisini chegarada ot ustida uchratgan edi, elchiga so'z navbati bermagan holda, Attila o'z istaklarini elchiga yozdirgan, Vizantiyaning bu elchilik hay'ati Attilaga o'z mavqeini mustahkamlash uchun fursat bergan edi. Attila bilan Vizantiya elchisining tuzgan sulh sharti quyidagicha talqin qilingan.

1. Xun va Vizantiya kelushuviga ko‘ra, har ikki davlat ixtiyoridagi qavmlar bir-biriga qarshi ahdnoma tuzmaydilar.

2. Xun va Vizantiya fuqarolari bir-birida yashab tursa, ulardan boj haqi olinmaydi. Ilgari har ikki davlat hududida yashaganlariga bu qonun qoida qo‘llanmaydi, ya’ni o‘z fuqarosi tarzida qonunlariga rioya qiladilar.

3. Har ikki mamlakat orasidagi savdo-tijorat ilgari belgilangan chegara hududlarida olib boriladi deb kelishildi.

4. Ilgari Xunlarga to‘lanib kelinayotgan boj-xiroj ikki marta oshiriladi, deb ko‘rsatiladi.

Vizantiya xunlar bilan tuzilgan bitimlarni bajarishdan bosh torta boshlaydilar, Vizantiyada xunlarning /turklarning/ udumlari xo‘rlana boshlanadi, hamda xun mozorlarini /qabrlarini/ ochib, ashyolarini o‘g‘irlash yuz beradi. Vizantiyaning xunlarga nisbatan yurgizayotgan salbiy siyosati Attilaning g‘azabini chiqaradi. Bundan tashqari, Vizantiya xunlar davlati tarkibidagi Ag‘acheri nomli turk-xun qabilalarini Attilaga qarshi isyonga undadi. Bu sabablarga ko‘ra, Attila Vizantiyani jazolash uchun qaror qildi. Xun cherigi hozirgi Belgrad-Nish tomondan hujum qilib, Bolqon yarim orolida Vizantiyaning ichkari o‘lkalariga tez kirib bordi. Rim imperiyasi oraga tushib, Attila talablari Vizantiya tomonidan qabul qilinadi, Xun cherigi o‘z vataniga qaytadi. Ammo Vizantiya yana sulh shartlarini buza boshlaydi. Attila bunga javoban yana xun-turk cherigini yana qayta Vizantiyaga yuboradi, 70 tadan ortiq shahar bosib olinadi milodiy sananing 447 yili Vizantiya imperatori yana Attila bilan sulh tuzmoqchi bo‘ldi, Attila yanada og‘irroq sulh shartlarini talab qildi. Yangi sulh shartlariga ko‘ra, yillik to‘lov - xiroj yanada orttirildi, chegaralar o‘zgartirilib, Vizantiya tuprog‘idan ancha yerlar xunlarga qo‘shib olindi, urush chiqimi kontributsiya undirib olindi. Vizantiya imperatori bu og‘ir sulh shartlarini bajarishga qodir bo‘lmay qoladi va Vizantiya imperatori yashirincha Attilaga qarshi suiqasd uyushtirishga harakat qiladi.

ATTILA DAVRIDA XUN VA RIM MUNOSABATLARI

Rim imperiyasining harbiy boshlig‘i Ayetius xunlarning harakatini kuzatib turar edi, Attila Vizantiyani tamom kuchsizlantirgandan so‘ng, Rim imperiyasiga bosib borishini bilar edi. Shuningdek Attila otlig‘ qo‘shin tuzayotganidan ham Rim hukumati xabardor edi. Attilaning Rim imperiyasiga qarshi harbiy tayorgarligi 448 yildan boshlangan edi.

Attila Rim imperiyasiga bosib kirish uchun Rimga elchi yuborib, Rim imperatori xonadonidan Xonorio nomli malikani xotinlikka so‘raydi, hamda malikaga oid meros o‘lka va boyliklarni ham talab qiladi. Rim imperatori hamda lashkarboshi Ayetius Attilaning talabini rad qildilar. Bu esa xun va Rim urushiga sabab bo‘ldi. Attila diplomatiya o‘yini tarzida Galiyada o‘rnashgan gotlarni haydab yuboradi, go‘yo xunlar Rim imperiyasining do‘sti qilib ko‘rsatish lozim edi, ikkinchidan, Rim imperiyasiga bosib kirish uchun hozirlik ko‘rilmoqda edi.

Attila 451 yili ikki yuz ming kishilik cherk bilan O‘rta Majoristonni mart oyida Rio‘n daryosidan kechib o‘tib Galiya o‘lkasiga bosib kirdi, Ayetius Attilaning harakatini kuzatib turgani uchun, xunlar gotlarni Rimdan ajratish rejasi bor edi, aks holda Rim imperiyasi harbiy kuchlari Galiyada gotlar bilan qo‘shildi, Ayetiusning harbiy kuchlari ham ikki yuz ming kishiga yetgan edi.

Xun va Rim lashkari Mauriakum degan yerda uchrashdi, qattiq jang boshlandi, har ikki tomon ko‘p talofat ko‘rdilar, harbiy, saflar gotlar taktikasiga ko‘ra tuzildi, jang boshlangandan so‘ng ertasi ertalab, got va frank harbiy kuchlari urush jabhasini tashlab chiqib ketdilar, noiloj Rim qo‘shini ham chekilishga majbur bo‘ldi. Rim yozma manbalari bu jang oqibati haqida xabar bermagan, boshqa manbalarda jang xunlar imperiyasi foydasiga hal bo‘lgani aytilgan. Attila kelasi yil 452 sanada yana yuz ming

cherik bilan Alp tog‘laridan oshib, Rim /Italiya/ shaharlarini bosib oldi, Pavla hamda Milan shaharlariga qadar yetib keldi, Rim lashkarboshisi Ayetius Attilaga qarshi chiqishga kuchi va jur‘ati bo‘lmadi. Rim davlati qo‘rquv ostida qoldi. Attila huzuriga sulh tuzish uchun papa Leo I boshchiligida elchi yuborildi, papa Leo I Attiladan butun xristian olami va imperator nomidan kechirim so‘raydi, Attila papaning iltimosini qabul qildi. Attila o‘z qo‘shini bilan qaytib ketdi.

ATTILANING ODAMIYLIGI VA VAFOTI

Attila butun Ovrupada o‘z zamonida tengsiz harbiy iste’dod va qudratga ega shaxs, o‘ta xurmatga sazavor kishi edi, kundalik hayotida do‘stlar, qarindosh-urug‘lar orasida sodda, oddiy hukmdor, oddiy kiyinar edi, chet el kishilariga o‘z kuchini shon-shavkatini, harbiy qudratini namoyish qilib ko‘rsatar edi, chet el elchilariga hamda aziz mehmonlarga o‘ta darajada hashamatli ziyofat berar edi.

Attilaning yoshlik chog‘larida yozilgan asarlarida uning ezgulikka intiluvchi, yumshoq ko‘ngilli, juda yaxshi hislatlarga ega ekanligi eslangan, buyuk hukmdorlarga xos irodali dohiylikka, haqiqatga, adolatga intiluvchi hissiyotlarga ega bo‘lgan, u maqsadini amalga oshirishda o‘zini har qanday sharoitda ham harakat qilar edi, maqsad yo‘lida o‘zini fido qilishga tayor kishi edi. Attila qamlar /kohinlar/ basharotiga ishonar edi, Rimni butunlay yengganda ham qamlarning so‘ziga ko‘ra, Attila o‘zini halok qilishi mumkin degan basharotiga rioya qilib, g‘alabadan so‘ng qaytib ketdi.

Attila Rimdagi g‘alabadan so‘ng Erondagi Sasoniylar imperiyasiga bosib borishga hozirlik ko‘rayotganda bir german malikasi Ildiko /ildiko/ degan qizga uylandi, uylangan kechada shubhali ravishda Attilaning burnidan qon kelib o‘limga uchradi, uning o‘limi 453 yili yuz berdi.

OVRUPODA XUN DAVLATINING YEMIRILISHI

Attila milodiy sananing 453 yili o'lgandan so'ng, uning hokimiyatini uchta o'g'li: Dengizbek, Ilak /ilig/, Irnaklar egalladilar, uning o'g'illari otasi kabi davlat arbobi emas edilar, qobiliyatga ham ega emas edilar, hokimiyatni butunligini qo'lda saqlay olmadilar, turli chet xalqlarni itoatda tuta olmadilar. Uch o'g'il orasida taxt talashuv janjallari markaziy hokimiyatni kuchsizlantirdi, bu o'zaro janjal Ovrupoda xunlarni kuchsiz holga tushirdi. Ilak /ilek/ xunlar qo'lidagi qaram xalqlar isyonini bostirish jarayonida o'ldirildi, Ilak /ilak/ qag'an o'rniga Dengizbek o'tirdi, Dengizbek xoqon xunlar davlatini shon-shavkatini tiklash uchun Vizantiya bilan urush boshladi, natija bermagan janglardan birida Dengizbek xoqon ham halok bo'ldi, hokimiyatga Attilaning uchinchi o'g'li Irnak keladi, Irnak xun turklarining qudrati kamayishi munosabati bilan o'z elini yetaklab Qora dengiz shimoli-sharqiga chekindi. Xunlarning bir qismi O'rta Osiyoga o'z qardoshlariga kelib qo'shildi, yana qolgan qismi esa avar turklariga qo'shib ketdilar.

TABG'ACH IMPERIYASI

Xun imperiyasi milodiy sananing IV asr boshlarida ichki, siyosiy, iqtisodiy hamda ijtimoiy ziddiyatlar, shuningdek, tashqi kuch - Xitoy imperiyasining qutqisi natijasida emirildi. Markaziy xunlarning bir qismi - yoki Tabg'ach (To'bo's), Turk (xun) qabilalari Muyun, Yuyvin, qidan va dinlin qabilalari Sharqiy xun shahzodasi boshchiligida milodiy sananing 303 yili Shimoli-G'arbiy Xitoyni egallab oldilar. Mahmud Koshg'ariy o'zining "Devonu lug'atit turk" nomli asarida g'arbi-shimoliy Xitoyda

Tabg‘ach nomli davlat nomini ko‘rsatgan. M. Koshg‘ariy Tabg‘ach davlatini Xitoyning boshqa o‘lkalariga nisbatan ajratib ko‘rsatgan, garchand xunlar turkiy udumlarni unutgan bo‘lsalar ham turkiy davlat qatorida sanagan. Mahmud Koshg‘ariy Tabg‘ach o‘lkalarini Yuqori chin, O‘rta chin, Quyi chin deb ko‘rsatgan. Asli biz tushungan Xitoyni yajuz-majuz yoki churchit deb atagan. Aslida Tabg‘ach davlati Chan‘an shahrini boshkentga / poytahtga/ aylantirganlar, o‘zlarining xun yoki turklik belgilarini yuz yillar osha saqlab kelganlar. Beshinchi asr oxirlarida Tabg‘ach davlatida Xitoy xalqi nufuzi ustun darajada bo‘lganligi tufayli Tabg‘achlar /to‘bo‘slar/ Xitoy madaniyatini, tilini qabul qilishga majbur bo‘lganlar. Tabg‘ach davlati Xitoy manbalarida Veyshi nomi bilan yuritilgan. Tabg‘ach xonlari mahalliy Xitoy aholisi bilan kelishishga majbur bo‘lganlar. Tabg‘ach davlati buyuk Xitoy imperiyasi darajasiga yetib turk xalqlari yashagan maydonlarni bosib olish uchun harakat qilgan, turk qavmlarining dushmaniga aylangan. Tabg‘achlar imperiyasi birinchi turk xoqonligi hamda ikkinchi turk xoqonligining yovuz dushmani hamda kushandasiga aylanib, turk xalqlari davlatchiligini tugatishga, turk xalqlarini qirilib ketishiga harakat qildi. Shuningdek, turk xalqlari orasiga asrlar osha qutqi solib keldi.

Tabg‘ach davlatida oltinchi, yettinchi va sakkizinchi asrlarda sulolalar almasha ham Xitoy davlatlari turk xalqlari bilan munosabatda bo‘lsalar ham turkiy xalqlarga nisbatan yovuz niyatda bo‘ladilar. Xitoy imperiyasi tarixida turkiy xalqlarga nisbatan g‘arazgo‘ylik siyosati XX asrda ham davom etdi.

Xun imperiyasining merosxo‘ri tarzida Tabg‘achlar Ulug‘ davlat tuzib, imperiya darajasiga ko‘tarildi, Chan‘an shahrida xitoycha, turkcha, so‘zlaydigan xalqdan iborat bo‘lgan, turk-xun toifasiga oid bu imperiya 150-yil davom etib, so‘ng Xitoy xalqi bilan aralashib ketdi.

KUSHONLAR

Boshqa bir guruh xun imperiyasiga oid qabilalar Oltoyda, Markaziy Osiyoda hamda Dashti Qipchoqda, Oʻrta Osiyoda yashab kelganlar. Bir qism xun imperiyasi qabilalari gʻarbiy hamda sharqiy Sibirda, Manjuriyada, Moʻgʻulistonda, Quriya oʻlkalarida yashadilar. Miloddan avval III asrda Oq xunlar (Kushonlar) xunlarning bir tarmogʻi tarzida Markaziy Osiyoning Ganʻsu viloyatlarida yashaganlar. Oq Xunlarni ulugʻ yagʻuchilar (Ulugʻ yovchilar yoki yuji) deb ham ataganlar. Oq xunlar Ulugʻ Xunlarning qaramogʻidagi ittifoqchisi hisoblangan, hamda oʻzaro qarindosh boʻlganlar. Oq Xunlar Markaziy Xun imperiyasining ittifoqchisi Uysunlar /Usunlar xunlarning bir tarmogʻi/ orasida nizo chiqib, Oq Xunlar bilan Uysunlar orasida miloddan avval 209-yili urush kelib chiqadi. Uysunlar Oq xunlardan engiladi, Uysunlar Markaziy Xun davlati panohiga qochib boradilar. Markaziy Xun davlati Uysunlar tomonini olib Oq Xunlarga qarshi urush olib boradi, Oq Xunlar yengilib, Ganʻsudan gʻarbiga tomon qochib, Qucharda (Sharqiy Turkistonda) oʻrnashadilar. Uysunlar esa yana oʻz vatanlariga yoki Arsin vodiysiga qaytib, oʻz davlatlarini qayta tuzadilar, koʻp oʻtmay Oq Xunlar yana Uysunlarga qarshi urushib, ularga qattiq zarba beradilar. Uysunlar Arsin (Ersin) oʻlkasini tashlab ketadilar. Miloddan avval 175 yili Oq Xunlar Markaziy Xunlar davlatiga qarshi isyon koʻtarganlar. Batur Tangriqut oʻgʻli Kayuk nomli qoʻmondon boshchiligida isyon bostiriladi, Oq xunlar gʻarbiga tomon koʻchadilar, dastlab Quchar oʻlkasiga joylashadilar, soʻngra Ili vodiysiga joylashadilar. Uysunlar Ulugʻ Xun davlatidan yordam olib miloddan bir yuz ellik yil avval Oq Xunlarni Ili vodiysidan ham siqib chiqaradilar. Oq Xunlar gʻarbiyanubga, Qashqar /koshgʻar/ vodiysiga keladilar, bu yerda uzoq turmay Baqtriyaga koʻchib ketadilar, hamda Amudaryoning oʻng qirgʻogʻiga /Surxondaryo va Qashqadaryo vohasiga/ oʻrnashadilar. Miloddan 150 yil

avval grek-Makedon davlatlariga /Ellin davlatlariga/ zarba beradilar, grek-Makedon hukmdorligini yemirib tashlaydilar, 5 ta mayda kushon davlati tuzdilar.

Miloddan avval birinchi asrda Ulug' Kushonlar /Oq xunlar/ davlatini tuzadilar. I. Bichurinning ma'lumotiga qaraganda, bir yuz yigirma ming oila ekanliklari, har qaysi oila bir harbiy kishi berishga qodir ekanligi, bularning sakson foizi kushonlardan iborat, yigirma foizi esa juanjuanlardan (avarlardan) tashkil topganligi ta'kidlanadi. Shuningdek, kushonlar, qangxa (qanglilar), qanlar (qanglar), tyukyu /turklar/ bir-biriga yaqin lahjada so'zlashishlari hamda bularning qonunlari /tuzuklari/, udumlari bir-biriga o'xshashliklari ham ko'rsatib o'tilgan. Xitoy elchisi Chjan Tsyun milodiy 138 yilda kushonlar, Unsunlar (uysunlar) o'lkalariga kelganda, bu ko'rsatilgan ma'lumotlarni to'plagan. (I. Bichurin; p, 1950, 161, 188, 271).

Eftalitlar (Abdallar) davriga Ellin-baqtriya xatida beshinchi asrda turkiy tilda bitilgan yozma obida saqlanib qolgan. Bu yozma yodgorlikda: "kuysan /Kushon/ tilintin to'hri tilincha yaratmi'sh, anatkak tilintin to'hri tilincha yaratmish" (X. Stenner, Berlin, 1904, Myuller, 1918). Bu yozma obidaning mazmuniga qaraganda, kushon tili, To'hri (Tohar) tili, anatkak (sanskrit) tili iborasiga ko'ra, har qaysi ko'rsatilgan til mustaqil, bir-biridan farq qiluvchi xalqlar hamda tillardan iborat ekanligini isbotlaydi. Shuningdek, bu xat turk tilida bitilishiga, mazmuniga ko'ra, Kushonlarning davomi eftalitlar turkiy xalqlar avlodi ekanini ko'rsatadi, ikkinchidan, abdal-efalitlar Xunlar hamda qadimgi turkiy qavmlar bilan qardosh ekanliklarini isbotlaydi. Arxeologik ma'lumotlardagi osor-atiqalar, efigrafik, numizmatik ma'lumotlarga qaraganda, Kushonlar va Eftalitlarning hayotida grek-baqtriana, Sug'diyona ta'siri an'ana tarzida davom etgan, shuningdek tangalarida grekcha xat bo'lgan. Xuddi shuningdek, turkiy xalqlarning Turgesh xoqonligi tangalarida ham an'ana tarzida sug'dcha yozar edilar.

Oq Xunlar yoki Kushonlar haqida Xitoy, Rim, Yunon, Suriya manbalarida, braxma, baqtriya, karoshti yozuvlarida ma'lumotlar saqlangan. Shuningdek, Kushon hukmdorlari tomonidan zarb qilingan tangalar ham qimmatli ma'lumotlar beradi.

Kushonlar miloddan avval ikkinchi asrning ikkinchi yarmidan melodning birinchi yuz yilligi boshiga qadar beshta beklikka bo'lingan holda mamlakatni boshqarganlar. Kushonlarning Xumi, Shaunmi, Xisye, dumi, Kushon nomli urug'lari beklklarga hokimlik qilganlar.

Oq Xunlarning Kushon urug'i asosida milodiy sananing birinchi asrida Kadfiz boshchiligida beshta beklik o'lkalari birlashtiriladi, Kushonlar imperiyasi barpo qilinadi.

Tarixiy, arxeologik ma'lumotlarga qaraganda, Kushonlar imperiyasi davrida ikki sulola hukmronlik qilgan. Umuman, Kushonlar imperiyasi milodning to'rtinchi asri boshlariga qadar davom etib, bo'linib ketib emirilgan.

Yozma manbalar, aniqrog'i tangalar ma'lumotiga qaraganda, Kushonlar imperiyasi davrida Kadfiz I, Kadfiz II, Kanishka I, Kanishka II, Kanishka III, Vasudeva, Xuvishka kabi qator imperatorlar hukmronlik qilganlar.

Kushon imperiyasida bir tomondan turli yozuv turlari qo'llangan, hamda turli xalqlar tili ham iste'molda bo'lgan, davlatning ish yuritish usullarida yunon-baktriya tilidan foydalanishi hamda geterogramma / yozilish shakli grek-baktriyacha, o'qilishi kushon tilida/ qo'llangan, tangalarda, geografik nomlarda, xatto hukmdorlarning laqablarida ham geterografiya aks etgan. Shunga ko'ra, Kushon hukmdorlarining nomi turkiy tillarda boshqacha ekanligiga ajablanmasa ham bo'ladi. Masalan xalqimiz islom dinini qabul qilgandan so'ng bizning hukmdorlarimiz turkcha emas balki arabcha "Amir ul muslimin", "shahon-shoh", "xalifatul muslimin", "sultonul muslimin" kabi iboralar bizning mulohazalarimizni isbotlaydi.

Kushon imperiyasining maydoni shimolda Zarofshon vodiysigacha, g'arbda Parfiya chegarasigacha, Xurosongacha, janubda Hindistonning markaziy viloyatlarigacha, sharqda Sharqiy Turkistonning Taklamakon cho'llarigacha cho'zilgan. Imperiya g'arb bilan sharqning madaniy, siyosiy jihatdan bog'lovchi Buyuk ipak yo'li ustida o'rtnashgani uchun har tomonlama rivojlangan davlatga aylangan. Milodning 99-yili Kushonlar davlatidan Rim imperiyasigacha elchilar borgan. Rim imperiyasida topilgan Kushon tangalariga qaraganda, har ikki davlat orasida iqtisodiy, madaniy elchilik munosabatlari mavjud bo'lgan. Shuningdek, Kushon davlati Sug'diyona, Xorazm, Parfiya, Xitoy, Xun imperiyasi bilan keng ko'lamda elchilik: iqtisodiy, madaniy munosabatda bo'lgan.

Ko'pchilik tarixiy manbalarda Kushonlar hamda Eftalitlar Oq Xunlar nomi bilan atalgan. Yaqin Sharq, O'rta Sharq mamlakatlari tarixchilarida Tabariy (IX asr), Belozuriy, Maqsud asarlarida, Narshahiy, Shahnoma kabi yozma obidalarida eftalitlarni (Oq xunlarni) turkiy qavmlar deb qaraydilar. Bir guruh sharqiy Ovrupa, rus tarixchilari hamda Bobojon G'ofurov kushonlar hamda eftalitlar tarixida eroniy toifaga mansubligini ko'rsatuvchi til, etnografik belgilar yozma manbalarda bo'lmasa ham tarix faniga zid holda Eroniy toifaga mansub deb qaraydilar.

Kushon imperiyasi davrida budda dinining ta'siri kuchaygan shunga ko'ra, Qashqadaryo, Surxondaryo, Tojikiston, Shimoliy Afg'oniston tumanliklarida topilgan budda haykallari budda dinining tarqalish jarayonidan dalolat beradi.

Kushonlar imperiyasi davrida yaratilgan madaniy yodgorliklar, osori-atiqalar me'rosi, G'arbda Rim imperiyasi ta'siri kabidir, sharqda: butun Turon zaminida, Hindistonda, Pokistonda, Afg'onistonda, Eronda, Sharqiy Yevropada o'z izini qoldirdi.

Kushon imperiyasini tuzgan Oq xunlar eroniy, baktriya, tohar, so'g'd xalqlari bilan qorishib ketgan, hozirgi tojik, pashtun xalqlarini tashkil

topishida qatnashgan, o‘z tillarini unitib, eroniy tillarni qabul qilganlar. Shunga ko‘ra, ko‘pchilik tojik xalqining antropologik /qiyofasi/ jihatdan turkiy sifat saqlanib qolgan. Shuningdek tojik xalqining hayot tarzi o‘zbek yoki boshqa turkiy xalqlarning yashash xususiyatiga o‘xshashdir.

• QANGQA

Miloddan avval V-II asrlarda Xun imperiyasi kuchaygan davrlarda turkiy qavmlar butun imperiya maydoni bo‘ylab o‘mashganlar. Xunlarning qang>qan(xan) degan guruhlar Orol dengizi bo‘ylarida, Sirdaryoning (Inju o‘kuzning) qirg‘oqlarida yashaganlar. Bu xalqlar tuzgan davlatni Qangqa yoki Qangxa deb ataganlar, qanlar yoki qangxa xalqi haqida G‘arbiy Turkistonga safar qilgan Chjan Tsyen degan xitoy elchisi Qangxa, Usun, Farg‘ona (Davan‘) mamlakatlarini xunlarga qarshi qo‘zg‘ashni maqsad qilib, harakat qilgan, ammo bu mamlakatlar xunlar bilan bog‘li hamda xunlarga qarindosh bo‘lganlari uchun Xitoy elchisining taklifini rad qiladilar. Elchi Chjan Tsyen haqida I.I.Bichurin xabar berar ekan, Xitoy elchisi Usun, Qangxa (Kangaras), Shimoliy Farg‘ona, Kushon xalqlari xunlarga qarindosh, Xunlar tilining lahjasida so‘zlashadilar, bir-birlarini tushunadilar, udumlari, qonunlari, dinlari, turmush tarzlari o‘xshash deb ko‘rsatishiga qarganda, Qangxa xalqi xunlarning bir tarmog‘i - turklardan iborat degan xulosaga olib keladi.

Qangxa davlatining bir qismini yoki Toshkent vohasi maydoni qismini Iloq mamlakati nomi bilan ham ataganlar. Shuningdek, Xorazm vohasi ham Qangxa davlati tarkibida bo‘lgan. Xuroson bilan chegaradosh bo‘lgan. Qangxa davlati haqida Hind yozma manbasi Mahabharatda, Abul Qosim Firdavsiyning “Shohnoma”sida, Narshaxiyning “Buxoro tarixi”da ham eslab o‘tilgan.

“Shohnoma”da Qangxa davlati Afrosiyob bilan bog‘lab berilgan. Umuman olganda, Qangxa davlati miloddan avval ikkinchi asrdan milodning beshinchi asriga qadar davom etgan. Xunlarning ittifoqchisi sifatida yashaganlar. Milodning oltinchi asrida Ulug‘ turk xoqonligi tarkibiga qo‘shilib ketgan. Qangxa o‘z hukmdorlarini turkiy so‘z bilan yabg‘u yoki yobg‘u atamasi bilan yuritganlar. Qangxa hukmdorlari mag‘rur bo‘lganlar, qabul marosimida xun, usun, kushon elchilariga nisbatan Xitoy elchilariga quyiroqda o‘rin ajratganlar. Iqtisodiy munosabatlarni rivojlantirish uchun tangalar zarb qilganlar. S.P. Tolstov tomonidan Xorazm vohasida olib borilgan arxeologiya manbalariga qaraganda, Qangxa davlati davrida qurilgan qator binolar qoldig‘i topilgan. Toshkent vohasida qurilgan devorlar Qangxa davriga to‘g‘ri keladi. Shuningdek, “Qovunchi” madaniyati ham Qangxa davlati davriga xosdir. Qangxa yoki qangqa nomi Kultegin yozma obidasida G‘arbiy xun davlatining davomi tarzida tashkil topgan Kangaras (KTb, 30) deb atalgan jug‘rafiy nomdir. Kangaras so‘zini Sanskrit yozma obidasi “Mahabxarata” asarida hamda Abul Qosim Firdavsiyning “Shohnoma” dostonida qangxa yoki qangqa deb atadilar, Kangaras so‘zining fonetik muqobili tarzida qo‘llangan. Bu qangxa, qangqa yoki Kangaras davlatining hududi Orol dengizi bo‘ylari, Xorazm, Sirdaryo sohillari, Toshkent viloyati /Iloq/ bilan chegaralangan. Bu davlat G‘arbiy xun davlatiga, Yevropa xun davlatiga, eftalitlar davlatining tashkil topishiga nufuz hamda moddiy jihatdan manba vazifasini bajardi. 3 asrda Qangxa davlati kuchsizlangandan so‘ng, unga qaram Xorazm - afrigitlar davlati paydo bo‘ldi. Qang so‘zi “ota, xon” ma’nosini ifodalaydi. “Qanqa” – “xonlik” degan ma’noni anglatadi.

FARG‘ONA

Milodiy sanadan avval ikkinchi - birinchi asrlarda O‘rta Osiyoda, Farg‘ona (Parkan, Parkana) vohasida ham mustaqil siyosiy-ma’muriy

davlat tizimi mavjud bo‘lgan. Farg‘onadagi siyosiy-ma‘muriy davlat haqidagi ma‘lumotlar Xitoy, Yunon manbalarida saqlanib qolgan. Milodiy sanadan avval, ikkinchi asr oxirida Farg‘onaga kelgan Xitoy elchisi Chjan Tsyau: Farg‘ona vohasida oltin ming uylik bo‘lgan, olti yuz ming kishi yashagan, oltin ming kishilik cherik yig‘a olgan. Yetmishdan ortiq shaharlari bo‘lgan, butun vodiya bog‘dorchilik, uzumchilik, dehqonchilik qilishlari, sifatli musallas tayorlab, o‘n yillar osha saqlaganliklari haqida ma‘lumotlar bergan.

Chjan Tsyau bu ma‘lumotlarni harbiy ayg‘oqchilik maqsadida to‘plagan. Axsikent (Oq suvkent), Quva, Ershi kabi ulug‘ shaharlar haqida ham ma‘lumotlar bergan. Shuningdek, Farg‘ona vodiysida yashagan bir guruh xalqlar tili, udumi, qonunlari xunlarning, qangxalarning, usunlarning tiliga o‘xshashligi, lahja xususiyatiga ega ekanliklari, bir-birini tilmochsiz tushunishlari ham ta‘kidlangan. Bu ma‘lumotlarga qaraganda, milodiy sanadan avval ikkinchi asrlar oxirlarida Farg‘ona xalqining bir qismi turkiy tilda so‘zlashganliklari yoki turkiy qavmga mansub ekanliklarini anglatadi. Mahmud Koshg‘ariy Xitoy elchisidan ming yillar keyin yashagan bo‘lsa ham, turklar an‘ana tarzida Farg‘ona vodiysini **O‘zkent-O‘zgen** deb ataganliklarini so‘zlagan, shu bilan birga hozirgi O‘zgan shahri ham turkcha Farg‘ona vodiysining nomiga nisbatan ataganlar deb uqtiradi.

Mug‘tog‘idan topilgan yozma manbalarga qaraganda, Farg‘ona vodiysi hukmdorlarini turkiy til leksikasiga xos “tudun” yoki “tutuq” so‘zi adolatpanoh, oqsoqol, boshliq ma‘nosini ifodalagan. Ko‘rsatilgan davrlarda Farg‘ona hukmdorlarining hokimiyati xun imperiyasi tarkibida ittifoqchi tarzida davom etgan. Milodiy sananing oltinchi asrida Ulug‘ Ko‘k turk xoqonligining tarkibiga qo‘shilib ketgan.

Farg‘ona va uning aholisi, hayoti haqida Misr koinlari, hindilarning “Mahabxarata” yozma obidalarida, Assuriya, Midiya, yunoniyalar, rimliklar yozma obidalarida, eron tosh-bitik yozma manbalarida miloddan avvalgi

ming yilliklar ichidagi turli tarixiy jarayonlar haqida qisqa, uzuk ma'lumotlar uchraydi.

Milodiy sananing X asrida yozilgan "Hudud-ul-olam" nomli yozma obidasida Namangan shahrini "Namak khan" yani "Tuz koni" ma'nosida qo'llangan so'z nomi bilan atalgan. Shuningdek, Qubba (Quva) shahri xaqida ham shu asarda ma'lumot berilgan.

Marg'ilon shahri Murg'inon (qushlar) nomi bilan atalgan.

Milodiy sananing 14 asrida Kazviniy asarlarida Andijon shahri "Andikent" deb atalganligi haqida xabar berilgan, Andikent shahri so'ngra Andigan, tojik talaffuzida Andigon, va nihoyat Andijon nomi paydo bo'lgan.

Isfara shahri nomi qadimgi yozma manbalarda uchrab turgan. Ershi miloddan ilgari paydo bo'lgan. Ershi nomi turkchadagi "erchi" so'zining fonetik variantidir, "er" so'zi turk tilida bahodir, pahlavon, yetakchi ma'nolarini anglatgan, "erchi" so'zi esa, yetakchi ma'nosini ifodalaydi deb qaraymiz.

EFTALITLAR (ABDALLAR) DAVLATI

Eftalitlar davlati yoki Oq Xunlar davlati Kushonlarning davomi tarzida tashkil topdi. Eftalitlar tarixi haqida Rim tarixchisi Ammiyan Martsyellin (IV asr), Vizantiya tarixchilaridan Prisk Paniyskiy (V asr), Prokopiy Kyesariyskiy (VI asr), Feofan Vizantiyskiy (VI asr) kabi olimlar ma'lumotlar bergan. Shuningdek, Ieshu Stilit tuzgan Suriya xronikasida, armani tarixchilaridan Favv Buzand (IV asr), Moisey Xorenskiy va Yelische Lazar' Parbskiy (IV-V asr), Sebeis (VII asr) asarlarida eftalitlar haqida ma'lumotlar saqlanib qolgan. Shu bilan birga, eftalitlar davriga oid arxeologik manbalar, tangalar ham mavjud bo'lib, bu manbalar ustida ilmiy ishlar olib borishni talab qiladi. Arab tarixchisi

Tabariy asarida (IX-X asr), Xitoy xronikalarida, Hind manbalarida hamda Abulqosim Firdavsiy asari "Shohnoma"da ham eftalitlar haqida ma'lumotlar uchraydi. Eftalitlar Orol bo'yida, Etti suvda yashagan qadimgi miloddan avval *qan* yoki *xan* deb atalgan davlat tarkibidagi xalq, shuningdek, tarixda kushonlarning davomi tarzida *oq xun* deb yuritilgan xalqning davomi, eftalitlar dastlab skif (saqlar) G'arbiy xunlar davlati tarkibida yashagan, turkiy qavmdir. Eftalitlar davlati Kushonlar imperiyasining davomchisi bo'lgan. Shunga ko'ra, kushonlar davlatining bayroq formasini qabul qilganlar. Eftalitlar nomi esa birinchi hokimiyatga kelgan hukmdor *Eftalan (ab-ta-la>evitala> eftala)* nomi bilan bog'langan. Xitoy manbalari bu ma'lumotni tasdiqlaydi. Armanilar Eftalan nomini Vaxshunvar nomi bilan yuritgan. Eftalitlar xonadoniga asos solgan *yeda (ye+da//yedag//etuk)* urug'i sulola nomiga aylangan deb ko'rsatilgan.

Shu bilan birga eron shohi Yozdon (Ezdigerd) II xanlar (eftalitlar) yurtiga hujum qilganligi haqida arman tarixchisi Elishe xabar bergan, bu ma'lumot esa eftalitlar *xanlar* deb nomlanganligini tasdiqlaydi. Xanlar so'zini Suriya manbalarida arabcha ko'plik formasiga solib xianit deb atalgan. Arablar turk so'zining ko'pligini *atrok, turkman* so'zidan tarokima formalarini qo'llagani kabi grammatik hodisadir. Eftalitlar yoki xanlar shohi Eftalan Chag'aniyon hamda Toharistonni 457 yilda itoat qildirgandan so'ng, Xuroson uchun Eron bilan uzoq yillar urush olib borgan. Bu urush eftalitlarning barcha hukmdorlari davrida davom etgan. Eron shohi Parviz (Peruz) asirlikdan qutilgach, Vizantiyaga ham eftalitlar xavf solishi mumkin deb Vizantiyadan harbiy yordam so'ragan. Arman tarixchisi Lazar' Parbskiy yozishicha, Peruz to'lovdan qutulishi uchun Qubod ismli o'g'lini eftalitlarga garovga bergan. Eron shohi Peruz do'stlik o'tatish maqsadida singlisini eftalitlar hukmdoriga xotinlikka tavsiya qilgan, lekin singlisi o'miga boshqa qizni yuborib, eftalitlar hukmdorini aldagan,

bunga qarshi Eron harbiy instruktorlarning bir qismi o'ldirilgan, bir qismi majruh qilingan. Umuman, efitlitlarning davlat chegarasi O'rta Osiyo, sharqiy Eron, Shimoliy Hindiston hamda Sharqiy Turkiston o'lkalarini o'z ichiga olgan.

484 yilda Eron shohi Peruz Vizantiyaning yordami bilan efitlitlarga qarshi urush olib boradi, Eron qo'shini engilib, Peruz jangda halok bo'ladi. Eron juda katta urush jarimasini to'lashga majbur bo'ladi. Eron Peruzning o'g'li Qubod podshohligi davrida ham efitlitlarga xiroj to'lashda davom etgan. 502 yilda Eron shohi Qubod efitlitlar bilan ittifoq tuzib, Vizantiyaga qarshi urush olib boradilar.

506 yilda Vizantiya Eron va efitlitlar bilan sulh tuzib, Vizantiya ham efitlitlarga oltin bilan boj to'lashga majbur bo'lgan. Eron Peruz nabirasi Xusrav podshohligi davrida ham efitlitlarga boj to'lab turgan. Oltinchi asrning ikkinchi yarmidan boshlab, turk xoqonligi efitlitlarga hujum boshlaydi. Eron bu holatdan foydalanib, 554 yilda efitlitlardan Toharistonni tortib oladi. Turk xoqoni Istami Qag'an /Silsivul/ Eron bilan ittifoq tuzib, 563-567 yillari efitlitlarni tor-mor qilib, efitlitlar davlatini tobe vassalga aylantiradi. Efitlitlar oltinchi asr oxirida turk xoqonligining roziligi bilan Eronda boshlangan o'zaro urushdan foydalanib, Eronga qarshi kurash olib boradi. Efitlitlar Eron shohlari: -Sosoniylar ta'siridan xalos bo'lgan bo'lsalar ham, turk xoqonligi vassolligidan xalos bo'lishga qodir bo'lmadilar. Umuman, efitlitlar Vizantiya, Xitoy o'rtasidagi ipak yolida hukmronlik qilganlar. Shunga ko'ra, Turk xoqonligi bilan Eron o'rtasida ziddiyatlar kelib chiqqan. Vizantiya tarixchisi Menandr Protektor turk elchisining so'ziga ko'ra, efitlitlarning bir qismi o'troq bo'lib shaharlar va qishloqlarda yashab, hunardmandchilik, dehqonchilik, savdo bilan shug'illanganlar, bir qism efitlitlar ko'chmanchi holatda chorvachilik bilan band bo'lganlar, deb yozgan.

Eftalitlar Kushonlar, Baqtriya, toharlarga kelib qo‘shilgandan so‘ng shu xalqlar ta‘siriga berilgan erli xalqlar nufuz jihatdan ustun bo‘lgan, shunga ko‘ra, eftalit xalqi o‘z tillarini unitib eroniy tilda so‘zlasha boshlaganlar, natijada So‘g‘d, tohar, baqtriya xalqiga qo‘shilib ketgan: hozirgi tojik xalqini tashkil topishida qatnashgan. Antropologik jihatdan xun-turkona xususiyatlar saqlanib qolgan.

SUG‘D

Miloddan avval oltinchi asrning yarimlarida Midiya davlati qadimgi eronning Ahmoniyar sulolasi tomonidan yemiriladi, Midiya Eronga qaram holga o‘tadi, Sug‘diyona Eron Ahmoniylari bilan ittifoqchi tarzida hamkorlik qilgan. Eron shohlarining qabr toshi Naqshi Rustam bitigida Eron toifalari hamda g‘ayri eron etnik guruhlarning tasviri tushurilgan naqshlar saqlangan: eroniylar, baqtriyalilar kiyimi, tashqi tasviri o‘xshash bo‘lgan. Shuningdek, sug‘dlarning maxsus kiyimi, etnik xususiyatlari ajrab turgan. Bundan tashqari, Naqshi Rustam obidasida sug‘dlar bilan yonmayon Inju o‘kuzning (Sirdaryoning) ikki tomonida yashovchi saqlar (saqa-skiflar) maxsus kiyimlarda, etnik jihatdan, qurollari bilan eroniy toifalardan ajratib tasvirlangan, bularda saqalar/skiflar/, xunlar qiyofasining o‘zginasi aks etgan. Miloddan avvalgi ming yilliklar davrida ham sug‘dlar bilan birga skif-saqa-xun-turk nomi bilan umumturk va o‘zbek xalqining ajdodlari yashagan deb qaraymiz. Shu paytga qadar skif, xun, oq xunlar (kushonlar, eftalitlar) tiliga, madaniyatiga oid yozma manba saqlanmagan, ikkinchidan, eroniylar, greklar tomonidan Turon xalqlarining geografik nomlarini o‘z tillari asosida atab kelganlar. Shuningdek, Rossiya, G‘arbiy Ovrupa olimlari ham qadimda Turonda geterogramma asosida yozuvdan istifoda etganliklarini inobatga olmaganlar. Shunga ko‘ra, etnik guruhlarni chalkashtirib yuborganlar.

Sug‘diyona tarixi haqida miloddan avval ettinchi, milodning sakkizinchi asriga qadar ma‘lumotlar to‘liq emas.

Sug‘diyona Midiya, Yunoniyalar hamda arablar tomonidan bosib olinishi, ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy vaziyatlari haqida tarixiy adabiyotlardan ma‘lumotlar olish mumkin.

Buxoro tarixi haqida quyidagi ma‘lumotni inobatga olish lozim. Narshaxiyning Buxoro tarixi nomli asarida hamda Abul Hasan ibn Abdurahmon ibn Muhammad Nishopuriy degan olimning “Xazoinul-ulum” nomli asarida Buxoro shahrining o‘rni to‘qay, botqoqlik, bo‘sh er bo‘lgan, Dashti qipchoq tomondan xalqlar kelib, obod qilib, shahar qurganlar deb ta‘kidlangan. Narshaxiy Buxoro shahrining obod qilinishi, odamlarning kelgan joylari haqidagi ma‘lumotlarni “Hazoin-ul-ulum” yozma obidasidan olinganini eslab o‘tadi. Bu keltirilgan fikrga qaraganda, Dashti Qipchoq tomonidan turkiy qavmlar ajdodlari kelib Buxoro shahri bunyod etilganligini isbotlaydi. Sug‘diyona davlatining milodiy oltinchi-sakkizinchi asrlaridagi siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy munosabatlari haqida ma‘lumotlar kam uchraydi.

Sug‘d xalqi birgina eroniy etnik guruhlardan iborat emas, balki turli qavmlar aralashishi asosida tashkil topgan. Milodiy sanadan avval II-asrning yarmilarida qadimgi xunlar o‘lkasi O‘rdo‘s, Shebay, Gansu (Kengsu), Sharqiy Turkistondan Shimoliy Afg‘onistonga, Tojikistonga ko‘chib kelgan Oq (G‘arbiy) xunlar hamda Orol dengizi bo‘yidan milodiy sananing beshinchi asr boshlarida Tojikistonga, shimoliy Afg‘onistonga ko‘chib kelgan xunlarning bir tarmog‘i xanlar /xionitlar, abdallar, efitlitlar/ sug‘d tilini qabul qildi.

Bundan tashqari, Sug‘diyona, Shimoliy Afg‘onistonda Ko‘k turklar hukmronligi davrida sug‘d hamda turk etnik guruhlari aralash yashaganlar, bu ikki xalq orasida qarindoshlik yuz bergan, Mug‘ hujjatlarida turk yigiti bilan sug‘d qizi orasidagi nikoh hujjati bu fikrimizni dalilidir.

Shuningdek, tojik tilida qo‘llangan - ro (- ra) ko‘makchisi turk tillaridagi ichra, uzra kabi so‘zlardagi-ra qo‘shimchalari asosida o‘zlashgan, hamda turk tilining jumla tuzilishi ta’siri natijasida shakllangan, tojik xalqining etnografik, antropologik, diniy xususiyatlari ham turkiy xalqlarga o‘xshash. Shunga ko‘ra, tojik xalqi Erondagi forslarga emas, balki o‘zbek turklariga va boshqa turkiy xalqlarga o‘xshash tomonlari mavjud. Milodiy sananing oltinchi asri yarmida Sug‘diyona birinchi Buyuk Turk xoqonligining qo‘liga o‘tgan edi, Turk xonligini tashkil qilgan Ashin urug‘i hamda Turk xoqonligi davrigacha Buxoroda hukmronlik qilgan xun (Xan)-eftalitlar vakillari Buxoro hukmdori etib tayinlangan, xoqon Kultegin o‘limi munosabati bilan Ashin urugi vakili O‘g‘ul Tarqan Kultegin o‘limi marosimida qatnashganligi eslangan Kultegin tosh bitigida “Buqaraq ulusdan O‘g‘ul Tarqan kalti” degan jumla keltirilgan. Milodning to‘rtinchi asridan 5-asrigacha xunlar-eftalitlar, hamda xanlar milodning VI asridan o‘ninchi asrning boshigacha Ashinlar Sug‘diyona-Buxoroda Somoniylar hokimiyatga kelguniga qadar vassol holatida hukmronlik qilganlar. Buxoroda Niluxan, Basi Tegin, O‘g‘ul-Tarqan avlodlaridan bo‘lgan Buxorxudot nomli podshohlar, Xotun nomi bilan arablarga qarshi kurashgan hukmdor ayol, Tog‘shoda (Tag‘shad-api-t), Tog‘shoda o‘g‘li Qutayba, Bunyod ibn Tog‘shoda nomli davlat boshliqlari tarixiy manbalarda saqlangan (Buxoro tarixi, Toshkent, 1966, 16-20). Shuningdek, Chochda (Toshkentda) Qara-Churin nabirasi Sheguy hukmdor /tudun/ bo‘lgan.

Sug‘diyona siyosiy, ijtimoiy, madaniy hayotda turkiy qavmlar faol qatnashgan, milodiy sananing ettinchi-sakkizinchi asriga oid Mug‘ tog‘idan topilgan hujjatlar orasida Urxun-enisey yozuvida bitilgan yozma obida mavjud. Shuningdek, turk yigiti O‘ttegin bilan sug‘d qizi Chata o‘rtasida tuzilgan nikoh shartnomasi bu fikrimizni tasdiqlaydi. (Iskhoqov, Sug‘diyona tarix chorrahasida, Toshkent, 1990). Shuningdek, Buxoro shahri va viloyati tevarigida turkiy qavmlar yashaydigan qator kentlar, qasabalar paydo

bo'lgan, bu kent-qasabalarda haftaning bir kunida navbat bilan bozor kuni belgilangan. Jumladan, Buxoro shahri tevaragida joylashgan Abashinlar > Evashinlar> avshona yoki afshona nomli kentda ashin xonadoniga mansub turkiy qavmlar yashagan deb qaraymiz. Abu Ali ibn Sinoning onasi shu Evshona yoki Afshona kentida tug'ilib balog'atga etgan. Bu Afshona kenti haqida Narshaxiy asarida batafsil to'xtalgan.

Samarqand shahri qadimgi davrlarda Maraqanda deb atalgan. Mug'tog'idan topilgan hujjatda Samarqand hokimini "ixshid" – sug'dcha "hokim" ma'nosida qo'llangan. Bu Ko'k turklar ixtiyoridagi hokimlikni ifodalaydi. Ixshid mayda hukmdor bo'lib Ko'k turk xoqonligiga qaram edi. Ayrim tarixchilar Samarqand ixshidini (hokimini) Sug'diyonaning Ulug' hukmdori deb tarix hujjatlariga e'tibor bermay noto'g'ri talqin qilganlar.

Mahmud Koshg'ariy asari "Devonu lug'otit turk" yozma obidasida Samarqand shahri nomini Semirkend deb nomlangani haqida xabar bergan. Samarqand deb talaffuz qilinishi Semirkend so'zining qattiq variantidir, Samarqand shahrining Semirkend yoki Semizkend deb atalishi Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asarida ham ta'kidlangan. Sug'd xalqi VIII-IX asrda islom dinini qabul qilganlaridan so'ng **toziy** (arab qabilasini nomi) ya'ni **arab** deb atala boshladi, **-ik** qo'shimchasi qo'shilib **tazik** yoki **kichik arab** nomi mashhur bo'ldi. Turkiy qavmlar **tazik**, **tezik** deb atadilar, bu so'z Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" hamda Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" nomli asarlarida **tezik** so'zi ko'rsatilgan, keyinchalik **tozik** so'zining **tojik (tajik)** varianti paydo bo'ldi. Umuman aytganda, Sug'diyonada miloddan avvalgi ming yillik ichida **saqa(sak)** yoki **skif (iskif) xun, turk** nomi bilan yashagan umumturk xalqining ajdodlari va boshqa turkiy qavmlar bilan yonma-yon yashagan. Sug'diyona deganida birgina sug'dlar yurti emas, turkiy qavmlarning ham vatanidir. Milodiy sananing turli davrlarida Sug'diyonada turkiy qavmlar bilan sug'd (tojik) xalqlarining nufuzi o'zgarib turgan.

X asrda sug'd tilining o'zgargan holatini dariy tili deb atadilar. Dariy tili esa hozirgi fors-tojik tilining klassik formasidir.

Turonning Sug'diyona o'lkasi haqida miloddan avvalgi ming yillik boshida Sug'diyona hayotiga oid manbalar, Assuriya, hamda Midiya tarixchilari tomonidan yozilgan ma'lumotlar Yunon, Rim tarixchilari asarlarida qisman saqlanib qolgan. Bu ma'lumotlarga qaraganda, Sug'diyona miloddan avvalgi ming yilliklar boshida dastlab Assuriyaga, so'ng oltinchi asrgacha Midiya davlati ta'sirida bo'lganligi haqida Geradot, Strabon, Ktesiy-Ksenofont asarlarida qisqacha ma'lumotlar mavjud.

KO'K TURKLAR

Ko'k turklarning o'zbek xalqiga munosabati

Milodiy sananing beshinchi asri yarmida G'arbiy Xitoy davlati tarkibiga qo'shib olingan O'rdo's o'lkasidan Oltoy tog'larining o'rmonlariga ko'chib kelgan turk xalqlarining ajdodlaridan biri Ashina qabilasi tashabbusi bilan turk qavmlari tashkil topgan. O'sha davrda Oltoy o'lkalarida, Etti suvda, Mongoliyada, Dashti qipchoqda, G'arbiy Sibirda, Sharqiy Evropada yashagan turk tilida so'zlashuvchi qabilalar ittifoqi mavjud bo'lgan, bu o'n o'q qabilalari o'zaro yangidan Ashina qabilasi bilan yangi ittifoq tuzib, *turk* yoki *turuk* deb yurita boshlaganlar. *Turk* so'zi *ittifoq*, *birlashma*, *uyushma* ma'nosini anglatgan. Shuningdek, *turk* so'zi *qonun*, *tartib*, *intizom*, *yasoq*, *sog'-sog'lam*, *yaxshi*, *tuzilgan*, *tuzuk*, *turkum* kabi ko'p ma'nolarni bildirgan.

Turk so'zi *tuz*, *tuzuk*, *tuzum*, *tuzat* kabi shuningdek qadimgi turk tilida qo'llangan *turut* (*yarat*), *to'ra* (*shahzoda*) kabi so'zlar bilan o'zakkodosh. Oltoy davri turk tillarida rototizm qonuni yoki *r*-undoshining *-z* tovushiga o'tishi sodir bo'lgan. Masalan *qir - qiz*; *qiri - qizi*; *ko'r - ko'z*; *tark - tez* kabi fonetik jarayon yuz bergan.

Ko'k turk (asl turk) atamasi esa qadimgi turk davriga oid Kul-Tegin yozma obidasida (KLT, 3) eslab o'tilgan. Shunga ko'ra turk xalqlari tarixiga oid asarlarda "***ko'k turk***" atamasi qo'llangan. ***Ko'k*** so'zi turk tillarida ***asl, o'zak, toza, tub, ko'k, sharq*** kabi ma'nolarni anglatgan. ***Ko'k*** so'zi mumtoz adabiy tilimizda ***ko'galdash (emikdosh), ko'kuy, (xola, amma), ko'ka (amaki), ko'k (sharq), Ko'k o'rda (Sharqiy o'rda), Ko'ksaroy (sharqiy saroy)*** kabi iboralar iste'mol etilgan. Hozirgi o'zbek tilida ***ko'k (rang), ko'k (osmon) ko'kuz, ko'krak*** kabi so'zlar keng ko'lamda uchraydi.

Qadimgi turk qavmi o'zbek xalqiga aloqasi bormi degan masalada turlicha qarashlar mavjud. Bir guruh tarixchilar o'zbek xalqini turk qavmiga mansubligini inkor etib, faqat turkcha so'zlovchi xalq deb qaraydilar.

Ikkinchi guruh tarixchilar o'zbek xalqi turk qavmining yirik tarmog'i deb qaraydilar.

Biz qadimgi turk yozma manbalarida boshqa turk qabilalari qatorida o'zbek xalqining tashkil topishida qatnashgan o'g'uz (KTM,2; Ton. 7); qarluq (Ktb, 41); (Mch. 25, Kch,25); qipchoq (Mch, 4); chigil (Mch, 35) kabi turk qabilalari nomi ko'rsatib o'tilgan. Ko'rsatilgan turk qabilalari eski turkiy, eski o'zbek, hamda hozirgi o'zbek xalqini va tilini tashkil topishida faol qatnashdilar. O'zbek xalqi 1924 yilga qadar sharqiy turk tilida yozilgan yozma obidalarda turk nomi bilan yuritildi. Sovet imperiyasi turk xalqlarini bir-biridan ajratish uchun o'zbek, qozoq, qirg'iz, turkman kabi nomlar bilan atadi.

Shuningdek, o'zbek nomi esa XIV asrning birinchi yarmida Oltin O'rda davlatini boshqargan O'zbekxon nomi bilan bog'lidir, O'zbekxon Oltin O'rdada yashagan turk qavmlarini o'zbek ulusining fuqarosi deb qaragan. Shu paytdan boshlab, Oltin O'rdada qipchoq va boshqa turk qabilalari vakillari o'zbek nomi bilan yuritildi. Shu bilan birga o'zbek elati nomi paydo bo'ldi. Shayboniyxon faoliyati bilan bir guruh o'zbek elati

Markaziy Osiyoda yashagan o'g'uz, qarluq, qipchoq, chigil qabila guruhiga qo'shib, o'zbek elati o'zbek xalqi nomini oldi.

BIR GURUH TURKLARNING KO'CHIB KETISHI

Turk xalqining ajdodlari milodiy sanadan avval va milodiy sana davrlarida turli sabablarga, ko'ra, boshqa o'lkalarga ko'chib ketish hollari yuz bergan. Milodiy sanadan avval xunlarning bir guruh ajdodlari saqalar oq xunlarning siquv'i ostida, Markaziy Osiyodan Eronga siljildilar. Eronda, ***Sakiston, Sijiston, Siyston*** nomi bilan hozirgi kunimizga qadar saqlanib kelmoqda. Milodiy sanadan avval ikkinchi asrda, 150 yillarda xunlarning bir tarmog'i yovchilar yoki oq xunlar (kushonlar) o'zlarining Markaziy davlati bilan janjallashib, Ettisuv va Koshg'ar viloyatlari orqali Surxon vodiysiga hamda Janubiy Turkiston (Shimoliy Afg'oniston) viloyatlariga o'mashib, Buyuk Kushonlar davlatini tuzdilar. Milodiy sananing V asrida Orol dengizi bo'yidan G'arbiy xun davlati tarkibidagi ***Abdal (eftalit)*** nomli xun qavmlari Kushonlar davlatini egalladilar va VI-VII asr davomida har ikki xalq eroniylashib ketdi.

Milodiy sananing IV asr boshida turklarning ajdodi xunlar shimoli-g'arbiy Xitoyga bosib kirib Tabg'ach nomli davlat tuzdilar, Tabg'ach davlati yuz ellik yildan so'ng Xitoylarga singib ketdi, Eronda ham saqalar forslarga aralashib ketdi. Bir guruh xunlar IV asrda sharqiy Ovrupaga siljib, xun davlatini tuzib V asr boshida bu davlat tarqab ketdi, bir guruh xunlar Markaziy Osiyoga qaytib keldilar, bir qismi avarlarga, yana bir qismi Ovrupa xalqlariga singib ketdi. Milodiy sananing VI asrida Janubiy Bulg'ar-turk qabilalari Bolqanga ko'chib borib, slavyanlarga singib ketdi. XI asrning boshida o'g'uz qabilalarining katta bir guruhi Eronga, kichik Osiyoga borib Buyuk Saljuqiy hamda Usmonli Turk davlatlarini tuzdilar.

Shu kunda Turk nomi bilan jahonga mashhur xalqni tashkil qildi. XIII asr boshida Sharqiy Evropaga mo‘g‘ul turk bosqini tufayli bir guruh qipchoq qabilalari Misrga, Suriyaga ko‘chib bordilar, mamluklar nomli davlat tuzdilar va bular arablarga aralashib ketdilar. Rossiya davlati kuchaygandan so‘ng Verendi nomli Turk qabilasi ruslarga singib ketdi, shuningdek Oltin O‘rda davlati ruslar tomonidan tugatilgandan so‘ng bir guruh qipchoq turklari ham ruslashib ketdi. Qalach qabilasi ham afg‘on xalqiga singib ketdi.

BIRINCHI KO‘K TURK XOQONLIGI

Tarixan *skif (saqlar), xunlar (gunlar)* nomi bilan yashagan xalqlar milodiy sananing VI asr o‘rtalaridan boshlab jahon tarixida bir yarim ming yillar davomida turklar nomi bilan mashhur bo‘ldilar. Turk xalqlari asrlar osha Osiyo, Ovrupa, Afrika qit‘alarida siyosiy, madaniy, ijtimoiy, iqtisodiy hayotda etakchi etnik guruhlardan hisoblanadi.

Milodiy sananing V-X asrlardagi Turk xalqlarining, siyosiy, iqtisodiy, madaniy, ijtimoiy hamda etnik faoliyatlari haqida Xitoy manbalari, Urxun bitiklarida arab tarixchilari, “Hudud ul olam”, Rashid-ad-din, Aristov N. A., Gumilev L.N., Bichurin L.Ya. va boshqa olimlar tomonidan ma’lumotlar berilgan.

Turkiy qavmlar davrlar osha mashhur davlatlar barpo qilganlar. Jumladan, qadimgi turklar davrida Ko‘k turk xoqonligi (Qag‘anligi), to‘qquz o‘g‘uzlar (Qadimgi uyg‘urlar), Idiqutlar, Qirg‘iz xoqonligi, Turgesh xoqonligi tashkil topgan.

Yozma manbalarda Turk xoqonligining tarkibida quyidagi: Arshin, dulu, nushib, Arg‘u, Az, Basmil, Izgil, o‘g‘uz, to‘qquz o‘g‘uz, qipchoq, uch o‘g‘uz, o‘n uyg‘ur, o‘ttuz tatar, qarluq, kimak, qitan, qirqaz/qirg‘iz/, tardush /turk xalqi/, tatabi, turgesh, tubut, uyg‘ur, sir, quriqan, dubi /tuba/ kabi turkiy urug‘ va qabilalarning nomlari zikr etilgan.

Umuman aytganda, turk xoqonligi 545 yilda mustaqillikka erishgandan so'ng, turklar hukmdorligi deyarli ikki yuz yil davom etdi. Turk xoqonlari o'z mamlakatlarini sakkizta qaram xonliklar asosida boshqardi.

Turk xoqonligi xalqaro maydonda siyosiy, iqtisodiy sharoitlar yuz berishi natijasida paydo bo'lgan edi. Milodning VI asr boshlarida Xitoyda Suy imperiyasida, Markaziy Osiyoda esa o'sha davrda hukmron abarlar (juanlar), sanbiylar hokimiyati ichki ziddiyatlar bilan to'lgan davr edi. Shuningdek, g'arbda Eron va Vizantiya o'rtasida jahonga hokimlik uchun kurash, Xitoydan g'arb mamlakatlariga yoki g'arb bilan Xitoy o'rtasidagi savdo yo'lini, ya'ni Buyuk Ipak yo'lini egallash uchun kurash davom etmoqda edi. Bu ziddiyatlar Eron bilan Vizantiya o'rtasida urush kelib chiqishiga sabab bo'lgan edi. Shunday siyosiy hamda iqtisodiy sharoitda aka-uka Bumin va Istami Qag'anlar turk imperiyasini tikladilar. Bumin Qag'an imperiyaning sharqiy chegarasini Tinch Okeanga qadar kengaytirdi, g'arbda Istami Qag'an turk xoqonlik chegarasini Kaspiy dengizi, Kavkaz tog'lari, Vizantiya chegarasiga, Qora dengiz bo'ylariga qadar kengaytirdi, janubda Kushonlar, eftalitlar davlatining merosxo'ri tarzida Shimoliy Hindistonga qadar egalladi. O'sha davrda turk xoqonligi Xitoyga, Eronga, Vizantiyaga nisbatan zamonasining eng yirik davlatiga aylandi.

Turk xoqonligi dunyo bozorining savdo yo'li - Ipak yo'lini egallab olgan. Shuningdek, eftalitlarga qarashli bir qator o'lkalami eronliklar bosib olgan edi. Shunga ko'ra, turk xoqonligi bilan Eron o'rtasida ziddiyatlar paydo bo'ldi. Istami Qag'an Eronga qarshi ittifoq tuzish hamda savdo va qo'shnichilik munosabatlarini yo'lga qo'yish uchun Vizantiyaga Sug'diyona savdogari Maniakh boshliq Parij va Konstantinopolga elchi yuboradi, Vizantiya imperatori Yustian javob tariqasida Zemarx rahbarligida turk

xoqonligiga elchi yuboradi, har ikki imperiya o'rtasida Eronga qarshi kurash hamda savdo-sotiq uchun bitim tuziladi.

Milodiy sananing 588 yili Turk xoqonligi Qorachurin o'g'li Sag'uq tegin qo'mondonligi ostida Eronga qarshi urush boshlaydi, kelishilgan bitimga ko'ra, Vizantiya Turk xoqonligiga yordam bergan edi. Turk qo'shini Siyiston bo'sag'asida Bahrom Chubin boshliq Eron qo'shini tomonidan to'sib qolinadi, natijada Eronga qarshi urush barbod bo'ladi. Shunday bo'lsa ham Xuroson Turon bilan Eron chegarasiga aylangan edi.

Buyuk Turk xoqonligi Osiyoda, Evropada hukmron bo'lgan, shunga ko'ra, Xitoy, Tibet, Hindiston, Eron, Vizantiya bilan iqtisodiy-siyosiy munosabatda bo'lgan, ko'rsatilgan mamlakatlarda, turk xoqonligi imperiyasida Ashin urug'idan tarqagan juda ko'p xoqon, xonlar hukmronlik qilganliklari haqida ma'lumotlar uchraydi. L.N.Gumilevning xabariga qaraganda shu ikki yuz yil davomida bir yuz etmishdan ortiq hukmdorlar navbati bilan hukmronlik qilganlar. Bu hukmdorlar Birinchi turk xoqonligi hamda Ikkinchi turk hukmronligi davriga oiddirlar. Shuningdek, bu hukmdorlarning nomlari turkcha hamda xitoycha talaffuzlari saqlangan, ba'zi hukmdorlarning hokimiyatni boshqarish davrlari mavjud bo'lsa ham nomlari saqlanmagan, ba'zi hukmdorlar uzoq davrlar hokimiyatni boshqargan bo'lsalar, bir guruh xoqonlar qisqa davrda hokimiyatdan chetlatilgan.

ASHINA URUG'I KO'K TURK XOQONLIGINING ASOSCHISI

G'arbiy Xitoy (Tabg'ach) qaram holga tushirilgan xun xalqini o'ziga qarashli shimoliy viloyatlariga o'mashtirib, siyosiy jihatdan tiklanishiga yo'l bermas edi. Tabg'ach hukumati o'ziga qarashli shimoliy o'lkalarda qo'g'irchoq shimoliy xun - Liang nomli xunlar davlatini tuzdi, bu davlat 401-439 yillar orasida davom etdi. Ashina urug'i ham xun Liang davlati

tarkibida edi, Xitoy-Tabg'ach davlati Xun-Liang davlatini bir zarba bilan tugatadi. Xitoy-Tabgach zulmi ostidagi turk xalqi haqida "Erkana Qung" nomli xalq dostoniga mavzu bo'lgan. Ashina urug'i bir urg'ochi bo'ridan taraldi degan rivoyat paydo bo'lgan, bu ona bo'ri bir o'g'il bolani emizib katta qilgan deb so'zlangan.

Tarixiy manbalarda ham turklar xunlarning bir tarmog'i hamda davomchisi tarzida Markaziy Osiyoda Ashina urug'i nomi bilan yashaganlar, ijtimoiy tayziqlarga ko'ra besh yuz uylik bilan Oltoyga ko'chib boradilar. Aniqrog'i G'arbiy Xitoy xunlar vatani O'rdo'sni bosib olgandan so'ng Ashina urug'i O'rdo's yoki Shimoliy-Garbiy Xitoy 439 yili xunlar qo'lidan xitoylashgan Tabg'ach (Tobyus)larga o'tganda, Tabg'ach xonlari bilan munosabat buzilib, O'rdo's degan erdan Oltoy tog'larining Janubiy tarmoqlariga borib o'rtnashgan. Ashina (ashina-bo'ri) urug'i Oltoyda Jujanlar (avarlar) hokimiyatiga qaram holda yashaganlar. Jujanlarga temir, po'lat eritib qurol yasab berish majburiyatini olganlar. Jujanlar esa, turktatarnlarning bir tarmog'i bo'lib, Markaziy Osiyoning sharq tomoniga hukmron edilar. Turkklar jujanlarga qaram bo'lsalar ham, o'z harbiy kuchiga ega edilar, turklar oltinchi asrning boshlarida son jihatdan aholisining nufuzi oshgan, iqtisodiy zamini kuchaygan edi, boshqa qardosh qabilalar bilan munosabat tiklangan edi. Turk qavmlarning, Ashina urug'ining siyosiy, harbiy, iqtisodiy mavqeining oshishi munosabati bilan Tabg'ach (Veyshi) imperatori turk xoqoni Buminxonga milodiy sananing 545 yili elchi yuborgan, turklar bilan Tabg'ach (G'arbiy Xitoy) orasidagi bitim yashirin saqlangan, Jujanlarga nisbatan vassallik ma'suliyatini saqlab turgan. Shu paytda Jujanlarga qaram teles (hozirgi teleutlar ajdodi) qabilalari o'ta qattiq zulmga chiday olmay, jujanlarga qarshi qo'zg'olon ko'tarib, Jujanlarning markaziga qarab yolga chiqadilar, teleslarning harbiy tayorgarligi sust bo'lgan edi. Teleslarning yurishidan turklar xabar topib, to'la qurollangan holda hamda intizomli qo'shilmalar bilan teleslarning yonboshida paydo

bo'lib, teleslarga dahshat soladi. Teleslar turklarga to'la itoat etadilar. Shu munosabat bilan turklarning kuchi oshadi. Jujanlarga qarshi kurashish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bumin qag'anga jujanlar bilan munosabatni sababsiz buzmaslik uchun bahona zarur edi, shunga ko'ra, jujanlar xoni Bumin qag'anni o'zi bilan teng darajada emas deb hisoblab, qizini so'ragani uchun g'azablanadi. Bu qudachilik haqidagi sovuq munosabat turklar bilan jujanlar orasida urush kelib chiqishiga sabab bo'ldi. Shunga ko'ra, Bumin qag'an o'z huzuriga kelgan dinlin urug'i elchisi bilan muzokara boshlab, ittifoq tuzib qish mavsumida Jujanlarga yurish boshlaydi. Bumin qag'an Jujanlar ustidan to'la g'alabaga erishadi, Buminxon g'alaba tufayli Elxon (Ilxon) degan unvon oldi, Buminxon 552 yilda vafot qildi, uning o'g'li Qora Issiqxon otasi Buminxon o'rniga qag'anlik taxtiga o'tirdi.

Jujanlar engilganlaridan so'ng ularning qoldiq kuchlari turklar bilan jangda yana mag'lub bo'ldilar. G'alabadan so'ng tez orada sehrli holatda Qora Issiqxon vafot topdi, uning o'rniga Qora Issiqxon inisi Qushuxon xoqonlik taxtiga o'tiradi, Qushuxon Mug'anxon unvoni bilan mamlakatni boshqardi. Mug'anxon qo'rqmas bahodir, qat'iy, tadbirli, yovlarga qarshi janglar shaydosi edi. Mug'anxon /Qushuxon/ 553 yil Jujanlarni uchunchi bor mag'lub qildi. Sharqiy Xitoy sobiq ittifoqchisi-jujanlarni panohiga oladi, talovchilikka o'rgangan jujanlar, Xitoy xalqini talay boshlaydi, Sharqiy Xitoy davlati harbiy kuch bilan jujanlarni o'z mamlakatidan haydab yuboradi, cho'lga qochgan jujanlarni turklar hamda Qora qidanlar butunlay yanchib tashlaydilar, yana qoldiq jujanlar G'arbiy Xitoy-Veyshi (Tabg'ach) o'lkalariga qochadilar, Tabg'ach davlati turklar bilan ittifoqchi bo'lganlari uchun uch ming jujanlarni turklarga tutqin holda topshiradi, bolalarni qoldirib katta yoshdagilarni qatl qiladilar. Shundan so'ng turklar o'z o'lkalarida hukmron xalqqa aylanadi. 556 yili G'arbiy Xitoy (Tabg'ach) jujanlarni tor-mor qilishda qatnashgani uchun Turk xoqonligi cherigi Xitoy qo'shini To'go'nga /Tibetga/ qarshi hujumida ishtirok etadi, turk-xitoy

qo'shini To'go'nning Ko'k nur yaqinidagi poytahti Shudun' va Xyeunchyen shahrini egallaydi, To'go'nga ittifoqchisi Sharqiy Xitoy yordam bera olmaydi, To'go'n (Tibet) jangda yengiladi.

Turk xoqonligi shuhrati butun Sharqqa - Xitoyga, eftalitlarga, Eronga, Vizantiyaga tarqalgan edi. Xitoyning Sharqiy hamda G'arbiy imperiyalari 561 yili o'z malikalarini Mug'anxonga sovg'a qilishni taklif qiladilar, bu taklif bilan turklarni o'zlariga ittifoqchiga aylantirishni ko'zda tutgan edilar. Mug'anxon G'arbiy Xitoy (Tabg'ach) bilan ittifoqni saqlab qoladi. G'arbiy Xitoy hamda Turk cherigi Sharqiy Xitoy shaharlarini qamal qiladi, Garbiy Xitoy qo'shinining bir qismi zarbaga uchrab chekinadi, Mug'anxon ham o'z cherigini Sharqiy Xitoydan qaytarib oladi, Xitoy har yili Turk xoqonligiga yuz ming ipak kiyimlik boj to'lash majburiyatini olgan edi, G'arbiy Xitoy hukumati bu majburiyatini bajarishda davom etadi.

Mug'anxon (Kushuxon) 572 yili vafot qildi, o'rimga Mug'anxonning o'g'li Arslon Tabug'xon (Toboxon) taxtga o'tirdi. Tabug'xon G'arbiy Xitoy (Tabg'ach yoki Chjou) imperiyasi bilan munosabatni saqlagan holda Sharqiy Xitoy (Tsi) imperiyasi bilan tinchlik bitimini tuzdi. Tabg'ach-Xitoy imperiyasi esa Turk xoqonligiga boj to'lashdan bosh tortdi, Sharqiy Xitoy davlati esa tinchlik asosida turklarga boj to'lash majburiyatini olgan edi, bu esa Turk xoqoni Tabug'xon (Toboxon): "ikki o'g'il bola" (G'arbiy va Sharqiy Xitoy) bizga qaramligi saqlansa, qashshoq bo'lishdan qo'rqmaslik kerak deb aytgan edi.

Sharqiy Xitoy davlati ta'sirida turklar orasida budda maddohlari paydo bo'ladi, Tabug'xon budda dinini qabul qiladi. Sharqiy Xitoy davlati 576-581 yillar davomida Garbiy Xitoy davlati tomonidan emirilishi munosabati bilan buddizm ta'limoti ma'n qilingan. G'arbiy Xitoy uchun birdan-bir dushman turklar deb qaralishi munosabati bilan Tabug'xon 578 yili G'arbiy Xitoyga qarshi yurish boshlab, 579 yili Garbiy Xitoy qo'shini ustidan to'la g'alabaga erishadi. G'arbiy Xitoy elchisi turklarga sovg'a

hadya qilib 580 yili turklar bilan tinchlik bitimini tuzishga erishadi, 580 yil Turk xoqonligining eng yuksak qudratga erishgan davri edi, 581 yili Tabug‘xon vafot qildi. Tabug‘xon o‘rniga uning o‘g‘li Shetu (El Kulug-Shad Bag‘a Ishbaraxon) o‘tirdi. 581 yili G‘arbiy Xitoy (Tabg‘ach) davlatida Xitoylashgan xun-turk sulolasi (Chjou xonodoni) Turk xalqlarining yovuz dushmani bo‘lgan sof xitoy xalqiga mansub general Yan Tszyan tomonidan emirilib, G‘arbiy Xitoyning Suy sulolasini tikladi, Turklar siyosiy munosabatini keskin jiddiylashtirdi.

Sharqiy turk xoqoniga qarshi uyg‘urlar isyoni yuz bergan paytda Qat-elxon jiyani To‘lison ikki marta Xitoyga qarshi yurishni barbard qilgan edi, shunga ko‘ra, Qat-elxon To‘lisonni ushlab uchun yashirin buyruq beradi, va uni ushlab tayoq bilan tan jazosi beradi. To‘lison tutqundan bo‘shatilgandan so‘ng 628 yili o‘z ulusi va o‘ziga qaram qoraqidanlar bilan Qat-elxonga qarshi isyon ko‘taradi, To‘lison turk xalqiga hiyonat qilib, G‘arbiy Xitoyga qaram bo‘lish uchun murojaat qiladi, shuningdek, 629 yili Seyantos xoni Inon ham xoinlik qilib, Qat-elxonga qarshi isyon ko‘taradi va o‘zini G‘arbiy Xitoyga qaram bo‘lishini e‘lon qiladi. Sharqiy turk xoqonligi o‘z ichidagi sotqinlar tufayli Xitoydek yovuz dushman oldida bo‘lingan davlat maqomiga aylandi. Shunday bo‘lsa ham Qat-elxon xitoy ta‘siridagi Shimoliy Jung‘ariyani G‘arbiy Turk xoqonligidan qaytarib oldi. Irtish daryosi bo‘yidagi qarluq qabilasini To‘ng – Jabg‘uxonga qashi isyonga qo‘zgatdi. Shunga ko‘ra, To‘ng- Jabg‘uxon hukmronligi kuchsizlangan edi, ammo halokat yuz berishga olib kelgan emas. Tan imperiyasi lashkarlari 628 yil isyon ko‘targan turklarni bostirib, Shofan qo‘rg‘onini ishg‘ol qiladi, 629 yili Xitoy harbiy kuchlari xunlar, turklar yashaydigan O‘rdo‘s o‘lkalarini Sharqiy turk davlatidan tortib oladi. Shu davrdan boshlab Qat-elxonning qarindoshlari, tobe‘ qavmlari Tabg‘ach-Xitoy hukmronligiga o‘ta boshlaydi, dastlab to‘qqizta harbiy boshliqlar, so‘ngra sig‘in, bayirqu, bug‘u, to‘ngra, sir va tatabi qabilalari

Chan'anga kelib Tabg'achga – G'arbiy Xitoyga itoat etishlarini bildirdilar va qaram bo'ldilar.

Qat-elxon lashkari Xitoy qo'shinidan ketma-ket mag'lubiyatga uchraydi, 630 yildagi jangda ham mag'lub bo'ladi. Qat-elxon shimoliy cho'llarga chekinadi. Qat-elxonning yaqin kishilari hiyonat qilib, xonning xotini, Suy dinastiyasining malikasini Tan sulolasi imperatoriga ushlab beradi. Shunday bo'lsa ham Qat-elxonning o'n minglab qo'shini bor edi, turk qo'shini Xitoy tomonidan yanchib tashlanadi, Qat-elxon qochadi, uni tutib Chan'anga keltiradilar. Sharqiy turk xoqonligi o'lkalari ham Xitoyga qaram holga aylandi. Shu bilan Sharqiy turk xoqonligi imperiyasi yemiriladi, Sharqiy turk xoqonligi jang maydonida mag'lub bo'lmadi' balki mayda xonliklarning hiyonati tufayli yemirildi.

Tabg'ach imperiyasining shimolidagi O'rdo's o'lkalarida 190 ming turk Xitoyga qaram holga aylandi. Xitoy imperiyasi tutqun turklarni dehqonchilik ishlarida majburiy mehnatga solmoqchi bo'ldilar, yoki Xitoy o'lkalari bo'ylab aralashtirib yubormoqchi bo'ldilar, ammo bu ishni imperator ma'qul ko'rmadi.

Turk xoqonligi bir vaqtning o'zida o'z chegaralarini kengaytirish hamda qo'riqlash uchun Xitoy va boshqa xalqlar bilan kurash olib borgan, G'arbda esa Istami Qag'an boshliq efitalirlarga, Eronga, ham Vizantiyaga qarshi kurash olib borgan. Buminxonning inisi Istami Qag'an yuz ming kishilik cherikka ega bo'lgan, u Bahodir Jabg'u/Yabg'u/ degan unvonga yoki Ulug' xoqon Buminxon o'rinbosari ma'nosini anglatgan.

Istami Qag'an o'zining xarbiy yurishlarini 552 yildan boshlagan, 555 yilga qadar G'arbda Istami Qag'an Turk xoqonligi chegarasini Amudaryo, Sirdaryo atroflarigacha etkazgan. Orol bo'ylarini, Xorazmni egallagan, 558 yili Istami Qag'an Orol bo'ylaridan Kaspiy dengizi hamda Itil/Volga/ bo'ylaridagi xunlar (xanlar) davlatini itoat etditi.

VI asrning yarmida jahonda siyosiy munosabatlar murakkab holat kasb etgan edi. Sharqiy Osiyoda Turk xoqonligi Xitoy imperiyasi bilan

siyosiy, hamda iqtisodiy jihatdan hukmronlik uchun kurashni davom ettirar edi. Turk xoqonligining g'arbida eftalitlar turklarning G'arbiga tomon siljishiga xalaqit berar edi, eftalitlarning o'zi bir tomondan Turk xoqonligi bilan kurash olib borishi zarur edi, ikkinchidan eftalitlar g'arbiy chegarasida Eron bilan urush olib borilar edi.

Eftalitlar davlatining janubida Kashmir, Panjob uchun hindlar bilan jang borar edi. Shunga ko'ra, Istami Qag'an Eron shohi Xisrav Anushirvon bilan eftalitlar o'lkalarini bo'lib olish uchun 560 yili bitim tuzadi.

Eron uchun Vizantiya kelishilmas yov edi. Eron markaziy Evropaga o'mashib olib kuchayib ketgan Vizantiyaning dushmaniga aylangan avarlar bilan ittifoqqa kiradi. Vizantiya esa, Eronga hamda avarlarga qarshi kurashish uchun turklar bilan ittifoq tuzishni istar edi.

Eftalitlar sharqda o'z ittifoqchilari jujanlar hokimiyati barbod bo'lgandan so'ng turklarga hamda Eronga qarshi kurashish uchun G'arbiy Xitoy imperiyasi bilan ittifoq tuzishga urinadi, ammo shu paytda G'arbiy Xitoy davlati hamda Turk xoqonligi o'rtasida do'stlik bitimi mavjud bo'lgani uchun eftalitlar bilan bitim tuzilmadi. 560 yili Eftalitlar Eronga Sug'diyona orqali borayotgan turk elchilarini ushlab olib qatl qiladi, bir kishi qutulib bu xabarni Istami qag'anga yetkazadi, bu esa turklar bilan eftalitlar orasida urush boshlanishiga sabab bo'ldi. 562 yili Eron shohi Xisrav Anushirvon eftalitlar qo'shiniga zarba beradi. Turklar qo'shini 564 yili Chochda (Toshkentda) eftalitlarga zarba beradi. Turklar qo'shini Zarafshon daryosidan o'tib Maymurug' - Samarqand va Buxoro oraligidagi shaharda butun turk qo'shini to'plandi, 565 yili asosiy jang Nasaf shahri yaqinida sakkiz kun davom etdi eftalitlar butunlay tor-mor etildi. Eftalitlar Eronga qaram bo'lishi haqida Xusrav Anushirvonga maktub yuborishlariga qaramay Eron qo'shinlari Xurosonga qarab harakat qildi. Turk xoqonligi butun Sug'diyonani egalladi, Amudaryo Eron bilan chegara bo'lib qoldi.

Eftalitlar o'lkasini turklar bilan Eron bo'lib olganidan so'ng, Eron Turk xoqonligi bilan kelisholmas yovga aylandilar.

Istami Qag'an o'g'li Qora-Churin eftalitlarni tor-mor qilib-qilmasdan otasini ko'rsatmasiga ko'ra 556- yili avarlar yashagan Janubiy Jung'ariyani itoat etdirdi, hamda Qora Churin Jung'ariyani - sharqiy Turkiston shimolini qaram xonlikka aylantirdi.

558- yili Qora Churin O'rol, Volga-Don daryolarining bo'ylarini bosib olishda qatnashdi, bu o'lkalarni inilari Turksanfu (Turksanbu) hamda Burhonlarga qaram xonlik o'lkasi qilib berdi. 576-yil Qora-Churin otasi o'rniga G'arbiy turk xoqoni taxtini egallab, Tardushxon unvoni oldi. 576-yili Qora-Churin Shimoliy Kavkazni, Qrimni, Bosfor qo'rg'onini bosib oladi, Vizantiyaga qarshi janglarni o'ziga qaram inisi Bo'rixon va harbiy boshliqlar boshqargan, Qora-Churin otasi o'lgandan keyin janglarda bevosita qatnashmadi.

Xuddi shunday siyosiy sharoitda Ulug' xon Tabug'xon o'rniga o'tirgan Shetu (Shabilio-El Kulug-shad Bag'a Ishbaraxon) davrida G'arbiy Xitoydan (Tabg'achdan) boj (ipakliklar) kelishi to'xtab qolgan edi. Shunga ko'ra, G'arbiy Xitoyni boj to'lashga majbur qilish uchun 582 yili urush boshlanib ketadi, turk qo'shini Xitoyning shimoliy viloyatlarini talon-taroj qilishadi, G'arbiy Xitoy armiyasi Xitoy devori bo'ylab sochilib ketadi, Xitoy siyosiy, iqtisodiy jihatdan og'ir ahvolda qoladi. Shunday og'ir sharoitda Xitoy ayg'oqchilari ulug' xon bilan Qora-Churin hamda qaram xonlardan Apaixon (Abaxon) o'rtalarida nizo chiqaradi, Qora-Churin Suy (G'arbiy Xitoy) dinastiyasi bilan tinchlik bitimini tuzib, o'z cherigini urush maydonidan olib chiqib ketadi, Xitoy ayg'oqchilari Abaxon bilan Ulug' xon Shetuxonni o'zaro urushtirib qo'yadi, natijada G'arbiy Xitoy o'z mavqeini o'nglab oladi. Apaxon ham Xitoy bilan tinchlik bitimini tuzadi. Shetu (Ishbaraxon) Ulug'xon darajasini yo'qotadi, 583-584 yili Ulug' Turk xoqonligi birligi buziladi.

584 yil fevral oyida Apaxon (To‘raman) yo‘qlik paytida Shetuxon (Shabilio-Ishbaraxon) Apaxon o‘rdasiga hujum qilib, uning qarindoshlarini qiradi, Apaxonning onasi ham o‘ldiriladi. Apaxon (To‘raman) g‘arbga Qora-Churin-Tardushxon huzuriga qochib ketadi. Qora-Churin Apaxonga qo‘shin beradi, Apaxonga qarashli aymoqlardan yuz-ming kishi qo‘shiladi. Hatto, ulug‘xon Shetu inisi Cho‘lilig /Chuloxon/ ham qo‘zg‘olonchilar tomoniga o‘tadi, Ulug‘xon kuchi etmasligini bilib, Xitoyga tinchlik bitimini taklif qiladi, shuningdek G‘arbiy Xitoy elchisi Shetuxonga sovg‘alar bilan kelib ittifoqchi tarzida qabul qilib olishni talab qiladi. Sharqiy turk xoqoni Shetu Xitoy elchisi talabini bajarishga majbur bo‘ladi. Xitoydan oziq-ovqat, kiyim-kechak, harbiy yordam olish huquqini ham oladi.

Qora-Churin ham 584 yili ittifoqchi tarzida G‘arbiy Xitoy (Tabg‘ach) bilan bitim tuzdi. Shetuxon G‘arbiy Xitoydan harbiy yordam olib Apaxon qo‘shiniga zarba berdi, Apaxon davlati orqasida abarlar paydo bo‘lib, uning o‘rdasini taladi, oila-a‘zolarini tutqin qildi, Shetuxonga yordam bergan Xitoy qo‘shini Apaxonning xotini va bolalarini qutqarib Shetuxonga topshiradi. Apaxon onasi, xotini, bolalaridan, xonlik qilgan o‘lkasidan ajradi. Apaxon qochib Paykend shahriga kelib qoldi.

Shetuxon (Shabolio, Ishbaraxon) o‘z ulusida tinchlik o‘rnatsa ham turklar orasida birlik tiklanmagan edi, Shetuxon (Ishbaraxon) o‘rdasida to‘satdan chiqqan o‘tdan o‘rda yonib ketdi, xon bu ko‘ngilsiz hodisadan vafot qildi.

Shetuxon o‘g‘li Yo‘lilig‘ Tegin taxtga o‘tirish qoidasiga hamda barcha qo‘shinning talabiga otasi vasiyatiga ko‘ra, amakivachchasi Cho‘liligxonni taxtga o‘tirishga taklif qiladi. Cho‘lilig Tegin shubhalanib rozi bo‘lmaydi, lekin butun qo‘shin, qabila boshliqlari talabiga ko‘ra Cho‘lilig Tegin xoqonlik taxtini O‘tukan yishda tantanali ravishda egallaydi. Cho‘ligxon xoqonlik taxtiga o‘tirgach, Apaxon tarafdorlarining ko‘pchilik qismini hamda Qora-Churin tomonidan Xitoy bilan tuzilgan ittifoqchlik siyosatini saqlab qoldi, Cho‘ligxon siyosatiga qo‘shilmagan, Apaxonga qarshi chiqqan guruh bilan

kurashib, unga zarba berdi. Apaxon (Abruy) boshchiligida Buxoro shahri, uning atrofi obod qilingan degan mulohazalar Muhammad Nishopuriy asari "Hazoinul - ulum" nomli yozma obidasida eslangan. Buxoro tarixi nomli Narshaxiy asarida ulus boshida Abruy (Apaxon, To'raman) degan xon xalqqa zulm qilgani uchun Qora-Churin xoqonga arz qilganlar, Qora-Churin o'z o'g'li Yang So'g'uq-Tegin (ShiriKishvar) degan o'g'li boshchiligida lashkar yuboradi, Yang So'g'uq-Tegin Apaxon /Abruy/ni tutib ari to'ldirilgan qopga solib o'ldirgan deb aytilgan. Oradan ko'p vaqt o'tmay Sharqiy turk xoqonligi G'arbiy turk xoqonligi ustidan to'la hukmronlikni tiklashni istadi, G'arbiy turk xoqonligi esa to'la mustaqil bo'lishni talab qildi. 587-588 yillari har ikki xoqonlik o'rtasida urush kelib chiqdi. Cho'llig xoqon G'arbiy xoqonlikka yurish qildi, jangda Cho'lligxon mag'lub bo'ldi va jangda o'zi halok bo'ldi. Har ikki xoqonlik o'rtasidagi urush 593 yilgacha davom etdi. Sharqiy xoqonlik taxtiga o'tirgan Shetu (Shabolio) xon o'g'li Yun Yo'llig'xonni Ulug' xon deb tan olish uchun 593 yili bitim tuzildi. Natijada 593 yili Turk xoqonligi yana qayta birlashdi. Shu davrda Vizantiya Bosfor qo'rg'onini 588 yili turklarga qaytib berdi. Turfan Xitoy davlatidan tortib olindi.

G'arbiy hamda Sharqiy turk xoqonligi 582-593 yillarda G'arbiy Xitoy imperiyasining qutqisi va ayg'oqchilarining nayrangi tufayli bo'lingan holatda edi. Shuningdek, G'arbiy Xitoy (Tabg'ach) bilan har ikki xoqonlik ma'lum siyosiy chekinishlar bilan tinchlik bitimi tuzib olgan edilar. G'arbiy turk xoqonligida shunday siyosiy, iqtisodiy sharoitda, eftalitlar yemirilishi natijasida Eron bilan sovuq munosabatini hal qilish, Eron orqali o'tadigan Ipak yo'lini egallash zarurati paydo bo'lgan edi.

Eron mamlakati ichida oqsuyak tabaqalar orasidagi ziddiyatlar: Otashparastlik (Zardushtiylik), xristianlik hamda moniy diniy oqimlarning o'zaro kurashlari, Sosoniylar sulolasining hokimiyat uchun kurashlari mavjud edi. Mazdakchilik harakati ta'siri davom etar edi, xazina esa bu

ziddiyatlar natijasida davlatning barcha chiqimlariga yetmas edi, bundan tashqari, Eron va Vizantiya o'rtasida to'xtovsiz to'qnashuv davom etar edi, arab shayxlari ham qulay sharoitda Eronning g'arbiy o'lkalarini talon-taroj qilar edilar. Eron shunday sharoitda G'arbiy turk xoqonligi bilan urushga kirishga majbur bo'ldi.

G'arbiy turk xoqoni Qora-Churin kichik o'g'li So'g'uq-Tegin (Sava) qo'li ostida Eronga cherik jo'natdi. So'g'uq-Tegin Amudaryodan o'tib, Eron chegarasida yetmish ming kishilik Eron qo'shini So'g'uq-Tegin zarbasiga uchrab, tartibsiz chekinib qocha boshladi, turk qo'shini uchun Xurosonga, Baqriyaga yo'l ochildi. Balx, Hirot, Badgiz ishg'ol qilindi, arab tarixchisi Tabariyning aytishicha, Eron sarosimaga tushib qolgan. So'g'iq-Tegin Eron shohiga kelin bo'lib tushgan opasining o'g'li/jiyani/Xo'rmuzdga shunday ul'timatum yuboradi: buzilgan ko'priklarni, yo'llarni tuzatib qo'yishni, daryolarga yangi ko'prik qurishni buyuradi. Men shu yo'llar, ko'priklar orqali sizning mamlakatingizga boraman, undan kelishuvga muvofiq Rum mamlakatiga o'taman, deb aytgan. Bu ul'timatum mazmuniga ko'ra, turklar Vizantiya bilan kelishib Eronni egallab olishni maqsad qilganligi aniq bo'ladi. Eron hukumatining boshkenti Ktezifonda kengash chaqirilib Ozarbayjon, Armaniston marzboni (hokimi), asli Parfiya hukmdorlari naslidan tarqagan Bahrom Chubinni turk-eron jabhasiga qo'mondon qilib belgilanadi. Bahrom Chubin tajribali 40-50 yoshli askarlardan iborat qo'shin tuzadi, Hirotning g'arbida turklarning yo'lini to'sish uchun yuboradi. Uning cherigi o'n ikki ming kishidan iborat edi deb ko'rsatilgan, bu Eron qo'shini jangovor, qobiliyatli deb ko'rsatishgan bo'lsa kerak. Tabariyning xabariga qaraganda, So'g'iq-Tegin qo'shini uch yuz ming kishi edi deb ko'rsatgan. Bu ma'lumot ham eroniylar shunday katta sonli qo'shinga bardosh berdi deb ko'rsatmoqchi bo'lgan. Haqiqatda G'arbiy turk xoqonligi qayta birlashmagan yillarda Eronga yurish bo'ldi, umuman G'arbiy turk xoqonligi Xitoy imperiyasiga qarshi urushlarda yuz

mingdan ortiq qo‘shin to‘plamagan, Qora-Churin xoqon yuz mingdan ziyod qo‘shinni Eronga qarshi yuborishi iqtisodiy, siyosiy jihatdan mumkin emas edi.

Turk qo‘shinining bosh qo‘mondoni So‘g‘iq-Tegin o‘rdasiga yashirin niqoblangan ayg‘oqchilar, turli hiyla-nayrangli ayg‘oqchilar yuborilgan edi. Xo‘rmuzd o‘z saroyi xizmatchilardan ayyor Xurrad Burzin degan kishini elchi qilib sodda, ishonuvchi turklar qo‘mondoni So‘g‘iq-Tegin o‘rdasiga yuboradi, bu elchi Eron taslim bo‘ladi va tinchlik uchun muzokora boshlaydi deb, yolg‘onchi ayyor Xurrad Burzin qanchadan-qancha yon berib, So‘g‘iq-Tegin ishonchiga erishadi, hatto turklarning hujumini noqulay yo‘nalishga, qopqonga solish uchun Hirot tomonga burishga erishadi. Bahrom Chubin yashirincha tog‘li rayonlar orqali turklarning orqa tomonida paydo bo‘ladi. So‘g‘iq-Tegin (Sava) Hirirud (Gerirud) daryosi bo‘ylab Hirotga kiradi, Hirotning shimoli-g‘arbi Zanjirgoh va Iskalja, Omonkuh tog‘lari bilan o‘ralgan, shu tog‘lar bilan Hirirud daryosi tor maydonda, 589 yil avgust oyida jang boshlanadi. Dastlab turklarning qo‘li yuqori kela boshlaydi, jang maydoni tor bo‘lgani uchun turklar barcha kuchlarini jang maydoni talabiga binoan urushga kiritmaydilar, bu tor maydon qopqon vazifasini bajargan, jang maydoni eroniylar uchun qulay sharoit yaratib berdi, turk qo‘shini chekinishga majbur bo‘ldi. So‘g‘iq-Tegin jangda halok bo‘ldi. Turk cherigi Amudaryodan o‘tib Sug‘diyona chekindi, Eron bilan Turk xoqonligi chegarasi Amudaryo bo‘lib qoldi.

Xurosonda kushonlar hamda eftalitlar begliklari qoldig‘i oltinchi asrlar oxirlarida Eronga qaramlikka aylangan edilar. 602 yili kushon va eftalitlar begligi Eronga qarshi qo‘zg‘olon ko‘taradilar, Eron ularga qarshi jazo qo‘shini yuboradi, kushonlar va eftalit begliklari kuchi yetmasligi tufayli turk xoqonidan ko‘mak so‘raydilar, turklar yordamga kelib, Eronning jazo qo‘shinini yanchib tashlaydilar. Turklar 602-603 yillari Eronning hozirgi

Isfahon va Rey shaharlarigacha bosib boradilar. Turkular bilan Xitoy o'rtasida jang borishi munosabati bilan xoqon turk cherigini Erondan chaqirib oladi.

Garbiy Xitoy (Suy-Tabg'ach) imperiyasi doimo turklar davlatini imkoni bo'lsa harbiy kuch bilan yoki turk eli orasiga ayg'oqchilar yuborish, sovg'a-salom bilan aldab orani buzish orqali yemirib tashlash, xalqini qirib tashlash, tutqin qilishni rejalashtirib turgan. Xitoy-Suy imperatori Sharqiy turk xoni Yun Yo'llig' o'rdasiga aygoqchi-elchilar yuborib Tabg'ach sulolasidan kelin bo'lib tushgan Yo'llig'xon xotinini bir sug'd yigitiga o'ynash qilishni maqsad qilgan. Buning uchun Buminxon naslidan tarqagan, Qora-Churinning amakivachshasi (abag'asi) - Jang'ar qo'rqqoq, hasadchi, buqalamun, hiyonatga moyil kishi edi. Xitoy elchi-ayg'oqchisi Jang'arga ulug'xon bo'lishga yordam berish, Suy sulolasi malikasiga uylanishga hamda cheksiz sovg'alar berishga va'da beradi. Jang'ar Yun Yo'llig'xon o'rdasida, xon huzurida xonning xotini, Tabg'ach sulolasi malikasiga sug'd yigit o'ynashi deb e'lon qiladi, xon g'azabdan malikani o'ldiradi. Malika Tabg'ach imperatori qizi bo'lgani uchun o'z avlodi qasdini olish uchun turk xonlariga qarshi G'arbiy Xitoy-Suy xonodoni kurashga chaqirar edi, shuning uchun ham Xitoy ayg'oqchisi tuhmat uyishtirgan edi. Malika o'ldirilgandan so'ng fitna ekanligi ochilib qoladi. Yun Yo'llig'xon Jang'arni jazolashga hamda uning qo'lidan qara-qidanlar, tatarlar yashaydigan o'lkalarni tortib olishga buyuradi. G'arbiy Xitoy Suy dinastiyasi Jang'arni harbiy kuch bilan qo'llaydi. Jang'arning siri ochilib, Xitoyga sotilgan xoin bo'lgani uchun G'arbiy Xitoy hukumati o'z qo'li ostidagi Shimoliy o'tloq o'lka O'rdo's degan yaylovga Jang'arni va uning tarafdor, qabila urug'larini joylashtiradi. Jang'arga moddiy yordam ko'rsatib turadilar. Bu siyosiy nayrang Jang'arning xoinligini turk xonlari uchun Xitoy hukumatining urushga tayorlanishi deb bildilar. 598 yili Turk-Xitoy urushi boshlanadi, Qora-Churin va Dulanxon o'zlarining harbiy mahoratlarini ishga solib jang

turklar tashabusiga aylanadi, Xitoy razvedkasi turk lashkarlari orasiga g'ulg'ula solib, Xitoy qo'shinini mag'lub bo'lishdan saqlab qoladi. 600 yili Dulanxon o'z chodirida halok bo'lgan, Qora-Churin butun turk qo'shinini boshqaradi, ammo urush oxiriga yetmagan edi. Xitoy, Jang'ar ayg'oqchilari Qora-Churinga qarshi teles/teleut/, abarlar, umuman o'nlab turk qabilalarini qo'zg'olonga undaydi, qo'zg'olonchilar 604 yili Qora-Churin qoshinini yengadilar, Qora-Churin To'go'nga(Tibet) qochadi, uni tibetlilar o'ldiradi. Turk xoqonligiga qaram o'lkalarining bir qismi Xitoyga itoat qildi, bir qismi erkini saqlab qoldilar. Jang'ar esa Xitoy yordami bilan Sharqiy turk xoqonligini boshqardi, Xitoy manfaatini ko'zlab ish ko'radi, hatto Xitoy talab qilmagan darajadan oshirishga harakat qiladi, o'z xalqining udumlarini tashlab, Xitoy udumlarini qabul qilishga tayor kishi bo'lgan, xitoylar turklar qo'zg'olib ketishidan cho'chib, udumlarimizni qabul qilmay turinglar degan. Xitoy elchisi G'arbiy turk xoqonligi taxtiga o'tirgan yosh Niluxon o'g'li Cho'lligxon Taman huzuriga borib, agar G'arbiy turk armiyasi To'go'nga zarba berishga qatnashmasa Sharqiy turk xoqoni Jang'ar bilan Xitoy qo'shini sizlarga qarshi yurib yanchib tashlaymiz deydi. Cho'lligxon majbur bo'lib To'go'n davlatiga qarshi cherik yuboradi, G'arbiy turk armiyasi To'go'nga orqadan qattiq zarba beradi.

G'arbiy turk xoqonligida siyosiy, iqtisodiy tushkinlik mavjud edi, Teles/teleutlar/ G'arbiy turk xoqoniga nomigagina itoat etar edi. Hazar xonligi esa o'z muammosi bilan band edi, Itil, Do'n, O'rol daryosi bo'ylari ham nomiga itoat qilardi, o'n olti yoshli Cho'lligxon Taman dulu, nushub turklarining beglari qo'lida o'yinchoq holda edi. Turfan esa, Xitoyga itoat etdi. 612 yili G'arbiy turk xoqonligi uch mayda xonlikka bo'linib ketdi. Qora-Churin xon nabiralariidan Sheguyxon bo'lingan o'lkalardan biriga xon edi. Sheguyxon Xitoy panohiga kirgani uchun yuborilgan bambukli o'q-yoyni Cho'llig Taman odamlari yo'lda tortib oladi, bunga javoban

Sheguyxon Cho‘lligxonga qarshi lashkar tortib Cho‘lligxonni yengadi, Cho‘lligxon sharqqa qochib ketadi, maydalanib ketgan G‘arbiy turk xoqonligi tashqi kuchlarga qarshi turolmas darajada edi. Sheguyxon (611-618) g‘alabasidan so‘ng G‘arbiy turk xoqonligi siyosiy, iqtisodiy ahvoli yaxshilandi, G‘arbiy turk xoqonligi birligi tiklandi. 619 yili teles begliklari xoqonlikka itoat etdi. G‘arbiy turk xoqoni Sheguyxon merosxo‘ri To‘ng Jabg‘uxon (618-630) G‘arbiy turk xoqonligining birligini tikladi, Buyuk ipak savdo yo‘li yana rivojlandi, Jung‘ariya, Hazar, Do‘n, Itil bo‘ylari, So‘g‘d o‘lkalari qaytadan bir butun davlatga aylandi, Vizantiya, Xitoy, Eron mamlakatlari bilan elcvhilik munosabati yana qayta yo‘lga qo‘yildi. To‘ng Jabg‘uxon Tohoriston, Xuroson, Shimoliy Hindistonga harbiy yurishlar tashkil qilgan deyiladi, ammo aniq ma’lumotlar saqlanmagan. Madaniy hayot ham yaxshi rivojlangan, ba’zi tosh bitiklarning lavhalarida madaniy hayot izlari saqlanib qolgan.

G‘arbiy turk xoqoni To‘ng Jabg‘uxon o‘rdasi Choch (Toshkent) vohasining shimolida go‘zal chamanzor o‘tloq joyida joylashgan edi, xoqon o‘z o‘rdasida Xitoy, Vizantiya, Eron, Hindiston elchilarini qabul qilgan. 626 yili hind-budda dini tashviqotchisi Praxakaramitrani o‘nlab safdoshlari bilan xoqon o‘z o‘rdasida qabul qilgan, hind diniy vakili xoqon o‘rdasida zoti Xitoy-budda dini ruhoniysi Syuan’-Tsin bilan uchrashgan, shuningdek hind ruhoniysi Xitoy elchilarini ham o‘rdada uchratgan. Xitoy ruhoniysi Syuan’-Tsin hozirgi To‘qmaq shahri tevarigida G‘arbiy turk xoqoni To‘ng-Jabg‘uxonni uchratgan. U shunday hikoya qiladi: “xoqon yo‘lovchi, muhtojlarga yo‘l-yo‘lakay hamiyat qilar edi, xoqon yashil atlasdan xalat, boshiga ensiz ipaklik bog‘lagan, o‘ynoqi ot mingan, ov bilan shug‘ullanar edi. Xoqon tevaragi ipaklik kiyim kiygan ikki yuz otliq hamroh bilan qurshalgan edi, bundan tashqari uzun nayza ushlagan, o‘q-yoy va o‘qdonlarni bog‘lab olgan edi, otliq va tuyalarga mingan son-

sanoqsiz cherikni ko'rdim, askarlarining o'rib qo'yilgan sochlari bor edi, qo'shin hamda o'rda ahli tartibli, intizomli, madaniy, pokiza kiyingan edilar" deb ta'riflaydi.

Sharqiy turklar xoni Jang'ar Xitoyga shu qadar tobe bo'ldi-ki, turklarga xitoycha kiyim kiyishni, xitoycha uy-joy qurishni, dehqonchilik qilib don ekishni buyurdi. Jang'arning o'zi esa Kinxo shahrida xitoylar qurib bergan uyda yashadi, birinchi xotini Xitoy malikasi o'lgandan so'ng yana Xitoy-Suy xonadoni malikasiga uylanadi, malika esa Jang'ar ustidan qo'yilgan ayg'oqchi edi, xitoylar esa xon xohishi turk xalqining istagini bildirmasligini bilar edilar. Xitoy Suy xonadoni Jang'arga, uning xotini xitoy malikasiga, Jang'arxonning a'yonlariga, shahzoda-to'ralarga qimmatli sovg'alar yuborib turar edi.

608 yili Jang'ar vafot qildi. Xitoy imperatori Jang'arning o'miga uning o'g'li Lugi-shadni belgilaydi, bu esa turk xoqonligining taxtga o'tirish qoidasiga mos kelmas edi, o'g'li tul qolgan otasining yosh xotini xitoy malikasiga uylanadi. Jang'arxonning o'g'li Lugi-shad Shibirxon unvonini oladi. Shibirxon/Lugi-shad/ning otasi yurgizgan xitoyparast siyosati Sharqiy turk xalqlari orasida norozilikka sabab bo'lgan edi, shunga ko'ra, Shibirxon turk xalqi manfaatini ko'zlab xitoyparastlik siyosatiga qarshi harakat qildi. Shuningdek, G'arbiy turk xoqonligi Sharqiy turk davlati orasidagi munosabat yaxshi emas edi. Shu bilan birga Sharqiy turk davlatiga qaram uyg'ur, bug'u, to'ngra, bayirqu, qora-qidan va tatabi qabilalarining tobe bo'lib turishi ishonarli emas edi.

Shu paytda g'arbiy Xitoy /Suy/ imperatori Yan-dining ichki va tashqi siyosatidan norozi tabaqalar paydo bo'lgan edi, shunga ko'ra, 610 yili xalq qo'zg'oloni yuz beradi. Xitoyda qo'zg'olon bostiriladi. Suy /G'arbiy Xitoy/ 611 yili shimoliy Koreyaga qarshi urush boshlaydi, Xitoy cherigi talafot ko'radi, chekinadi, 613 yili yana katta qo'shin yuboradi, orasida isyon yuz beradi, xalq ham yana qo'zg'olon ko'taradi.

G'arbiy Xitoyning shimoliy chegaralarida yettinchi asming boshlarida xitoylashib ulgurmagan tabg'ach eliga mansub Li Yuan' nomli lashkarboshi va boshqa uning tarafdorlari G'arbiy Xitoy hokimiyatini egallash uchun intiladi, Li Yuan' qo'shinga bosh bo'ldi.

Sharqiy turk xoqoni Shibirxon G'arbiy Xitoyda yuz bergan siyosiy ahvoldan foydalanishga harakat qildi.

Shibirxon G'arbiy Xitoy ixtiyoridagi shimoli-g'arbiy O'rdo'sda yashovchi turk qavmlari bilan birga imperator Yan-dini tutib olish uchun urinadi, Shibirxonning xotini Xitoy malikasi bi harakatni imperatorga yashirincha xabar beradi, imperator Yan-di Yaymin qal'asiga yashirinadi. Shibirxon 39 ta Xitoy qal'asini yemirib tashlaydi, Yaymin qal'asini qurshab oladi. Yaymin qal'asiga 150 ming Xitoy askari va aholi joylashib oladi. Turk qo'shini Li Yuanning qo'shini bilan jang qilishni hisobga olmagan edi, shunga ko'ra, turk lashkari qurshovni tark qilib, yangi hujumga tayyorlanish uchun qaytib ketadi.

G'arbiy Xitoy imperatorining maslahatchilari turklarning kuchini bo'lib tashlash uchun Shibirxon inisi Chigi-shadga Xitoy malikasiga uylanishga, hamda Xitoy tarafdori bo'lishni taklif qiladi, ammo xonning inisi Chigi-shad bu taklifni rad qiladi. Xitoylar bu siyosat amalga oshmaganidan so'ng turk beklaridan biriga sovg'a-mukofot berish bahonasida chaqirib, bekni va hamrohlarini qatl qiladilar, Xitoyning bu munofiq siyosati yangidan turk-xitoy urushiga sabab bo'ladi. 616 yili Shibirxon turk qo'shini bilan G'arbiy Xitoyga hujum qiladi, imperator Yan-di mamlakatning janubiga qochib ketadi, Xitoy lashkari qo'mondoni Li-Yuan turklar hujumini to'xtatishga urinadi. 617 yili G'arbiy Xitoyda harbiy boshliqlar, aholi isyoni boshlanadi, turk cherigi G'arbiy Xitoyni egallab oladi. Turklar tomoniga o'tgan ikki lashkarboshiga Shibirxon oltindan yasalgan bo'ri boshi tasvirlangan turk bayrog'ini yuboradi. G'arbiy Xitoyda turkcha kiyimlar kiyish, turkcha udumlarni qo'llash, turkcha yurt uylarda yashash joriy bo'ladi.

G'arbiy Xitoyning Suy xonadoni davrida Xitoycha-Turkcha so'zlik tuzilgan. Shuningdek, turkcha kiyim kiyish, turkcha musiqadan foydalanish Veyshi, Suy, Tan xonadonlari davrida ham davom etgan.

G'arbiy Xitoy (Suy) davlatida turli tabaqalar qo'zg'oloni jarayonida Suy xonadoniga qaram Li nomi bilan bog'liq o'lka begi Li-Yuan boshliq guruh qo'shini Chan'an shahrini (G'arbiy Xitoy bosh kentini) 617 yili egallaydi, Li-Yuan katta yer egasi, zoti tabg'ach-xitoy chatishmasidan tug'ilgan shaxs, Suy imperatori Yan-di o'ziga yaqin kishilar tomonidan o'ldirilganini eshitib Li-Yuan o'zini imperator deb e'lon qiladi. Li-Yuan o'z davlatini Tan imperiyasi deb atadi.

Sharqiy turk xoqoni Shibirxon Li-Yuan hokimiyatga kelishini o'zining g'alabasi deb qaradi, turk xoqoni Li-Yuanga dushmanga qarshi kurashish uchun harbiy va moddiy yordam berdi. Li-Yuan kuchli turk xoqonligi bilan ittifoq bo'lishni istamas edi.

Li-Yuan o'g'li Li-shi-min dushmanlari bo'lgan Suy xonadoni vakillari yordam so'rab Shibirxonga murojaat qildilar. Bir guruh Suy xonadoniga qarashli o'lkalar Shibirxonga itoat qiladilar. Go-tzi-xe degan G'arbiy Xitoy o'lka hokimi turk xoqoniga itoat qilib, turkcha Bo'ri-shad unvonini oladi.

Lyan-shi-du armiya boshlig'i O'rdo's o'lkasini egallab, Sharqiy turk xoqoni Shibirxonga qaram bo'lib, turkcha Tardush Bilgaxon degan unvon oladi.

Li-shi-min davlati kuchayib ketganidan so'ng Shibirxon unga ko'mak berib xato ish qilganini tushundi, Tan imperiyasi turk xoqonligining birinchi darajali dushmaniga aylandi.

Li-Yuan o'g'li Li-shi-min 624 yili G'arbiy Xitoy o'lklarini itoat ettiradi.

Shibirxon itoat qilgan Xitoy beglari bilan O'rdo'sga askar kiritdi, Shibirxon to'la g'alaba qilish uchun tayyorgarlik ko'rayotganda 619 yili vafot qildi. G'arbiy Xitoy imperatori Li-Yuan ta'ziya bildirib, turklarga 30 ming ipak kiyimlik yubordi.

Shibirxon inisi Cho'lligxon II (Chu-Lo-xan) 619 yili akasi o'miga taxtga o'tirgandan so'ng akasi yo'l qo'ygan xatolikni tuzatishga urunadi, Cho'lligxon II G'arbiy Xitoyning Suy dinastiyasining tarafdori ekanligini e'lon qiladi, Suy dinastiyasi tarafdorlariga boshpana beradi, harbiy yordam ko'rsatadi, suy dinastiyasi tarafdorlarining muhojir hukumatini tuzadi. Cho'lligxon II 620 yili Xitoyning Tan dinastiyasiga qarshi kurash davom etayotganda vafot qiladi. Cho'lligxon II o'miga Qat-elxon taxtga o'tiradi.

Sharqiy turk xoqonligida yettinchi asr boshlarida Go'bi cho'llarida yashayotgan uyg'ur, teles qabilalari, bug'u, to'ngra, bayirqu qabilalari Shibirxon davrida og'ir jarimalarga, harbiy majburiyatlarga duchor bo'lgan edi. Cho'lligxon II davrida bu turkiy qabilalar o'zaro yog'laqlar urug'i boshliq ittifoq tuzadilar, Sharqiy turk xoqonligidan bo'linib mustaqil davlat tuzadilar, natijada Sharqiy turk xoqonligi kuchsizlanib qoladi.

Sharqiy turk xoqoni Qat-Elxon mamlakatdagi turkiy qabilalar isyoni tufayli G'arbiy Xitoyning Tan dinastiyasiga qarshi o'z vaqtida chora ko'ra olmadi. Shuningdek, G'arbiy Turk xoqonligi hamda Sharqiy turk xoqonligi o'zaro qarama-qarshi dushman edi.

G'arbiy turk xoqonligi Xitoy bilan ittifoqchi edi, ikkinchidan Vizantiya bilan ham Eronga va avarlarga qarshi kurashish uchun bitim tuzgan edi. G'arbiy turk xoqoni Xitoy bilan tuzgan bitimi Sharqiy turk xoqonligiga qarshi qaratilgan edi. VII asr boshlarida bir tomonda G'arbiy turk xoqonligi, Xitoy va Vizantiya harbiy ittifoqi paydo bo'ldi. Ikkinchi tomonda esa, Eron, Avar, To'go'n va Sharqiy turk davlatlari ittifoqi tuzildi, turklar kuchi birinchi darajali dushman - Xitoy turganda sun'iy ravishda uch qismga bo'lindi. Sharqiy turk xoqonligining uyg'ur, teles guruhlariga bo'linishi esa, turklar kuchini uch qismga bo'lib yubordi.

Sharqi-shimoliy o'lkalarda yashovchi turklar dulu qabilasi ittifoqida iqtisodiy jihatdan G'arbiy hamda sharqiy Xitoy, Turfon bilan iqtisodiy jihatdan bog'langan edi.

G'arbiy turk xoqonligi turklari nushib qabilasi ittifoqida Xitoy, Sug'diyona, Eron, Sharqiy Evropa bilan iqtisodiy jihatdan uzviy bog'langan edi.

Sharqiy turk xoqoni Qat-Elxon G'arbiy Xitoy-Tabg'achga Tan sulolasiga qarshi 621 yili hujum qilib, qator o'lkalarni egallaydi, eng mustahkam Yay-min qo'rg'onini bosib oladi. 622 yili urush davom etib, qator g'alabalarga erishadi. Tan imperiyasi katta sovg'alar yuborib turklarning hujumini to'xtatishga erishadi, bu esa Qat-Elxonning katta xatosi bo'ldi.

Qat-Elxon va to'lus ulusining qaram xoni Shibabi bilan 623 yili Xitoyga qarshi yurish boshlaydi, urushda g'olib bo'lish almashib turadi. Jangda Xitoy lashkarboshisi Li-Shi-min yakkama-yakka jangda Shibabiga yaqin kelib uni chaqiradi, orani buzish uchun, "sen bilan va'dalashganmiz" deb Qat-Elxonni shubhaga soladi. Qat-Elxon shubhalanib o'z cherigini orqaga qaytaradi, tinchlik bitimi tuzadi. Xitoy elchisi G'arbiy turk xoqoni To'ng-Jabg'uxon huzuriga borib Sharqiy turklarga qarshi harbiy bitim tuzadi. Qat-Elxon Xitoy bilan savdo bitimi tuzushni taklif qiladi, Xitoy rozilik bildiradi. Sharqiy turklar 625 yili Xitoyga qarshi yana yurish qiladi, turklarning bir guruh cherigi g'alabaga erishadi, boshqa guruh cherigi jangda mag'lubiyatga uchraydi.

Xitoyning Tan imperiyasida ijtimoiy, siyosiy ziddiyatlarning kuchayishi oqibatida 626 yil 4 sentyabr kuni Li-Shi-min o'ziga tobe armiyasi bilan Chan'andagi otasi-imperator saroyiga bosib keladi, otasini taxtini o'g'li Li-Shi-minga topshirishga majbur qiladi. Shunday sharoitda Qat-Elxon yuz ming cherik bilan Xitoyga qarshi yurish qiladi, turk qo'shini qat'iy jangga kirishi oldida Li-shi-min diplomatik usul bilan urushning oldini oladi, Qat-Elxon katta sovg'a olib, bitim tuzib qaytadi. Bu bitim turklar uchun yutuq emas, balki kelajak uchun mag'lubiyat edi.

G'arbda Eron va Vizantiya orasida yana urush boshlangan edi, 626 yili Eron bilan avarlar Konstantinopolni qurshab olish uchun eroniylar dengizdan, avarlar Bolqon tomonidan harakat qiladilar, bularning harakati

barbod bo‘ladi. G‘arbiy turk xoqoni To‘ng-Jabg‘uxon shimoliy Kavkaz orqali hazarlar bilan birga Eronga qarab Kavkaz ortiga hujum boshlaydi, bu harbiy yurish Vizantiya bilan tuzilgan bitim asosida amalga oshirilgan edi. Turk qo‘shini va Hazar turklari Derbentda qurilgan balandligi 20 metrli 40 km orasidagi devordan oshib o‘tib, Kavkazortidagi shahar va qishloqlarni egallashadi. Tbilisi shahrini qurshab olishadi, shahar atrofida Vizantiya imperatori Irakli va To‘ng-Jabg‘uxon do‘stona ravishda uchrashadilar. Turk va Vizantiya harbiy kuchlari Kavkazortida eron lashkariga zarba beradi. To‘ng-Jabg‘uxon Kavkazortida Vizantiyaga yordam berish uchun kichik o‘g‘li Bo‘ri-shadni 40 ming cherik bilan qoldirib ketiga qaytadi, Irakli Eronga yana zarba berib Eron bosh kenti Ktezifonga xavf soladi. Eron 628 yili Vizantiyadan yengilgan davlat sifatida bitim tuzadi, G‘arbiy turk xoqonligi va hazarlar Eron bilan urushmoqda edilar. To‘ng-Jabg‘uxon 628 yili yana Tbilisi shahrini qurshab oladi va tezda shaharni egallaydi. G‘oliblar shaharni talon-taroj qiladilar. To‘ng-Jabg‘uxon o‘g‘li Bo‘ri-shadni Kavkaz o‘lkalariga hokim qilib qoldiradi va Kavkazortidagi Agvaniyani to‘la egallashni topshirib, xoqon ortga qaytadi. Bo‘ri-shad Agvaniyaga taslim bo‘lish uchun ultimatum bergan, Agvaniyadagi Eron marziboni rad javobi berib, o‘zi qochib ketgan, ultimatum muddati o‘tgandan so‘ng Bo‘ri-shad cherigi Agvaniyani tamoman talon-taroj qildi, Agvaniya taslim bo‘ldi, Agvaniya G‘arbiy turk xoqonligi mulkiga aylandi. Bundan keyin Kaspiy dengizi va Kavkazorti orqali xavfsiz holda Ipak yo‘li savdosi uchun imkoniyat ochildi. 630 yili G‘arbiy turk xoqonligi qo‘shinlari Armanistonga kira boshladilar. Cho‘rpan-Tarxon qo‘li ostida 3 ming kishilik askar Armanistonni itoat ettirdi. Eron shohi Shahrvarz tomonidan Armanistonni himoya qilish uchun yuborilgan o‘n ming kishilik qo‘shinni turklar yanchib tashladi.

To'ng-Jabg'uxon 630-631 yillari Kavkazda eron bilan jang qilayotganda G'arbiy turk xoqonligida siyosiy vaziyat og'irlashdi, Nushib qabilasining hukumronligi ta'siriga qarshi boshqa turk qabilalarining noroziligi kuchaygan edi. Suningdek, Nushib qabila guruhi bilan Dulu qabila ittifoqi orasida ham ziddiyat kuchaygan edi, hamda Nushib qabila guruhi G'arbiy turk Ashin xonadoni o'rtasida ham munosabat buzilgan edi. G'arbiy turk xoqoni To'ng-Jabg'uxon Ashin urug'i va qabilalar orasidagi ziddiyatlarga e'tibor bermadi. To'ng-Jabg'uxonning abag'asi (amakivachchasi) Bahodirxon (Bag'dur) (Moxodu-xou) Qora Irtish daryosi bo'yida yashovchi dulu qabilasi va boshqa turk qabilalari qo'zg'oloniga boshliq edi. Bahodirxon (Bag'dur) 631 yili G'arbiy turk xoqoni To'ng-Jabg'uxonga qarshi kurashadi, jangda To'ng-Jabg'uxon halok bo'ladi. Shu bilan birga Beshbaliq o'lkasini Sharqiy turk xoqoni bosib oladi. G'arbiy turk xoqonlik taxti Bahodirxonga (Moxodu-xou) o'tadi. Bahodirxon Kulug-Sibirxon unvonini oladi. To'ng-Jabg'uxonning o'g'li Bo'ri-shad cherigi tarkibida xizmat qilayotgan dulu qabilasi vakillari xavfli edi, shunga ko'ra, Bo'ri-shad O'rta Osiyoga Nushib qabilasi o'rnatilgan o'lkaga ko'chib keladi. Mamlakatdagi g'alayonlar natijasida turk qo'shini Kavkazorti o'lkalarini tashlab ketishga majbur bo'ladi. So'ng Tohoriston va Gibin (Lamg'an, Afg'onistonning sharqiy-janubiy o'lkalari) ham qo'ldan ketadi. Xitoyning Tan dinastiyasi To'ng-Jabg'uxonning o'limiga ta'ziya va moddiy yordam yuborish bilan Kulug sibirxonga nisbatan yomon munosabat bildirishni anglatar edi. G'arbiy turk xoqonligidagi siyosiy bo'rondan Janubiy Bulg'oriya foydalanadi. Hazar xonligi ham G'arbiy turk xoqonligi ta'siridan qutulib qoladi. Janubiy Bulg'oriya xoni Qubrat mustaqil bo'lgandan so'ng, 635 yili avarlarga zarba berdi. Qubrat Qora dengiz tevarigidagi cho'llarni egallab oldi.

G'arbiy turk xoqonligi asosan Dashti Qipchoq va O'rta Osiyoda saqlanib qoldi. Kulug Sibirxonning siyosiy, ayniqsa, iqtisodiy ahvoli og'ir

edi, Nushib qabila ittifoqi qo‘zg‘olon ko‘taradi, Paykent shahriga qochib o‘tmashgan To‘ng-Jabg‘uxonning o‘g‘li Nishuxon qonunini xoqon deb e‘lon qilindi. Kulug Sibirxon jangda mag‘ub bo‘lib Oltoyga qochib ketadi, Nushib qabila vakillari uni ushlab o‘ldiradilar. G‘arbiy turk xoqonligi Nishuxon qo‘liga o‘tadi. Nishuxon Irbis Bo‘lun Jabg‘uxon nomi bilan taxtga o‘tiradi. Nishuxon zolim, har kimdan gumonsiraydigan, qaysar, kibrli bo‘lgani uchun o‘zining yaqinlarini qatl qila boshlaydi. Nushib qabila guruhi Nishuxonni chetlatishga harakat qiladi. Nishuxon (Irbis Bo‘lun Jabg‘uxon) qochib ketadi va Balx shahrini qamal qiladi. Ikkinchi jangda halok bo‘ladi, uning cherigi tarqab ketadi.

G‘arbiy turk xoqonligi taqdiri nushib qabila ittifoqi ixtiyorida qoladi. Nushib qabilalari Ashun xonadonini saqlash maqsadida Qorashar hokimi yana boshqa Ashin avlodi, ikkinchi Nishuxonni taxtga o‘tqazadilar, unga Dulunxon unvoni beriladi. Mamlakatda o‘zaro urush to‘xtaydi. Dulunxon (Nishu) Nushib qabila guruhining ixtiyoridagi xonga aylanadi. 634 yili Dulunxon taxtni inisi To‘ng-Shadxonga topshiradi. To‘ng-Shadxon taxtga Ishbara To‘lis-shad nomi bilan o‘tiradi. Ishbara-To‘lis-shadxon Jung‘ariyada o‘zaro urushda halokat yuz berishi munosabati bilan Jung‘ariyani G‘arbiy turk xoqonligiga qo‘shib oladi. Jung‘ariyaning qayta qo‘shilishi Ishbara-To‘lis-shadxonning xalqaro ob‘royini ko‘taradi, ammo ichki vaziyat mustahkam emas edi. Nushib va Dulu qabila guruhlari o‘zlarini erkin his etar edilar, shunga ko‘ra, 635 yili Nushib va Dulu o‘z qabila guruhlari boshqarish huquqiga ega bo‘ladilar. Har qaysi qabila boshlig‘i shad martabasiga erishadilar, bu jihatdan Ashin urug‘idan tarqagan shadlar bilan teng huquq bo‘ladilar.

Mana shu islohat tufayli “o‘n o‘q turklari” degan tarixiy atama paydo bo‘ladi. Har ikki Nushib va Dulu qabila guruhlari chegarasi Chu daryosi hisoblanadi. O‘n o‘q turklari ittifoqiga kirmagan Qarluq, Qipchoq, Basmil hamda Xunlarning qoldig‘i Chumu, Chuyu, Shata kabi boshqa turk qabilalari boshliqlarida “shad” unvoni yo‘qligi uchun ular norozi edilar.

Xunlar guruhiga oid Chumugun, Chuban nomli turk qabilalari o'n o'q turklar ittifoqiga kirgan edi. Ishbara To'lis-shadxon ittifoqqa kirmagan xun-turk chumi, Shata qabilalarini itoat ettirmoqchi bo'ldi, bunga tarixiy sharoit yo'l bermadi.

Xun turklari 638 yili (Chuyu, Chumu turk qabilalari) o'n o'q turklariga hamda Xitoyga qarshi Yukuk-shad boshliq Turfan davlati / Goachan/ bilan ittifoq tuzadi. Nushib qabila guruhiga qarshi kurash olib boradi. Qorashar xoni Turfanga qarshi kurashish uchun Ishbara To'lis-shad (Irbis Ishbara Jabg'uxon) xonga murojaat qiladi. G'arbiy turk xoqonligida siyosiy vaziyat chigallashadi, xoqon bilan qabilalar orasida ziddiyat yuz berib, yordam munosabati ham buziladi. 638 yili qabilalar G'arbiy turk o'lkalaridan xonni tashlab qochib ketadilar. Ishbara To'lis-shadni qo'llaydigan kuch qolmaganidan xoqon Kavkazdagi harbiy qo'mondon Bo'ri-shad Yukuk-shad bilan ittifoqchisi Qorasharga qochib ketadi.

To'ng-Tudun qabila boshliqlarini chaqirishni taklif qiladi. Kengash Yukuk-shadni Ulug'xon, Ishbara To'lis-shadni kichik xon etib saylash masalasi qo'yiladi. Bu masala tortishuvida To'ng-Tudun o'ldiriladi. Qorashardan Yukuk-shad xoqon taxtini egallash uchun o'z sherigi bilan yo'lga chiqadi. Yo'lda unga qarshi kuchlar Yukuk-shadni mag'lub qiladi. Ishbara To'lis-shad yurtiga qaytib keladi. Nushib qabilasi uni shodlik bilan kutib oladi. Bir guruh turk qabilalari Yukuk-shad tomoniga o'tadilar, bu har ikki nomzod uchun jang yuz beradi, nihoyat har ikki nomzodning chegarasi Ili daryosi belgilanadi. Yukuk-shadga Irbis Duluxon unvoni beriladi. Tuman, shahar hokimlari tudunlar va Silaflar Yukuk-shad foydasi uchun Ishbara To'lis-shadga qarshi fitna uyushtiradi. Ishbara To'lis-shadxon Farg'onaga qochib ketadi, 639 yili Farg'onada vafot qildi.

Nushib qabila boshliqlari Ishbara To'lis-shadxon o'g'li El Kulug Irbis xonni otasi o'rmiga Ulug'xon qilib saylaydilar. Bir yildan so'ng bu

xon vafot qiladi, uning o‘miga abag‘asi Bahodirni Irbis Ishbara Jabg‘uxon unvoni bilan xoqon qilib saylashadi. Yangi saylangan Irbis Ishbara Jabg‘uxon davlat ishlarini tartibga soladi. Unga Quchar, Lo‘bnor ko‘li bo‘ylari, Xo‘tanning sharq tomonlari, Tohoriston, Qorashar, Shash, Kesh, Zarafshan vodiysi, Amul, Kan (Samarqand) shahri qaram bo‘ldi. Xitoyning Tan imperatori Irbis Ishbara Jabg‘uxon tomonida bo‘ldi. Xitoyga qarshi kuchlar Yukuk-shad tomonida bo‘ldilar. Orada ikki xon o‘rtasida urush davom etdi. Irbis Ishbara Jabg‘uxon 641 yili asir tushib qoladi va qatl qilinadi.

Yukuk-shadxon turk-xun qabilalari Chuyu, Chumu, Chumugun va boshqa turk qabilalariga suyanib, o‘zining yer maydonini kengaytirish uchun o‘lka aholisini, qirg‘izlarni, Yenisey daryosi bo‘yidagi xalqlarini hamda Yetti Suv viloyati xalqlarini, Tarbag‘atoy ulusini itoat ettirdi. Nushib qabilalari Yukuk-shadga qarshi kurashni davom ettirdi. Yukuk-shad tez orada Tohoriston, Issiq ko‘l, Sug‘diyona o‘lkalarini ham itoat ettirdi. Yukuk-shad uchun dulu, Nushib qabilalarining qarshiligiga qarshi kurash qiyin bo‘ldi. Shunga ko‘ra, Tohoristonga ketayotganda Bayshunxu /Isfijob, Chimkent/ yaqinida nushib qabilasining harbiy kuchiga yo‘liqib, mag‘lub bo‘ladi va yashirinadi.

Nushib qabila guruhi Ishbara To‘lis- shad nabirasi (axtig‘i) Irbis Sheguy (Ishbara II To‘lisxon) xonni o‘zlarining xoni deb e‘lon qildilar. Yukuk yashiringan Bayshunxu shahridan to‘satdan hujum qilib, nushib cherigini mag‘lub qiladi. Yukuk-shad eski ittifoqchisi dulu qabilasiga qayta birlashishni taklif qiladi. Dulu qabilasi rad qiladi.

Yukuk-shadni qo‘llaydigan kuch qolmagandan so‘ng Tohoristonga ketadi, u yerda Qunduzda To‘ng-Jabg‘uxon davrida o‘ mashgan turklar uni qo‘lladi. Yukuk-shad 653 yili o‘z cherigini o‘g‘li Chenchunxonga qoldirib vafot topdi.

VII asrning ikkinchi yarmida Nushib va dulu qabila guruhlari hamda Bo‘ri-shad tarafdorlari o‘rtasida qarama-qarshiliklar davom etadi.

Ishbara II To‘lisxon G‘arbiy turk xoqonligida o‘zining mustaqilligini saqlab qoldi. 650 yillarda arablar Eronga zarba bera boshlaganini kuzatib turdilar. Eron shohi Yozdonpanoh III (Yezdigerd) arablardan qochib ketadi., shoh Marv Marzboni Mahuya Suridan pul va lashkar so‘raydi. Marzbon Sug‘diyona-dagi turklar hokimi Bichan Tarxondan yordam so‘raydi. Bichan Tarxon Marvga kelganda shoh tegirmonda yashiringan edi. Tegirmonchi shohni boyligi uchun o‘ldirib qo‘yadi. Marv Marzboni shohni turk Bichan-Tarxon o‘ldirdi deb e‘lon qiladi. 651 yili Ishbaraxon g‘azablanib, Shohning qasdini olaman deb Jayxundan o‘tadi. Xoqonga qarshi chiqqan marzbon o‘ldiriladi. 655 yili Ishbaraxonga qarshi Tabg‘ach-Xitoy imperiyasining Xitoy va turklardan tarkib topgan armiyasi Ili daryosi bo‘yida to‘xtatiladi, jangda G‘arbiy turk xoqonligi galaba qildi. 656 yili Xitoy imperiyasining bosqinchi qo‘shini yana G‘arbiy turk xoqoni Ishbaraxonga qarshi yuboriladi. Ishbaraxon o‘zining barcha harbiy kuchlarini Xitoy bosqinchi armiyasining yo‘lini to‘shishga qarshi qo‘ydi. Xitoy lashkarini orqaga suradi, ammo Xitoyga sotilgan uyg‘ur qabila qo‘shini Ishbaraxon cherigi orqasidan to‘satdan hujum qiladi. Turk qo‘shini uyg‘ur cherigiga bardosh berolmadi. Imperiya harbiy kuchlari hujumini davom ettiradi. Nushib va Dulu qabila kuchlari Xitoy harbiy qismlariga taslim bo‘ldilar. Dulu kuchlari Ishbaraxonning qolgan kuchlariga qarshi Talas vodiysiga qadar Xitoy bosqinchilari bilan o‘z xoqoniga qarshi urushib keladi. 657 yili Ishbaraxon o‘rdasi joylashgan Tarbag‘atoy tog‘ tizmalarigacha bosib keladilar. Xonga qaram kuchlar Ishbaraxondan yuz o‘giradilar, imperiya qo‘shini hujumni davom etdiradi. Xoqon oxirgi kuchlarini jangga tashlaydi, ammo Ili daryosi bo‘yida yengiladi. Ishbaraxon Chochga qochadi. Choch hokimi Tarxon xonni qabul qilib oladi, o‘z xoqoniga hiyonat qilib, xitoylarga bog‘lab tutib beradi. Ishbaraxonni

G'arbiy Xitoy boshkenti Chan'anga olib ketadilar. Ishbaraxon 659 yili nadomat-hasrat bilan o'lib ketadi. G'arbiy turk xoqonligi ham o'z beglari, qarindoshlari, qabilalarning hiyonati tufayli 660 yillari bir yuz yigirma yildan so'ng emirildi.

Butun o'lkalarda hiyonatchi xonlar, beglar Xitoyga siyosiy jihatdan bog'li holda va mayda xonliklarga bo'lingan holda yashadilar, bir guruh turk qavmi qirib tashlandi, yana boshqa bir guruh turk qavmi tutqun bo'ldilar. Xitoy imperiyasi turk xalqlarini bo'lib tashlab o'z siyosatlarini o'tkazdilar, Xitoy ta'siri ellik yildan so'ng tugatildi. Bu tarixiy jarayon Kultegin, To'nyuquq yozma tosh bitiklarida aniq tasvirlab berilgan. Biz L.N.Gumilevning asarida keltirilgan Buyuk turk xoqonligining bir guruhi nomini ko'rsatib o'tamiz, Xitoycha nomlari qavs ichida berildi.

BIRINCHI KO'K TURK XOQONLARINING XRONOLOGIYASI

G'arbiy turk xoqonlarining nomlari

1. Istami Bag'adur Jabg'u /Sedimi Moxedu Shexu Dizavul/, /545-576/ Buminxon inisi, Ashina naslidan.
- 2 Qara-Churin /Dyan'gu-Kara Djurin Tyurk/, Bo'guxon, Istami Qag'an o'g'li, Qoradengiz, Qrim, Do'n, Volga bo'ylarini itoat etdirdi, 576 yili taxtga o'tirdi.
3. Tamg'anxon /Tan'xan'/. Ashina urug'iga mansub.
4. Kulug Sibirxon /Kyuli-Sibi-Kexan'/, Qara-Churin o'g'li 589 yili taxtga o'tirdi.
5. Yang-Souq /Soux//Save//So'g'uq-Tegin/. Qara-Churin o'g'li. Buxoro hukmdorlaridan biri.
6. Niluxan /Buxoro xoni/ Qora-Churin nabirasi, Yang So'g'uq xon o'g'li Choch Tuduni /hokimi/.

7. Barmud, Qora-Churin o'g'li.
8. Turk Sanifxon, Istami Qag'an o'g'li, Kavkaz, Do'n, Volga bo'ylari xoni.
9. Poshixon /Basixon/, Qora-Churin o'g'li.
10. Sheguy-Teginxon, Yang-So'g'uqxon o'g'li.
11. To'ng Jabg'u /To'ng-Chabg'uxon/, Yang-So'g'uqxon o'g'li
12. Bag'a -Shad /Moxe-she/, Yang-So'g'uqxon o'g'li.
13. Tardush-shad, Niluxon o'g'li.
14. Kul-Tardush-shad, Niluxon o'g'li.
15. To'lis-Tegin /Shili/, To'ng-Jabg'uxon o'g'li.
16. Nishu-Beg /Nishufu/, Bag'a-shad o'g'li.
17. Ishbara-Tolis-Shad /Telishi o'g'li. Kexan', Shabolo Xilishi/, Bag'a-shad o'g'li.
18. Bo'ri-shad /buli-she/, Bag'a-shad o'gli.
19. Irbis-Ishbara-Jabg'uxon /Ibi Bolo-yuy-she/, Nishuxon o'g'li.
20. Il-kulug-shad Irbisxon, Ishbara To'lis-shad o'g'li.
21. Qalli'g'-xon /Xelu/.
22. Irbis-Sheguyxon /Sheguy-Kexan', Il-Kulug-shad Irbisxon o'g'li (Ishbara II To'lisxon).
23. Tienxon /Deyun', Xiyun'/. .
24. Qushraqxon /Xushala/, Bo'ri-shad nabirasi. .
25. Qalu, Bo'ri-shad o'g'li.
26. Yukuk-shad xoqon, Ashin urug'idan.
27. Chenchunxon, Yukuk-shad o'g'li.
28. To'ng-Tu-dunxon.
29. Duyunxon.

Sharqiy turk xoqonligi hukmdorlari

1. Bumin il-xon /Tumin//545- 552/, Ashin urug'idan.
2. Qora - Issiqxon /Kolo isigi Kexan'//552-552/, Bumin-il-xon o'g'li.

3. Shetuxon /553-553/, Qora-issiqxon o'g'li.
4. Qushu Mug'anxon yandu /Kushu yandu/ /553-572/, Qora-Issiqxon og'li.
5. Tapug'xon /Tobo-Kexan'//572-581//Taba-Arslanxon/, Mug'anxon birodari.
6. El-Kulug-shad-Bag' /Ishbaraxon//581-584/.
7. Cho'llig, Chulu/Chuloxou //Jabg'uxon/ /584-588/.
8. Qara -Issiqxon II, Ashin avlodidan.
9. To'raman /Dalobyan'/, Abro'yxon.
10. Yo'qdan /Yo'xdan/, Ashin urug'idan.
11. Tagin-shad /Dier-Kexan' / I
12. Tagin-shad II
13. Bo'rixon
14. O'rag'an, Urag' /Diginshе, Dilicha/.
15. Yun Ulug' /Yun Yuloy/.
16. Tuzlug /Dusuli/.
17. Jang'ar /Jan'gan/.
18. Ishbara Sunishi /Shabole Sunishi/.
19. Turk-shad Shibirxon /Dugi, Toki-she/.
20. Chulu-xan, Cho'llig II /Chuloxou/.
21. Qat-il-xan /Dubi-Xeli-xon/.
22. Yukuk-shad /Yuygu-she/.
23. Jang'uxon /Chenchu shexu/.
24. Chibixon.
25. Shibirxon.
26. To'lisxon

Bir guruh qadimgi turk davriga oid hukmdorlar birinchi va ikkinchi turk xoqonlari sirasida aniq ko'rsatilmagan bo'lsa ham ko'pchilik hukmdorlarining turkcha hamda xitoycha nomlari saqlangan.

Birinchi umum turk xoqonlarining nomlari

1. Qushu-Yondi /Qushu-Yan'du/.
2. Arslon-xon /Arsila/.
3. Tardushxon /Datu-Kexan'/.
4. Bo'kaxon /Bugya-Kexan'/.
5. Tamg'anxon /Tan'xan'-Kexan'/
6. Arbagshad /Erbagshad/ /Erfu-xan-shad//
7. Il-Kulug-shad /Tyulu-she/.
8. Bag'a Ishbara xon /Moxe-Shabolo-Kexan'/
9. Jabg'uxon /Shexu-Kexan'/.
10. Bag'xon /Moxe-Kexan'/.
11. Apa-xan /Abo-Kexan'/.
12. Duluxon /Dulu-Kexan'/.
13. Il-Arslon.
14. Tolisxon /Tuli-Kexan'/.
15. IL-Bardi /Berdi//Midou/.
16. IL-Tegin /Poshi-dele/.
17. Basil-Tegin /Poshi-dele/.
18. Shaguy /Sheguy//Sheguy-Kexan'/.
19. To'ng-Jabg'u-xan /Tun-Shexu-Kexan'/.
20. El-tabar /El-Teber//Moxe-she//
21. Shibirxon /Shibi-Kexan'/
22. Jigit-shad /Chjigi-she/.
23. Silig-Beg-shad /Si'lifo-she/.
24. Qat-il-xon /Xeli-Kexan/.
25. Tugbir /Dubi/.
26. Bag'dur-shad /Moxedu-she/.
27. Tamg'an /Daman'/.II
28. Arslon /Gesana/. II

29 Tardush-shad /Datu-she/.

30. To'lis-Tegin /Tele-Dele/.

IKKINCHI KO'K TURK XOQONLIGI

Qadimgi turk xalqlarining bir qismi xunlar qoldig'i tarzida O'rdo's, Alashan, hozirgi ichki Mo'g'iliston maydonlarida yashaganlar, 303 yildan IV asrning oxiriga qadar ushbu ko'rsatilgan maydonda saqlanib qolgan xun davlatining asosiy fuqarosi yoki shu o'lkalardagi xunlarning o'zi tarzida yashab keldilar. Tobos yoki Tabg'ach qabilalari yoki turkiy qavmlarning bir tarmog'i bu o'lkalarni egallab, IV asr oxirida Tabg'ach-Xitoy imperiyasi tuzilgan davrda O'rdo'sda yashagan turk urug'i Ashinlar siyosiy hokimiyatga egaliklari mavjud edi. Tabg'achlar hokimiyatga kelgandan Ashin urug'i bilan Tabg'ach dinastiyasi o'rtasida muxolifat yuz beradi. Shunga ko'ra Ashin urug'i besh yuz xonadon bilan siyosiy boshpana tarzida Oltoy o'lkalariga ko'chib ketib, jujanlarga qaram holda yashaganlar. Bu tarixiy jarayon muqaddima tarzida eslandi. Birinchi Ko'k turk davlati emirilgandan so'ng Ashin urug'i, Sharqiy va G'arbiy turk xoqonligining bir guruh aholisi G'arbiy Xitoy imperiyasida 630, 657-660 yillari O'rdo's va Alashan o'lkalarida Xitoylar qo'lida tutqun qul tarzida saqlanar edi.

679 yilga kelib tutqinlikda yashayotgan turk qabilalari bir-birini qo'llamaganliklari uchun hokimiyat va butun vatani qo'ldan ketganligini, boylklarini Xitoy tortib olayotganini, turklar Xitoylar uchun quldek xizmat qilayotganliklarini tushunib yetdilar. Turk qavmlarining o'zligini tanib yetganligi O'rxun yozuvidagi tosh bitiklaridan, I. Ya. Bichurin, A. N. Gumilev asarlarida ochiq-oydin ta'kidlangan. To'nyuquq tosh bitigida shunday deyilgan: Turk budun Tabg'achqa ko'rur erti; Turk budun qag'ani'n bo'imayin, Tabg'achda adri'lti', qanlanti', qani'n qo'dup,

Tabg'achqa yana ichikdi, Tangri ancha tamish arinch qan bartim qani'ng'in qo'dup ichikding, ichikdik uchun tangri o'lutmish arinch. Turk budun o'lti, alqi'nti', yo'q bo'lti'. Turk sir budun yarinta bo'd qalmadi' - turk xalqi Tabg'achga qaram edi, turk xalqining xoni yo'q qilingani uchun Tabg'achdan qutilaman deb ajraldi, xonli bo'ldi, xonini tashlab, Tabg'achga yana qaram bo'ldi. Tangri shunday degan ekan: Xon berdim, xoningni tashlab qaram bo'lganing uchun tangri /sizlarni/ o'ldirgan ekan., turk xalqi o'ldi, alqindi, yo'q bo'ldi. Sir nomli turklar yerida biror kishi qolmadi, deb nadomatlar chekkan turk xalqining qayg'usi ochiq ko'rsatilgan.

Turk xalqining Tabg'ach – Xitoyga qarshi qo'zg'olonni 679 yili 24 o'lkada birdaniga yuz berdi. Qo'zg'olonni Ashin urug'i vakillari boshqardi, qo'zg'olonni qo'llaydigan biror davlat yo'q edi., butun atrof dushmanlar bilan o'ralgan edi, qo'zg'olon uchun sharoit mavjud emas edi. Ilgari yovlashib yurgan turk qabilalari o'z ayblarini tushinib, barcha turk qabilalari qo'zg'olonni qo'lladi. Qo'zg'olonchilar dastlab yutuqlarga erishdilar, Asin urug'idan Nishubeg degan kishini xon qilib ko'tardilar, jangda o'n ming Xitoy askari asir tushdi. 680 yili qo'zg'olonni bostirish uchun turk qo'zg'olonchilariga nisbatan uch barobar ortiq Xitoy qo'shini yuborildi. Xitoy generali Pey-Xin-Kan qo'zg'olonchilarga qarshi pistirma tayorlab, ularni mag'lub qiladi. Qo'zg'olonchilarning boshqa kuchlarini Heyshan tog'ida qurshab oladi, xitoylar jangda g'olib chiqadi, qo'zg'olonchilarning qolgan qismlari Sariq daryodan kechib o'tib chekindilar. 680 yili turklar yana xitoylarga hujum qildilar. Xitoy generali Pey-Xin-Kan yana qayta turklarga qarshi hujum qildi, turklar Qora qum degan joyga chekindilar va qo'zg'olonchilarda ixtilof bo'lib bo'linib ketdilar. Qo'zg'olon bir yildan so'ng 681 yili yangi kuchlar bilan rivojlandi, qo'zg'olonga Ashin urug'iga mansub aslzodalar, malakali, tushingan ma'rifatli kishilar boshchilik qildilar. Qat-elxonning qarindoshi Qutlug'xon qo'zg'olonga yo'l boshchi bo'ldi. Qutlug'xon harbiy xizmatni yaxshi bilgan /tudun/, zobit edi. O'rdo's

o'lkasidagi Tszun Tsayshan nomli toqqa o'rnashib olgan edilar, qo'zg'olonchilar soni besh mingdan iborat edi. Qutlug'xon o'zini xon deb e'lon qildi. Qutlug'xon turk xalqi ichidan xitoycha ma'lumot olgan To'nyuquq, Ashida kabi kishilarni qo'zg'olonda qatnashish uchun jalb qildi. Turk xalqi Qutlug'xonga Eltarisxon degan unvon berdi, Qutlug'xon Xitoyning boy o'lkalariga bosqin qilib ko'p miqdorda otlar, boshqa boyliklar oldi. Harbiy mutaxassis qo'zg'olonchilarga urush mahoratini o'rgatdi. 683 yili Qutlug' /Eltarisxon/ janglar qilib, Saddi chindagi beshta harbiy istehkomlarni buzub tashlaydi, besh harbiylashgan viloyatga bosqin tashkil qiladi. Turk xalqi qo'zg'olon qilayotgan davrda Xitoyda davlat to'ntarishi sodir bo'lgan edi.

685 yili Xitoy lashkari qo'zg'olonni bostirishga yuborilgan, bu jazo qo'shinini Qutlug'xonning cherigi tomonidan yanchib tashlandi. 687 yili turklar qo'zg'oloni Xitoy lashkari tomonidan mag'lubiyatga uchraydi, turk qo'shini va barcha avlodi Ulug' sahroga qochib ketadi, xitoylar quvib yetolmadilar. Turklarning kuchi saqlanib qoldi, turk qabilalari Sariq daryoning bosh qismidan Oltoy tog'lariga va uch tomoni tog'lar bilan o'ralgan O'tikan yishga joylashib oldilar. Xitoylarning asosiy kuchi, mablag'i Tibet davlati bilan urishish uchun band edi.

Xuddi shu davrda G'arbiy turk qabilalari Kibi – Chur Ashin rahbarligida Xitoyga qarshi bosh ko'targanlar. Kibi-Chur turk – teles, yanmin qabilasini ham qo'zg'olonga tortdi, Xitoy qo'shini Garbiy turk qo'zg'olonchilarini Ili daryosi tomon surib bordi. Ili daryosi bo'yida G'arbiy turk qo'zg'olonchilari mag'lub bo'ldilar.

Issiq ko'l bo'yida teleslarning yanmin qabilasi to'satdan hujum qilib Xitoy qo'shinini tahlika ostida qoldirdi, Xitoy lashkari qo'mondoni Van-Fan-i teles qabilalari boshliqlarini aldab chaqirib, yanmin qabilasining qasdini olish uchun yetmishta qabila boshliqlarining va birga kelganlarning boshini kestiradi. So'ng qo'zg'olonchilarga to'satdan hujum qilib

isyonchilarni tarqatib yuboradi. G‘arbiy turk qo‘zg‘oloni shu tarzda bostirilgan.

Xitoyga qaram qirg‘iz, qora qidanlar, to‘qquz o‘g‘uzlar, uyg‘urlar, teleslar Xitoy bilan til biriktirib, to‘rt tomondan Sharqiy turk qo‘zg‘olonchilariga zarba bermoqchi bo‘ldilar. Qutlug‘xon (Eltarisxon) bularning fitnasidan xabardor bo‘ladi. Xitoy va Xitoyning malaylariga zarba berishni rejalashtirdi. Qutlug‘xon bu plani tuzishda To‘nyuquq maslahatiga ko‘ra Xitoy va dushman qabilalari zo‘r kelsa, g‘arb tomonga chekinishni ko‘zlab, g‘arb tomonda qarshilik ko‘rsatish kuchsizligini inobatga olib, To‘nyuquq va Ashida boshchiligida turklarni dushmanlar qurshab olmasdan oldin harakat qilib, to‘qquz o‘g‘uzlar /uyg‘urlar/ xoni Baz qag‘anga hujum qiladi, jangda Baz qag‘an halok bo‘ladi. To‘qquz o‘g‘uzlar turklarga taslim bo‘ladilar. Turklarning g‘arbga siljishiga Chu va Ili daryolari oralig‘ida Turgesh turklari to‘siq bo‘lib qoladi. Turgesh davlatining o‘zi G‘arbiy turk xoqoniga va G‘arbiy turk xoqoni orqali Xitoy imperiyasining Tan sulolasiga bog‘langan siyosiy ittifoqchisiga aylangan edi. Qutlug‘xonning kengashchisi Ashida Turgesh xoni Bag‘a – Tarxon bilan to‘qnashadi, jangda Ashida halok bo‘ladi, turklarning g‘arbga tomon siljishi imkoni yo‘qoladi. Shunga ko‘ra Qutlug‘xon turk elini uch tomoni tog‘lar bilan o‘ralgan O‘tukan yish degan joyga joylashtirgan edi. Bu joy dushmanlardan saqlanish imkonini berar edi. Qutlug‘xon O‘tukan o‘rmonida qirq etti marta dushmanlarga qarshi kurashgan. Bulardan yigirma martasida dushmanga qarshi jangda g‘alabaga erishgan. Qutlug‘xon 693 yili vafot topadi. Xonlik taxtiga birodari Qapag‘an qag‘an /Mo‘churxon/ o‘tiradi. 693 yili G‘arbiy turklar hamda Turgesh turklari Xitoyning Tan imperiyasiga qarshi qo‘zg‘olon ko‘tardilar. Xitoyga qaram qo‘zg‘olonga qo‘shiilmagan O‘rdo‘sdagi turklar qo‘li bilan G‘arbiy turklar qo‘zg‘olonini bostirdi.

Turk qavmining ko‘pchiligi Xitoy qo‘lidagi O‘rdo‘s o‘lkasida tutqin holatda edi. Shunga ko‘ra, Qapag‘an qag‘an 694 yili Shimoliy Xitoyga,

ya'ni O'rdo'sga bosqin qiladi. U yerdagi turklarning bir qismini O'tukan yish o'lkasiga olib keladi. Turk xalqining ko'rgan azobi, xo'rlanish, halokati, zulm ostida qolishi Kul Tegin tosh bitigida aniq ko'rsatib ta'kidlangan: "O'l yirg'aru borsar, turk budun o'ltachisan; O'tukan yi'sh o'luri'p, arqish – tirqish i'sar, nang bung'uq yo'q, O'tukan yi'sh o'lursan, bangu il tuta o'lurtachi' san, turk budun to'q. Ari'q o'q san, achsi'q, todsiq o'maz san, bir to'dsar, achsi'q o'mazsan. Antag'i'ng'i'n uchun igitmish qag'ang'i'ng'i'n sabin almati'n, yi'r sayu bardi'g', qop anta alqi'nti'g' Anta qalmi'shi'yir sayu qo'p turu o'lu yo'ri'yur arti'g'". (Abduraxmonov G'/ Rustamov A. "Qadimgi turkiy til", Toshkent, 1982, KTM, 8)

Turk xalqi u tomonga borsang, o'lib ketasan, O'tukan yishda o'tirib yashasang /har tomonga/ karvon yuborasan, qayg'ung yo'q bo'ladi. O'tukan yishda yashasang elni boshqarib o'tirasan, turk eli to'q /bo'ladi/ , ozib-to'zgansan, och bo'lsang to'qlik qadriga yetmaysan, bir to'ysang uning qadriga yetmaysan, shunga ko'ra yuborilgan xoqonning so'zini olmasdan, o'sha /Xitoy/ tomonga bording, u yerda ko'p alqinding, sovrilding, u yerga borganlarning ko'pchiligi halok bo'ldi. (Malov S. E. "Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti" M-L. 1951)

Bilga xoqon (Qapag'an qag'an) Ko'k turk xoqonligini saqlab qolish, Tan imperiyasining Ko'k turk davlatiga qarshi harbiy kuch tashlamasligi hamda yangidan tiklangan Ko'k turk davlati tevaragidagi xitoyparast, xitoy malayiga aylangan dushman kuchlarini betaraf holatga aylantirish uchun hamda ma'lum muddat ichida kuch to'plab olish uchun Bilga xoqon (Qapag'an qag'an) Tan imperatoriga elchi yuborib siyosiy jihatdan bog'liq bo'lishni taklif qildi. Xitoyning Tan imperiyasi bu taklifni qabul qilsa, yangi turk davlatini tan olishdan iborat ekanligini inobatga olib, Bilga xoqonning taklifini rad qiladi. Tan imperiyasining o'n sakkiz viloyat qo'shini hamda Xitoyga sotilgan turk qo'shini Ko'k turk davlatini yo'q qilish uchun harbiy

yurish boshlaydi. O‘tikan yishga kira olmay qaytib ketadilar. Xitoy imperiyasi bundan so‘ng Ko‘k turklardan o‘zini himoya qilish bilan cheklandi.

Tabg‘ach /G‘arbi-shimoliy Xitoy/ davlati turli siyosiy, iqtisodiy nayranglar bilan sodda, ko‘ngilchan turk xalqini qaramlikka, qullikka tushirishga uringan. Xitoyning siyosiy, iqtisodiy hiylalari Kultegin yozma obidasida quyidagicha ifodalangan: Tabg‘ach budun birla tuzaltum. “Altun, kumushi isigti, ki‘tan bungsi’z ancha birur, Tabg‘ach budun sabi’ suchig ag‘i’si’ yi’ mshak armis, suchig sabi’n yi’ mshaq ag‘in ari’nch, i’raq budumi’g‘ ancha yag‘uti’r armis, kisra ani’g‘ bilig anta o‘yur armis, adgu bilga kisig, adgu alp kisig yori’tmaz armis”.

Tabg‘ach eli oltin, kumush, ipaklik to‘qimalarni, g‘alla va ichimliklarni yumshoq so‘zlar bilan berib, turk xalqining ichiga kirib olar va yovuz niyatlarini amalga oshirar edi, dono kishilarni chalq‘ita olmas edi.

Ko‘k turk davlatining tiklanishi hamda Xitoy hokimligining itoatdagi xalqlarni mensimaslik, ikki yuzlamachilik siyosati sababli o‘taketgan zulmdan ezilgan xalqlar Xitoyning Tan imperiyasiga qarshi qo‘zg‘olon ko‘taradi. Jumladan, Manjuriyada yashagan qora qidanlar qo‘zg‘olon ko‘taradi, qo‘zg‘olonga qarshi Xitoy qo‘shini yuboriladi.

Qora qidanlar Xitoyning jazo qo‘shinini mag‘lub qiladilar. Bilga xoqon (Qapag‘an qag‘an) Xitoy qo‘shinining engilishidan foydalanib, Xitoyning xotin imperatoridan qora qidanlarga zarba berish uchun ruhsat so‘raydi, imperator bunga rozi bo‘ladi. Qapag‘an qag‘an va tatabi qabilasi hamda Xitoy qo‘shini qora qidanlarga qarshi to‘satdan hujum qilib mag‘lub qiladi. Qora qidanlar Ko‘k turk davlatiga qaram holga aylanadi. Bu siyosiy jarayondan so‘ng Xitoy imperatori Qapag‘an qag‘anni turklarning Ulug‘ xoqoni deb tan oladi. Shu bilan Ko‘k turk davlatini Xitoyning Tan imperiyasi ikkinchi rasmiy ravishda taniydi.

Tan imperiyasining xotin imperatori o‘z o‘g‘lini taxtga

merosxo‘rlikdan mahrum qilib surgun qilgan edi, Qapag‘anxon 698 yili Tan imperiyasining mahrum etilgan merosxo‘ming tomonini olib, yuz ming kishilik cherik bilan Tabg‘ach – Xitoyning Tan imperiyasiga harbiy yurish boshlaydi, Xitoy to‘rt yuz ellik ming kishidan iborat ikki armiyani Qapag‘anxonga qarshi qo‘yadi. Qapag‘anxonning siyosati tufayli Tabg‘ach – Xitoy qo‘shinida xizmat qilayotgan turklar va boshqa ko‘chmanchilar Qapag‘anxon tomoniga o‘tib ketadi. Xitoy qo‘shini jangga kirish uchun ju‘rat qila olmadi. Turklar chegara o‘lkalarni bosdi. Juda ko‘p tutqunlar oldi, barcha ochiq maydondagi to‘qnashuvlarda xitoylar mag‘lub bo‘ldilar. Bu janglarning boshida buyuk kengashchi To‘nyuquq bobo turar edi. Bu voqea Bilga qag‘an toshbitigida Shantung maydoni eslangan. Xitoy hukumati taxt merosxo‘rini surgundan qaytarib harbiy qo‘mondon qilib tayinladi. Qapag‘anxon urushni to‘xtatib orqaga qaytadi, bu jang asosan o‘z xalqining manfaati uchun olib borilgan edi.

Turklar qaytayotib yo‘ldagi Xitoy shaharlarini vayron qilib, talon – taroj qildilar, aholisini tutqinlikda ushladilar. Tan imperiyasining xotin hukmdori 701 yili turklarni qulga aylantirishni ta‘qiqlash haqida farmon e‘lon qildi. Turklar 702 yillari ham Xitoyning shimoliy viloyatlariga bosqin qilib turdilar. Qapag‘anxon 703 yili Xitoy malikasini o‘g‘li uchun kelinlikka so‘radi, bu esa Xitoy bilan tinchlik bitimi ma‘nosini ifodalaydi. Shu davrda xotin imperator vafot topadi, uning o‘rniga merosxo‘r o‘gli o‘tiradi.

Ikkinchi turk yoki Ko‘k turk xoqonligi birinchi turk xoqonligi egallagan maydonlarni qayta birlashtirish uchun harakat qiladi, G‘arbiy turk xoqonligi o‘lkalari to‘laligicha qayta qo‘shilmagan edi. G‘arbiy turk xoqonligi Xitoyning Tan imperiyasiga siyosiy ittifoqchi tarzida mavjud edi. O‘n o‘q turk qabilalari ittifoqiga kirgan dulu qabilasi tarkibidagi Muqri, abar qabilalari Ili, Issiq ko‘l atroflarida o‘z davlatlarini tuzadi, bu davlatning nomini Turgesh deb ataydilar. Turgesh davlati xalqi sariq, qora degan guruhlariga bo‘lingan. Xitoy manbalariga qaraganda, aholisi etti yuz ming

kishiga yaqin bo'lgan. Turgesh xalqi haqidagi ma'lumot G'arbiy turk xoqonligini Xitoylar tomonidan 659 yilda tugatilishi va G'arbiy turk xoqonligi Xitoyning siyosiy ittifoqchisiga aylanishi Xitoy yozma obidalarida ta'kidlangan.

Turgesh davlatining xoqoni O'chjila /O'chchila/ Xitoy bilan bog'langan turk xoqonligi qoldig'i bilan kurash olib boradi, Turgesh xoni O'chjila G'arbiy turk xoni Ashinni 60 -70 ming aholisi bilan Xitoyga qochishga majbur qiladi.

Tan – Xitoy imperiyasi esa II Ko'k turk davlatiga qarshi turuvchi tarzida Turgesh davlatini kuchayishini istar edi. Shunga ko'ra, Turgeshga chora ko'rmadi. Turgesh davlati esa II Ko'k turk davlatidan saqlanish uchun Tan – Xitoy imperiyasining himoyasiga kirishiga majbur bo'ldi. II Ko'k turk davlati merosxo'ri Mo'gilanxon – Tardush – shad hamda o'n olti yoshli jiyani Kul – Tegin bilan Etti suv o'lkasiga kirish uchun qadimgi xunlarga mansub chuy /chub/ qabilalarini o'zlariga qaram qiladi.

Tan – Xitoy davlati Turgesh davlatini himoya qilish hamda II Ko'k turk davlatiga zarba berish uchun Xitoy xizmatiga o'tgan O'ng – Tutuq boshliq ellik ming kishilik Xitoy qo'shini Iduqboshi degan joyda II Ko'k turk cherigi tomonidan yengiladi. O'ng – Tutuqni qo'lga tushishi O'rxun tosh bitiklarida ko'rsatilgan. Bu jang Turgesh davlatining II Ko'k turklarga qaramligi uchun yo'l ochib berdi. Kul – Tegin yozma obidasida Turgesh xalqi turk xalqining bir tarmog'i ekanligi haqida quyidagi ma'lumot uchraydi: Turgis qag'an turkimiz buduni'm erti, bilmadukin uchun, bizinga yag'iluqin uchun qag'ani' o'lti, buyuruqi' baglari yama o'lti, o'n o'q budun amgak ko'rti – Turgesh xoqon turklarimizdan, xalqim edi; bizni tanimagani, bilmagani uchun, bizning yo'limizdan yurmagani uchun xoqoni o'ldi, o'n o'q xalqi emgak /azob/ tortdi, kabi. Bu keltirilgan dalillar Turgesh davlati Ko'k turk xoqonligi tomonidan qaram qilingani hamda Turgesh xalqi turk ekanligini isbotlaydi.

Shuningdek, sakkizinchi asming boshida O'rta Osiyoga kirib kelgan arab istilochilari G'arbiy turk xoqonligi turklari va Turgesh turklari, qarluqlar hamda so'g'dlar bilan jang qilganliklari aniq dalillar asosida ko'rsatilgan. Bir qator turkshunos olimlar Turgesh davlati bevosita turk emas, balki turklar bilan yonma–yon yashagan hamda turklar bilan ma'lum davrlarda ittifoqda bo'lgan xalqlar deb ta'kidlaydilar. Umuman aytganda, Turgesh xalqi va davlati G'arbiy turk xoqonligining davomi tarzida paydo bo'lgan yangi turk davlatidir.

Kul – Tegin yozma obidasida Turgesh xalqining Ko'k turk davlatiga itoat qilishi Ikkinchi turk xoqonligiga O'rta Osiyo janubiga yurish uchun yo'l ochib bergan deb yozilgan. O'rta Osiyo yana qayta tiklangan ikkinchi turk xoqonligiga qo'shilganini yoki vassolligini isbotlovchi dalil tarzida Kul tegin tosh bitigida Buxoro hokimligiga belgilangan turk Nang Sangun O'g'ul Tarqan Kul tegin o'limi munosabati bilan ko'mish marosimiga ta'ziyaga kelganligi so'zlangan; Quri'ya kun batsi'qdaqi' so'g'd – barcha kar, buqaraq uli's – budunta Nang – Sangun o'g'ul Tarqan kalti – deb eslangan.

Arab sarkardasi Qutayba O'rta Osiyoni bosib olayotgan paytda Turgesh, turk va sug'dlarning harbiy kuchlari 705, 706 yillari Paykend hamda Buxorodan Qutaybani ikki marta chekinishga majbur qilgan, bu voqealar Tabariyning tarixiy asarida ham ta'kidlangan. Tabariy Turgesh hamda boshqa turk lashkarini turk nomi bilan ataydi.

703 – 706 yillarda Ko'k turk va Xitoy orasida tinchlik davri bo'ldi. Xitoyning Tan imperiyasi tinch yotmasdan turk qavmlari orasini buzish uchun uyg'oqchilar yuborib turdi. Turk qavmlarini sotib olish uchun sovg'a – salom, tortiqlar bilan harakat qilgan. To'qquz o'g'uzlar xoni Baz qag'an o'g'li Dugaychi; uyg'ur, kibi, si'g'a; xun qabilalari Qapag'anxondan yuz o'girdilar. Go'bi cho'llariga kelib Xitoyga qaram bo'ldi. Dugaychini va uning odamlarini Gansu, Alashan, Lanchjouga joyladilar. Bilga Qag'an uchun uyg'urlarning yuz o'girishi yo'qotish bo'ldi. Mo'gilanxon, Kul –

Tegin bayirqu qabilasi qo‘zg‘olonini bostirdi, bayirqu qabilasi boshlig‘i Ulug‘ Irkin Xitoyga qochib ketdi. Qapag‘anxon tinchlik bitimiga rioya qilmaydigan ikki yuzlamachi Xitoy imperatorini jazolash uchun 706 yili Shimoliy Xitoyga hujum qilib, muntazam Xitoy qo‘shinini yanchib tashladi. 707 yili urush davom etsada turklar qo‘li ustun kelmadi.

708 yili jangda turklar ustunlikka erishadi, xoqon Bilga qag‘an Xitoy elchisini qatl qildiradi. 709 yili turklar uch tomondan yana qayta o‘rab olingan o‘g‘uz, qirg‘iz, Turgesh kabi dushmanlarga zarba bergan. Bu voqea To‘nyuquq maslahati bilan amalga oshgan.

Dono To‘nyuquq Bilga qag‘anga (Qapag‘anxon) kengashchi bo‘lish bilan birga, taxt vorisi Mo‘gilanxon Tardush shad bilan ham bog‘langan edi, hamda qizini Mo‘gilanxonga berib kuyov qilib oldi. Mo‘gilanxon 709 yili Chik qabilasi o‘lkasiga hamda /Yenisey/ Enasoy daryosining yuqori oqimiga yurish qilib ularni qaram qildi. Keyin Az qabilasini hozirgi Tuva o‘lkalarini itoat qildirdi. Ammo qirg‘iz qabilalari xavfi mavjud edi. Qish bo‘lishiga qaramasdan To‘nyuquq boshliq turklar qiyin yo‘ldan o‘tib tunda Sayon tog‘i davonidan oshib qirg‘izlarga to‘satdan zarba beradi. Qirg‘iz xoni o‘ldiriladi, davlati tobe‘ qilinadi. 711 yili Kul – Tegin hamda To‘nyuquq kechasi Turgeshga zarba berib, Turgesh xoni So‘gani asir oladi. Kul –Tegin qo‘shini Buzg‘ala yoki Temir qapig‘iga yetganda arablar bilan to‘qnashib, g‘arb tomonga yurish to‘xtaydi.

Ko‘k turk xoqonligi bilan Xitoy o‘rtasida munosabat keskinligi davom etgan, Xitoy Ko‘k turklar yashagan o‘lkalarning jug‘rofiy sharoitiga ko‘ra, Oltoyga, O‘tikan yishga, Go‘bi cho‘llariga kira olmas edi. Shuning uchun Ko‘k turklar ittifoqchisi tatabilarga zarba berish uchun Xitoy bir yuz yigirma ming kishilik cherik yuboradi. Xitoy cherigi tatabilar tomonidan yanchib tashlanadi. Asir tushgan ikki qo‘mondon va oddiy askarlarni turklarga topshiradi. Turklar bu asirlarni o‘limga buyuradi. Ko‘k turklar

Xitoyga tinchlik tuzish uchun Xitoy malikasini xotinlikka berishni talab qiladi. Xitoylar turklarning bu talabini bajarishga majbur bo'ladilar.

Qapag'axxon mamlakatni boshqarish jarayonida o'ziga qaram turk qavmlariga nisbatan iqtisodiy, siyosiy, ma'muriy ta'ziyiq o'tkazib kelgan, o'z qavmiga zulm qilgan. Ikkinchidan, Xitoylar bunday iqtisodiy, siyosiy va ma'muriy ta'ziyiqdan foydalanib, turkiy qavmlar orasiga turli yo'llar hamda sotib olish usuli bilan g'ulg'ula soladi. Shunga ko'ra, 714 yili qarluq, xuluvu, shunishi qabilalari Kul – Tedinga qarshi kurashgan edilar. Bu qabilalar Xitoy imperiyasi panohiga kirib, qaram bo'lishni taklif qildilar. Ko'k turk davlatiga qaram tatabi va qora qidanlar Ko'k turk xoqonligiga qarshi isyon ko'tarib, Xitoyga vassol bo'lishni taklif qildilar: Ayniqsa turklar qavmi bo'lgan to'qquz o'g'uzlar xoqonlikka qarshi qo'zg'oldilar. Uyg'ur qabilalari esa, keladigan manfaat qayoqdan unumli bo'lsa, shu tomonga qarab moyillik ko'rsata bergan. Shu munosabat bilan uyg'ur qabilalari Ko'k turk xoqonligiga hiyonat qilib ajrab chiqdilar.

Go'bi cho'llari, Oltoy va Inshan o'lkasi hokimlari Xitoyga tob'e bo'ldilar. Shuningdek, Xitoy imperiyasining Beshbaliqdagi tayanch qo'rg'onini egallash uchun qilingan turklarning harakati natijasiz bo'ldi. 715 yili Ko'k turklarning harbiy kuchi dushmanlarga nisbatan ojiz holga tushgan edi. Bu siyosiy holat O'ngin yozma obidasida ochiq ko'rsatilgan.

Bunday siyosiy jihatdan tushkunlik mamlakatda tarqoqlik yuz berishi davrida To'nyuquq yetmish yoshli qariya bo'lgani uchun harbiy qo'mondonlik yosh, g'ayratli Kul – Tegin zimmasiga tushdi. 716 yili Kul – Tegin Tamag' tog'ida qarluq qabilasi cherigini yanchib, yana qayta xoqonlikka qaram qildi. Az qabilasini ham g'arbiy Mo'g'ulistonda taslim bo'lishga majbur qildi. Izgilay qabilasini yanchib tashladi., izgilay qabila nomi o'chib ketdi. To'g'u tog'ida Kul – Tegin to'qquz o'g'uzlarga zarba bersa ham to'la g'alaba bo'lmadi. Keyin to'qquz o'g'uzlar qo'shini bilan jang davom etdi.

716 yil bahorida Qapag‘onxon o‘zi to‘qquz o‘g‘uzlarga qarshi lashkar tortib, jiyani Kul – Teginni o‘rdani qo‘riqlash uchun qoldiradi, qarluq qabilasi Qapag‘anning isyonchi to‘qquz o‘g‘uzlarga qarshi jangga ketganidan foydalanib o‘rdaga hujum qildilar. Kul – Tegin kuchlar dushman tomonda ustunligiga qaramay o‘rdadagi xotin, bola – chaqalarini saqlab qoldi. Qapag‘anxon esa jangda isyonchilarni yenggan edi. Bundan keyin 716 yilda isyonchi bayirqu /yoqutlar/ qolgan edi. Bayirqu qabilasi ustidan g‘alaba qilib qaytayotganda Qapag‘anxon o‘z qo‘riqchilaridan ajrab, o‘rmonda o‘zi ketayotganda jangda yengilgan bayirqu lashkarlari qoldig‘i xonni tutib oladi. Xonni o‘ldirib, boshini Xitoy elchisiga sovg‘a qiladi. Xonning kallasi Chan‘anga - imperatorga yuboriladi. Qapag‘anxon o‘lgan bo‘lsa ham qo‘zg‘olonlar davom etar edi. Ko‘k turk xoqonligi vorisi Mo‘gilanxon Manjuriyada Xitoylarga qarshi jang qilmoqda edi. Xitoy imperiyasi bu qo‘zg‘olonlardan foydalanib, Manjuriyani turklar qo‘lidan qaytarib oldi. Qapag‘anxon o‘lmasdan avval ulug‘ o‘g‘li Qutlug‘xonni o‘z taxtiga voris qilib belgilagan edi, Ko‘k turk xoqonligi qoidasiga muvofiq xonning abag‘asi Mo‘gilanxon (Bilga qag‘an) Tardush shad taxtiga o‘tirishi lozim edi, Qapag‘anxon bu qoidani buzgan edi. Turk xalqining qahramoni Kul – Tegin xonning vorislik haqidagi ko‘rsatmasiga qarshi chiqib, o‘z qo‘lidagi asosiy turk qo‘shinidan foydalanib davlat to‘ntarishi qiladi. Qutlug‘xon va unga kengashchi bo‘lganlarni o‘ldiradi. 716 yili yana boshqa voris Kul – Tegin birodari Bilga qag‘anni xoqon qilib saylaydilar. Butun hokimiyat Bilga qag‘an (Mo‘gilanxon), Kul – Tegin va To‘nyuquq qo‘liga o‘tadi. Bilga qag‘an Kul – Tegin ko‘rsatmasi bo‘yicha ish yuritadi.

718 yili To‘nyuquq otaga “bo‘yla – bag‘a – tarqan” degan unvon beriladi, ya‘ni mamlakatda “uchlik” hokimiyat paydo bo‘ladi. Shu davrdan boshlab, Xitoy madaniyatiga qarshi kurash boshlanadi, sof turkona madaniyatning rivojiga e‘tibor beriladi. Butun xoqonlikda isyonlar bostiriladi. Bilgaxon hokimiyatga kelishi bilan Xitoy imperiyasi bilan tinchlik

siyosatini yurgizadi, tinchlik siyosatiga erishish uchun Xitoy imperiyasi bilan janglarni ham davom ettirgan. Ko'k turk xoqonligida davlat to'ntarishini hamda yangi hukumat mamlakatda adolat o'rnatganini eshitib, Xitoyga qochib ketgan turk aholisi yana o'z yurtiga qaytib keladilar.

717 yili uyg'urlar, tatabilar, barcha Ko'k turk xoqonligi maydoni qaytarib olinadi. Bilga xoqon Ko'k turk xoqonligi Xitoyga qochib ketgan to'qqiz o'g'izlarga yer – mulklarini qaytarib berish hamda umum avf e'lon qiladi.

Xitoy imperiyasi Ko'k turk xoqonligi bilan tinchlik siyosati o'rniiga turklarga qarshi G'arbiy turk xoqonligi maydonida turgeshxon Sulu, basmil, sharqda qora - qidan, tatabilarni turklarga qarshi qo'zg'ab urushga tayorlanadi. Turgesh xoni Sulu Xitoy bilan do'stlik bitimini tuzib, Ko'k turk xoqonligiga va arablarga qarshi kurashish uchun Xitoydan harbiy madad olmoqchi edi, Xitoy yordam bermadi. 720 yili Xitoy Ko'k turklarga qarshi uch yuz ming kishilik cherik hozirlab, sharqdan hamda g'arbdan hujum qilmoqchi bo'ldi, ammo harbiy plani amalga oshirish uchun iqlim, ma'naviy sharoit yo'q edi. To'nyuquq maslahatiga ko'ra, agar Xitoy cherigi yaqinlashsa, turklar vaqtincha shimolga chekinish rejalashtiriladi. Ammo Xitoy cherigi yetib kelguncha, Xitoy ittifoqchisi basmil qabilasining harbiy kuchlari yetib keladi, Xitoy kuchlari kechikkanini bilib Ko'k turklar bilan jang qilishga jur'at qila olmay qaytib ketadi. To'nyuquq basmillar cherigi qaytishda charchab, oziqdan tolguncha qo'yib berishni maslahat beradi. To'nyuquq planiga ko'ra basmil kuchlari toliqqan holda Besh baliqqa yetganda turklar basmil kuchlarini qamal qiladi, basmil qabilasi taslim bo'ladi, ittifoqchilar plani barbod bo'ldi.

Ko'k turklar Xitoyning rejasi barbod bo'lgach, Jung'ariyadagi harbiy kuchlarini Xitoyning orqa tomoni Gan'su o'lkasiga yuboradi, qator Xitoy viloyatlarini talon – taroj qiladi. Xitoylar Gans'uda yashayotgan teles turklari bilan birga Ko'k turklarga qarshi jang qilmoqchi bo'ldilar.

Sovuqda yoylarni otish imkoni bo'lmaydi. Turklar Xitoy qo'shinini yanchib tashlaydi, Ko'k turklarning g'alabasini eshitib isyonchi qabilalar Ko'k turklarga tobe' bo'ladi. Turklar 721 yili Xitoy ittifoqchisi qora qidanlarga zarba beradi, 722 yili qishda tatabilarni ham mag'lub qiladi. Bundan so'ng Xitoyning ittifoqchilari tugatiladi.

Bilga qag'an mamlakatda tinchlik o'rnatgandan so'ng davlat daromadidan aholiga beriladigan ulushni oshiradi, yozma tosh bitikda och elni to'q qildim, yalang'och xalqni kiyimlik qildim, oz ulusni ko'paytirdim deb aytilgan. Bu ma'lumotga qaraganda xalqning moddiy va ma'naviy ahvoli yahshilanganligini ko'rsatadi.

Bilgaxon Xitoy imperatoriga tinchlik o'rnatish haqida taklif qilib "ko'k o'g'loni otasining o'g'lidir" deb diplomatik iborani qo'llaydi, bu so'z esa murosa ma'nosini anglatadi, imperator tinchlik haqidagi taklifga rozi bo'ladi va shunday shart qo'yadi: oqsuyak tabaqalardan garov tarzida imperator qo'riqchisi tarzida saroyda xizmat qilish uchun odam so'raydi, xon ham bunga rozi bo'ladi. Bilgaxonning tinchlik siyosati 727 – 741 yillar orasida natijali bo'ldi. Xitoy elchisi bilan xon o'rtasida 727 yilgi tinchlik va savdo shartnomasiga ko'ra, turklar belgilangan miqdorda ot yetkazib berish evaziga xitoylar yuz ming jo'ra /kiyimlik/ ipak to'qima berishga kelishilgan. 731 yili Kul–Tegin vafot qiladi, Kul–Tegin ta'ziasiga sovg'alar bilan xitoylik diplomatik vakillar, haykaltaroshlar, me'morlar kelgan. Kul–Tegin haykali hamda maxsus saroy Urxun/Urg'un/ daryosi bo'yiga qurilgan.

Kul–Tegin xotirasi uchun qurilgan binoning uzunligi sakson metr, eni qirq metr, uzunligi sharqdan g'arbga qarab cho'zilgan, tevarak atrofi handaq qilib kavlangan, suv bilan to'latilgan, tomlari cheripitsa bilan yopilgan, devorlari suvalib oqlangan, ulug' darvoza o'rnatilib, darvoza oldiga marmar toshdan ikki qo'y /qo'chqor/ haykali o'zaro bir – biriga qarab o'rnatilgan, yomg'ir suvlari sopol quvurlar orqali Urxun daryosiga

tushirilgan, uning orqasida mangulik ramzi tarzida marmar toshdan yasalgan toshbaqa oʻrnatilgan, pavilyon usti cheripitsa bilan yopilgan, pavilyondan maqbaraga yoʻl qilingan, uning yon tomonida ajdodlarning haykallari joylashgan, bular tabiiy koʻrinishida boʻlib, faxriy qorovul vazifasini bajargan. Maqbara toʻrtburchak shaklida boʻlib, boʻyi va eni 10,25 x 10,25 m. boʻlgan, maqbaraning oq devori qizil yoʻllar bilan bezatilgan, tomi cheripitsa bilan yopilgan, devorlari ajdar tasvirlari bilan bezatilgan, maqbara ichida Kul – Tegin va xotining marmardan yasalgan haykali oʻrnatilgan va qilingan qurbonliklar uchun oʻchoq qurilgan. Buyuk maqbara ichiga Kul – Teginning kuydirilgan kuli yashirilgan, uning turkona qiyofasi haykalda aniq tasvirlangan, qiygʻoch koʻzi, nozik suyri burun, yassi tuzilishi oʻz aksini topgan. Bu yodgorlik atrofidagi haykallar, Qoʻsha-Tsaydam Koʻlidan uch km davomida joylashib, maqbaraning bosh binosi bilan tutashgan, bu haykallar bizning davrimizga qadar bir yuz oltmish toʻqqiztasi saqlanib qolgan. Kul – Tegin xotirasi uchun yodgorlikning tuzilishi 1958 yilda Chexoslovakiya, Mongoliya arxeologlari tomonidan aniqlangan.

Bilgaxon 734 yili Xitoydagi sobiq vakili tomonidan zaharlab oʻldiriladi, Bilgaxonning taxtiga oʻqimishli, tarixchi Kul - Tegin, Toʻnyuquq tosh bitigining muallifi Yoʻlloq - Tegin otasi Bilgaxon vasiyatiga muvofiq oʻtiradi. Yoʻlloq - Tegin otasi Bilgaxon siyosatini davom ettiradi, Xitoyga ikki marta tinchlik elchilarini yuboradi. Yoʻlloq - Tegin 739 yili vafot etadi, uning oʻrniga oʻgʻli Bilga Qutlugʻxon oʻtiradi, Tangrixon degan unvonga ega boʻladi. Tangrixon davrida hokimiyat Pan – beg qoʻliga oʻtadi, Pan – beg /Pobeg/ Toʻnyuquq nabirasi, Moʻgilanxonning oʻgʻli Pan - beg bilan uning Toʻnyuquq qizi Xonzoda taʼsiri kuchayadi. Bilga Qutlugʻxon davrida siyosiy taʼziyqqa uchragan Koʻk turk aslzodalarining hokimiyat uchun kurashi boshlanadi. Xonzoda asosiy boshqaruv ishini oddiy tarxonga topshiradi, bundan gʻarbiy hamda sharqiy qanot yetakchi harbiy kuchlarni boshqaruvchi Shad – shahzodalar norozi boʻladilar. Oʻrdada nizo

boshlanadi, Xonzoda nizoni bostirish uchun o'g'li Panbekka g'arbiy va sharqiy qanot harbiy kuchlar qo'mondoni shahzoda – to'ranlarni o'ldirishga maslahat beradi, sharqiy qanot harbiy kuchlar qo'mondoni to'ra Pan – kul harbiy kuch bilan bostirib kirib xonni qatl qiladi, so'ng taxtga o'lgan xonning o'gli o'tiradi, bunga qarshi g'arbiy qanot harbiy kuchlar boshlig'i Yabg'u – Qut yangi xonni qatl qiladi, o'miga Yabg'u – Qutning inisini xon qilib saylaydi. Bilga xoqon marmar bitik toshi milodiy sananing 735 yilida Bilga xoqon o'limidan so'ng bir yil o'tgach tiklangan. Bilga xoqon bitik toshidagi tarixiy ma'lumotlar Xitoy manbalariga nisbatan to'laroq ifodalangan. Shunga ko'ra, Bilga xoqon bitik toshidagi muhim tarixiy voqealarni keltirishni zarur deb hisoblaymiz.

Tangrida tangri yaratmish Bilga xoqon so'zimiz : - otam turklarning dono /xoqoni/ edi, Sir to'quz o'g'uz/ lar/ qavmining mashhur beglari, xalqi turk/ lar/ tangri/ si/ /yorlaqab/ xoqon bo'lib o'tirishimni orzu qilgan, turk beglari tevaragimga yig'ilib, sevinib to'planmishlar, ko'zlari yashnab menga boqdilar, shu qadar ma'suliyatli /og'ir/ davlatni, to'rt tomondagi xalqni epga keltirdim.

Bilga xoqon tarixiy voqealarga to'xtalib, "o'n etti yoshimda Tangut mamlakatiga lashkar tortdim. Tangut xalqini yengdim. Tangut xonning o'g'lini, xonumonini, boyligini egallab oldim. O'n sakkiz yoshimda olti viloyatga, sug'dga /sug'daqa/ qo'shin tortdim, u/ olti viloyat, sug'd/ xalqni yengdim. Shundan so'ng Tabg'ach /bizga qarshi/ besh tuman /50 ming/ cherik bilan bosib keldi, Iduqbosh degan joyda Tabg'ach lashkari bilan jang qildim. Tabg'ach qo'shinini yanchib tashladim", deb aniq ma'lumotlar keltirilgan.

Yigirma yoshimda qarindoshim basmil /qabila/, idiqut xalqni buzdi, /ipak yo'li/ karvonni to'sib qo'ygani uchun ularga qarshi lashkar tortdim. Xitoy lashkari boshlig'i Chacha Sangunning sakson ming kishilik qo'shini

bilan jang qildim, uning cherigini qirib tashladim. Men yigirma yoshga kirganimda chik xalqi va qirg'izlar yovlashdi. Kam daryosini kechib o'tdim, qirg'izlar tomonga cherik tortdim, Urpan degan joyda ular bilan jang qildim, qirg'iz lashkarini sanchdim. Az xalqini ham taslim bo'lishga majbur qildim. Yigirma yetti yoshimda yana qirg'izlar tomonga qo'shin tortdim. Nayza bo'yi keladigan qorni kechib Ko'gaman/Sayan/ yishga /tog' o'rmonlig'iga/ ko'tarilib, qirg'iz xalqini uyquda bosdim, qirg'izlar xoqoni bilan Sunga degan yishda jang qildim. Qirg'iz xoqonini o'ldirdim, ularning davlatini bosib oldim. O'sha yilning o'zida Oltun/Oltoy/ yishni oshib o'tdim, Ertish daryosini kechib o'tdim, turgeshlar tomon yurish qildim, turgesh xalqini uyquda bosdim. Turgesh xoqoni cherigi o'tday qarshi chiqdi. Bo'luchu degan joyda turgesh lashkari bilan jang qildim. Turgesh xoqonini, yabg'usini, shadini o'sha jangda o'ldirdim. Turgesh davlatini bosib oldim. O'ttiz yoshimda Beshbaliq/xoni/ lashkari bilan jang qildim, ularning cherigini butunlay qirib tashladim. Beshbaliq shahri xalqi /mening harbiy kuchimga/ tan berib, elchi yubordi, sulh so'radi, shahar omon qoldi. Mening bir yoshimdan beri qarluq xalqi yotlashib ketgan edi, shu kunda qarluqlar dushmanga aylandi, Tamg'a Iduqbosh degan joyda ular bilan jang qildim. Qarluq xalqining /jangga kirgan/ qismini qirib tashladim. O'sha jangdan so'ng qarluq xalqini qaram qildim. To'qquz o'g'uz mening xalqim edi, / To'qquz o'g'uz/ falak va yer /da/ fitna /bo'lgani/ uchun, zamon taqozosiga ko'ra, dushman bo'ldi. Bir yilda to'rt qayta jang qildim. Lashkarim To'g'la daryosini kechib suzdi... Ikkinchi marta Antarg'u degan joyda jang qildim. /Ularning/ lashkarini yanchib tashladim, davlatini egallab oldim. Uchinchi /marta/ Chush boshi degan yerda jang qildim. Turk xalqining ayog'i toldi /kuchsizlandi/. /Ahvol/ yomon bo'ladigan edi, ilgari lab /biznikini/ tarqatib yuboradigan lashkarini qaytardim. O'sha jangda o'lim tahlikasiga tushgan ko'pchilik /jangchilar/ tirik qoldi. O'sha jangda

To'ng'raning jangchi alplarini, To'ng'ra tegin azasidagi bir to'da jangchilarni qurshab oldim. To'rtinchi /marta/ Azganti Qadaz degan yerda jang qildim, o'sha yerda /yov/ cherigini sanchib tinkasini quritdim...

Qirq yoshimda Mag'i Qo'rg'an degan mavzeda qishlagan paytimizda yut bo'ldi. Bahor bo'lgach, o'g'uz qabilasi tomonga cherik tortdim... Birinchi lashkar yo'lga chiqqan edi. Ikkinchi lashkar uyda edi, uch o'g'uz cherigi /turk lashkari/ yayov, nochor deb bosib keldi. O'g'uzlarning bir tomondagi cherigi saroyini, uy-joylarni bo'shatish, talash uchun ketdi, yana bir tomon lashkari biz bilan jang qilish uchun bosib keldi. Biz ozchilik hamda nochor edik... Tangri bizga kuch ato qilgani uchun o'g'uz lashkarini sanchdim, tarqatib yubordim. Tangri yorlaqagani uchun men ularni yengdim. Turk xalqi g'alabaga erishdi. O'g'uz xalqi to'qqiz tatar bilan yig'ilib, bizga qarshi bo'lib yana bosib keldi. Ag'u degan joyda ikkita katta jang qildim. Lashkarning safini buzdim, ularning davlatini qo'lga kiritdim....

Bu g'alabamdan so'ng to'qqiz o'g'uz xalqi yashayotgan yerini, suvini tashlab, Tabg'achga /Xitoyga/ ko'chib ketdi... Janub tomonda Tabg'ach oti, dong'i yo'q bo'ldi. Bu yerda /turklar/ mamlakatida menga oliy martaba nasib bo'ldi...

Men to'qqiz yil shad bo'lib xizmat qildim, o'n to'qqiz yil xoqon bo'lib yashadim.

Umuman aytganda, Bilga xoqon bitigida siyosiy, ijtimoiy, hamda iqtisodiy hodisalar haqida ma'lumotlar berilgan.

Bilga xoqon ellik yoshda 734 yili o'lgan. Bu tosh bitikda Bilga xoqonning o'n olti yoshdan boshlangan harbiy, siyosiy faoliyati keltirilgan. Bu ma'lumotlarga qaraganda Bilga xoqon 684 yilda tug'ilgan bo'ladi. Qisqa qilib aytganda, Bilga xoqonning shad va xoqonlik davrida ikkinchi turk xoqonligiga itoat qilishdan bosh tortgan bir qator turk qabilalariga –

qarshi harbiy yurishlar tashkil qilganligi ma'lum bo'ladi. Bundan tashqari / Xitoy/ imperiyasi tomonidan turk xalqiga qarshi harbiy bosqinlarni yanchib tashlaganligi ko'rsatilgan. Bilga qag'anning harbiy hamda siyosiy faoliyati 700 yildan 734 yilgacha davom etganligi ham ma'lum bo'ladi.

Ziddiyat 741 yili yuz berib, butun Ko'k turk xoqonligini larzaga soldi, o'zaro urush kuchayib qon to'kish davom etdi.

Ko'k turk xoqonligidagi o'zaro ziddiyat maxsus xitoy razvedkasi tomonidan tayorlangan, ikkinchidan Ko'k turk hukmronligidan uyg'ur – to'qquz o'g'uzlar, basmil, qarluq qabilalar xitoy razvedkasi ta'sirida Ko'k turklarga qarshi mustaqillik qo'zg'olonini ko'tardilar. Qo'zg'olonchilar, o'rtada fitna tashkil qiluvchilar jangda o'ldiriladi. Bu janglarda Ko'k turk xalqi ustida halokat yuz beradi, 742 yili Ko'k turk davlatida o'zaro janglar davom etadi.

Ko'k turk xoqonligining g'arbiy chegaralarini qo'riqlovchi cherik qo'mondoni Kuli – Chur Ko'k turk davlatini tashkil qilishda Qutlug'xon bilan birga kurashgan harbiy boshliq, yoshi 80 da, Ko'k turk davlatining himoyasi uchun qo'zg'olonchi kuchlar bilan milliy qahromon tarzida jang qilishi Kuli – Chur yozma obidasida bayon etilgan. Xitoy imperiyasi ham Ko'k turklarga qarshi qayta armiya yuboradi, sharqiy qanot turk lashkarboshisi Apa – Tarxonning o'n bir cherik qo'shilmasini yanchib tashlaydi, so'nggi Ko'k turk xoni O'zmishxon xitoyga taslim bo'lish haqidagi taklifni rad qiladi, 744 yili basmil qabila cherigi bilan o'tgan jangda O'zmishxon o'ldiriladi. Uning boshi Xitoyga yuboriladi. Kurashni davom ettirayotgan Ko'k turklar O'zmishxon o'rniga Baymanxon o'g'li Qulun – begni xon qilib ko'taradilar. Turklar 744 yil davomida jangni davom ettiradilar. Shu janglar davomida uyg'ur – to'qqiz o'g'uzlar bilan basmil qabilasi orasi buzilib, to'qqiz o'g'uzlar basmil qabilasiga zarba beradi. Basmil qabilasi boshlig'i Sada – Ishi qag'an o'ldirilib, boshi Chan'anga Xitoyga yuboriladi, buning evaziga uyg'ur – to'qqiz o'g'uz xoni Paylo /Peylo/

Qutlug‘ – Bilga – Kulxon degan unvon oladi, qarluqlar va basmil qabilasi uyg‘ur – to‘qqiz o‘g‘uzlarga tobe‘ bo‘ldilar. 745 yili Ko‘k turk kuchlari tamoman yengildi, Ko‘k turklarning qutilib qolgan ashin urug‘lari, To‘nyuquq qizi Xonzoda Xitoydan boshpana so‘rab bordilar, Xitoy xalqiga singib ketdilar. Uyg‘urlar Kul – Tegin xotirasi uchun qurilgan bino va maqbara, haykallarni buzib tashladilar. Bu yozma va me‘morchilik obidalarining qoldiqlari saqlanib qoldi.

TURK XOQONLIKLARGIDA YUZ BERGAN BA‘ZI TARIXIY HODISALAR BAYONI

Turk qavmlari juan – juanlarga zarba bergan bo‘lsalar ham, Bumin xoqon yana qayta jo‘janlarga (juan – juanlarga) qarshi kurash olib boradi. Shu sanada Bumin xoqon vafot topib, o‘miga o‘tirgan Qora Issiqxon ham dunyodan o‘tadi, uning o‘miga birodari Mug‘an xon jo‘janlarni Xitoy /Tsi/ tomonga quvib boradi. Istami xoqon g‘arbiy o‘lkalarga hujum boshlaydi, avarlar (jo‘janlar) tor – mor etiladi, turklar eftalitlar bilan birinchi bor to‘qnashadi, shuningdek, To‘go‘nga /Tibetga/ yurish qiladilar, kuchsizlanib qolgan xunlar ustidan ham g‘alabaga erishadi.

Turklar birinchi marta eftalitlarni tor – mor qiladi, so‘ng turk xoqonligi eftalitlarga qarshi kurashish uchun Eron bilan bitim tuzadi. Turklar Vizantiya bilan elchilik aloqalarini tiklaydi. Choch /Toshkent/ qadimgi turk xoqonligiga qo‘shib olinadi, Nasaf shahri yonida turklar eftalitlarga zarba beradi, turklar bilan Eron eftalitlar mamlakatini bo‘lib oladilar, turklar Eronga elchi yuboradilar, yanada siyosiy, iqtisodiy munosabatlarni mustahkamlash hamda Eronga qarshi kurashish va harbiy ittifoq tuzish uchun turklar tomonidan Maniakh boshchiligida Vizantiyaga elchilar yuboriladi.

Qadimgi turk xoqonligi Vizantiya bilan kelishib olgandan so‘ng ipak yo‘lini egallash uchun Eronga yurish boshlaydi, Xurosondan Siyistonga borish yo‘lidagi tor maydonda Eron turklarning yo‘lini to‘sib qoladi. Turklar Eron bilan yarash bitimi tuzadi, Xurosonning sharqiy tomoni turklar qo‘liga o‘tadi. Mug‘anxon vafot topgandan so‘ng Tapug‘xon taxtni egallaydi.

Vizantiya ham turk elchilariga javoban, Vizantiyadan xoqonlikka Zemarx, Pavel Kiliyskiy, Irodian, Yevtixiy nomli elchilar keladi. Turklar bilan O‘tug‘urlar /O‘ttiz o‘g‘uzlar/ o‘rtasida harbiy, iqtisodiy bitimlar tuziladi, Vizantiya bilan turklar orasida diplomatik munosabatlar mavjud bo‘lsa ham turklar Bosfor bo‘g‘ozini qamal qilib egallaydilar. Istami qag‘an vafot etadi.

Sharqiy Yevropadagi turk xoqonligi qo‘shinlari Qrim yarim oroliga kirdi va xunlardan so‘ng turkiy qavmlarning Qrim yarim orolida o‘rnatilishi sodir bo‘ldi. Turk xoqonligi Xitoy mamlakatining Vey–shi–Chjou o‘lkasi bilan urush olib bordi hamda Xitoyning markaziga qarshi hujum qildi. Shunday siyosiy, iqtisodiy sharoitda Tapug‘xon vafot bo‘lgan edi, To‘ramanxonni chetlab, Amrak taxtga o‘tiradi, turklarning Xitoyga hujumi to‘xtatiladi. O‘zaro taxt talashuv kurashida To‘raman yengilib, Amrak yutib chiqadi, qadimgi turk xoqonligida o‘zaro hokimiyat uchun kurash davom etadi. Shuningdek, Qorachurin va Amrak Xitoy bilan tinchlik bitimini tuzadilar.

Qadimgi turk xoqoni Ishbaraxon bilan To‘raman orasida taxt talashuv kurashi yuz berishi natijasida To‘raman Buxoroga chekinadi, bir yildan so‘ng Ishbaraxon vafot topadi. O‘miga Cho‘llicxon taxtga o‘tiradi. Buxoroga chekingan To‘raman tor – mor etilib va tutqinga olinib, unga o‘lim jazosi berilgan. Cho‘llicxon g‘arb o‘lkalariga yurish paytida o‘ldirilgan. Xoqonlik taxtiga Ulug‘xon o‘tiradi. Turklar Eronga qarshi hujum qiladilar, urush natijasiz tugaydi, Eron bilan tinchlik bitimi tuziladi. G‘arbiy

turk xoqonligi bilan sharqiy turk xoqonligi orasida tinchlik bitimi tuzilib, har ikki turk xoqonligi qayta birlashadi, turk xoqonligi qayta qo‘shilgandan so‘ng yana Xitoy bilan urush boshlanadi. . Xitoy qo‘shini turklarga qarshi hujum boshlaydi. Jang‘arxon urushda yengiladi. Yun Ulug‘xon o‘ldiriladi. Taxtga Qora Churin o‘tiradi, u Bo‘kaxon unvonini oladi. Turk xoqonligi Xitoyga hujum qiladi, Xitoy qo‘shini Chan‘an shahrida yengiladi. Teles qabilalari turklar xoqoni Qora Churinga qarshi qo‘zg‘olon ko‘taradilar, teleslar qo‘zg‘oloni tufayli turk xoqonligi yana g‘arbiy hamda sharqiy qismga bo‘linadi. Jung‘ariyada teleslar xonligi tashkil topadi, g‘arbiy turk xoqonligi teleslar bilan urushda talofat topadi, sharqiy turklar xoqoni Jang‘ar vafot qiladi, uning o‘rniga Shibirxon taxtni egallaydi, turklar o‘zlarining shon – shavkatini nishonlash uchun tantanali bayramlar o‘tkazadilar.

Turklar orasida xitoylarning ayg‘oqchilari yashirinishlar edi, bu ayg‘oqchilik harakati turklar tomonidan fosh qilindi. Turk xoqonligi o‘z kuchini yanada mustahkamlagandan so‘ng Shibirxon qora – qidanlarni, Xitoyning Shivey o‘lkasi, To‘go‘n, Gaochan o‘lkalarini itoat etdirdi. Turklarning tarmoq xoni Sheguyxon vafot qiladi, uning o‘rnini To‘ng – Jabg‘uxon egallaydi. Bir yildan so‘ng Shibirxon O‘rdo‘sga hujum qiladi. Shibirxon ham vafot topdi, uning taxtiga Cho‘llicxon o‘tiradi. Jung‘ariya teleslari To‘ng Jabg‘uxonga yana qayta qaram qilinadi, sharqiy teleslar Cho‘llicxonga qarshi qo‘zg‘olon ko‘taradilar, qo‘zg‘olon bostiriladi. Cho‘llicxon ham o‘ladi, uning o‘rniga Qat – il – xon o‘tiradi. Sharqiy turk xoqonligi shimoliy Xitoyga hujum qiladi, G‘arbiy turk xoqonligi Xitoy bilan ittifoq bitimi tuzadi, sharqiy turk armiyasi Xitoydan chekinadi, turk xoqonligi Xitoy bilan urush olib borishi murakkab bo‘lgan. Shunga ko‘ra, G‘arbiy turk xoqonligi Derbent orqali Kavkazortiga hujum qiladi, Tbilisini ishg‘ol qiladilar.

Kavkazortiga hujum qilinganda, hazarlar ham qatnashgan. G'arbiy turk xoqonligiga qaram qora – qidanlar / qora xitoylar/, bayirqu eli, uyg'urlar, Kavkazortida urish bilan band ekanligidan foydalanib, xoqon Qat-il-xonga qarshi qo'zg'olon ko'taradilar, qo'zg'olonchilar boshlig'i To'lis-il-xon Ashin Besh - baliq shahrini egallaydi, hamda To'ng - Jabg'uxonga qarshi qarluqlarni qo'zg'olonga undaydi. Xuddi shu yili markaziy hukumatdan norozi bo'lib bayirqu, bugu, to'ngra kabi turk qabilalari to'ralarning /shahzodalarning/ hiyonati bilan Xitoy tomoniga o'tib ketadilar. Sharqiy turk xoqoni Qat-il-xon yengiladi hamda Sharqiy turk xoqonligi barbod bo'ladi. Xoqonlar xonadoniga mansub To'ng – Jabg'uxon Kulug Sibirxon tomonidan qatl qilinadi. Turklarning nushib qabilasi Sibirxonga qarshi qo'zg'alib, uni halok qiladilar, taxtga Si – Jabg'uxon ko'tariladi, ammo tezlikda Si - Jabg'uxon taxtdan chetlashtiriladi, hokimiyatni Nishu Duluxon egallaydi.

Nishu Duluxon vafot topgach, o'miga Ishbara To'lis - Shadxon o'tiradi. Besh baliq hokimi To'lis - ilxon Ashin urug'lari tomonidan tor - mor qilinadi. Besh baliq xoni To'lis-ilxon Ashin Xitoyning Tan imperiyasiga tobe' bo'ladi.

G'arbiy turk xoqonligi dulu hamda nushib turk qabilalarining ittifoq tuzish huquqini tan oladi, mamlakatda siyosiy, iqtisodiy islohotlar o'tkazadi.

G'arbiy turk xoqonligi tarkibidagi dulu qabilasi Yukuk Irbis Duluni xon deb e'lon qiladi, G'arbiy turk xoqonligida fuqarolar urushi boshlanadi.

Sharqiy turk qavmlari o'z hokimiyatlarini yana tiklash uchun / Xitoydan/ cho'llarga qaytib keladilar, Sharqiy turk xoqonligi qavmiga qarshi hujum qilgan xitoylar butunlay yengib tashlanadi, sharqiy turklar o'z hokimiyatini tiklab oladilar.

G'arbiy turk xoqoni Irbis Duluxonga qarshi Irbis Sheguyxon bosh ko'taradi, jangda xoqon mag'lub bo'lib, Irbis Duluxon Tohoristonga chekinadi. Turk xoqonligida ichki ziddiyat hamda tashqi kuchlarning ig'vosi

tufayli markazdan qochish kuchayadi, shuning natijasida Xitoyning bosqinchilik siyosati avj oladi, uyg‘ur, bayirqu, quriqan qabilalari Xitoy ta‘siriga tushib qoladi. Shuningdek, tarmoq xonlardan Ashin Xallig‘xon Xitoyning Tan imperiyasiga qaram bo‘lib qoladi.

Sharqiy turk xoqoni Ishbaraxon Xitoy imperiyasining hujumlarini to‘xtatishga muvassar bo‘ladi, Xitoy G‘arbiy turk qavmlarining qo‘zg‘olonini bostiradi.

G‘arbiy turklar yana qaytadan tiklanib, Duchini xon qilib saylaydilar. Turk xoqonligida taxt talashuvlar to‘xtovsiz davom etgan, Ashin Nishubeg hokimiyatga ega bo‘lish uchun qo‘zg‘olon ko‘taradi, ammo qo‘zg‘olon bostiriladi. Uyg‘urlar markazdan qochishga harakat qilganliklari uchun Qutlug‘xon uyg‘urlarga qarshi hujum qiladi, Qutlug‘ harakati g‘alaba bilan tugaydi.

Xitoy imperiyasi turkiy xalqlarga qarshi asrlar osha dushmanlik tuyg‘usida bo‘lgan. Turk xalqlarining maydonlarini bosib olishga harakat qilib kelgan. Xitoy hujumini qaytarib, Sinchjou degan joyda turklar Xitoy qo‘shinini yanchib o‘tgach, II Ko‘k turk xoqoni Qutlug‘xon Xitoylarning yangi kuchlari tomonidan zarbaga uchraydi va Go‘bi cho‘llariga chekinadi. Bu mag‘lubiyatdan so‘ng turgeshlar turklar qo‘shinini mag‘lub qiladi, turklar tezlikda o‘z kuchlarini qayta tiklab, uyg‘ur qabilalarini itoat qildiradi

Xitoy tobe‘ligidagi qora – qidanlar qabilalari xitoylarga qarshi qo‘zg‘aladi hamda turklar bilan yana ittifoqqa kiradi, Mo‘churxon Xitoyga qarshi hujumga o‘tadi, qora – qidanlar turklarga itoat qiladi, Mo‘churxon yana qayta Xitoyga qarshi yurish qiladi. Xitoy imperiyasining qo‘shinlarini yanchib tashlaydi, turk cherigi tantana, o‘lja bilan o‘z yurtiga qaytadilar. Turklar orasida o‘zaro nizo chiqishi munosabati bilan yetmish ming g‘arbiy turk aholisi Xitoyga ko‘chib borib o‘rnashadilar. Turk xoqonligi ta‘siridagi turgeshlar mustaqil xonlik tuzadilar.

Mo'churxon bosh bo'lib yana Xitoyga hujum qiladi, xoqon Kultegin Jung'ariyaga harbiy yurish qiladi va Iduqboşda qattiq jang yuz beradi, jangda turklar g'alaba qiladi, bu o'lka yana turk xoqonligiga qaramligini tan oladi. Suboshi /lashkarboshi/, Mo'churxon yana Xitoyga yurish qiladi, o'lja bilan qaytadi. Jung'ariyadagi basmil qabilasi yana qayta itoat etdiriladi.

Turk xoqonligi bilan Xitoy imperiyasi o'rtasida yana qayta yalpi urush boshlanadi, Chacha Sengun boshchiligidagi Xitoy cherigi Kul–Tegin tomonidan butunlay yanchib tashlanadi.

Bayirqu turklari itoat qildiriladi. Turk qavmlari orasida qirg'iz, turgesh, so'g'a qabilalari og'ir sharoitda xoqonlikka itoat etmas edilar, shunga ko'ra, qirg'izlarni, turgeshni va azlarni jangda yengib, ular ustidan hukmronlikni tikladilar. Shuningdek, qarluqlar, azlar turk xoqonligiga qarshi qo'zg'olon ko'taradilar, bu qo'zg'olonchilar bilan Xitoy cherigi birgalikda sharqiy Turkistonning Beshbaliq o'lkasida turk xoqonligi cherigiga zarba beradilar, bu jangdan so'ng qora – qidanlar, tatabilar Xitoyning Tan imperiyasiga qaram bo'lib qoladilar. Xuddi shu yili lashkarboshi Mo'churxon o'z o'g'lini garov sifatida Xitoy xizmatiga yuboradi, shuningdek, xoqonlik ixtiyoridagi barcha turli qabilalar qo'zg'oloni boshlanadi. Nihoyat xoqonlik cherigi qarluqlar bilan uyg'urlar qo'zg'olonini bostiradi. Bayirqu qabilasi qo'zg'oloni ham bostiriladi, ammo jangda Mo'churxon o'ldiriladi. Shu paytda Bilgaxon hokimiyatni egallaydi, Kul–Tegin Mo'churxonadonidan cho'chib uning avlodini qirib tashlaydi. Yana az va uyg'urlarning qo'zg'olon ko'targan qoldiq kuchlari yanchib tashlanadi.

Turk xoqonligi Xitoy imperiyasi, basmil, qora – qidanlarning birlashgan harbiy kuchlarini tor - mor qilib tashlaydi. Xitoy bilan hujum qilmaslik, urush chiqimini to'lash uchun bitim tuzildi. Tibet davlati Xitoyga qarshi kurashish uchun turk xoqonligiga taklif qiladi, Bilga xoqon Xitoy bilan tuzilgan tinchlik bitimiga ko'ra, bu taklifni qabul qilmaydi.

Gan'su o'lkasida o'mashgan uyg'urlar Xitoyga qarshi qo'zg'olon ko'tarib, g'arbiy o'lkalarga ko'chib o'tadilar, turk xoqonligi ixtiyoriga o'tadilar, qora – qidanlar hamda Xi qabilalari ham Xitoy zulmining o'ta ketgan azobidan qutilish uchun yana turklarga kelib qo'shiladilar.

Xoqon Kul–Tegin vafot topadi. Turklar qora – qidanlar va Xitoy imperiyasining chërigini yanchib tashlaydi.

Turklar Xitoy chërigini va Xitoy ittifoqchisi tatabilarni ham tor – mor keltiradi. Turk xoqoni bo'lmish Bilgaxonga og'u berib, zaharlab o'ldiradilar, uning o'miga Ichanxon (Yo'llg' Tegin Ijonxon) xoqonlik taxtiga o'tiradi.

YII asr boshlarida qora - qidanlar turk qabilalari orasida kuchaygan edi, qora - qidanlar Xitoy chërigini yanchib tashlaydilar, oradan bir yil o'tib, qora – qidanlar xitoylardan urushda yengiladilar.

Turgesh VIII asrning birinchi yarimida turk xoqonligi tarkibida, ba'zan mustaqil davlat tarzida yashaydi. 738 yil turgesh xalqi qora turgesh bilan sariq turgeshdan iborat bo'lib o'zaro dushmanlashdilar, turgesh xalqining inqiroziga sabab bo'ldilar.

Ichanxon vafot topadi, o'miga Bilga – Qutlug'xon xonlik taxtiga o'tirdi, oradan hechqancha vaqt o'tmay, turk xoqonligida qabilalar orasida ziddiyat yuz berib, mamlakatda o'zaro urush boshlandi, Bilga – Qutlug'xon o'ldirildi, o'zaro jang borayotgan davrda uyg'ur, qarluq, basmil qabilalari qo'zg'olon ko'tardilar. O'zmish began kishini xon qilib ko'tardilar, bu uch qabila o'rtasida nizo chiqib, basmil qabilasi O'zmishxonni qatl qildilar, o'miga Qulunbek o'tirdi. Turkiy qabilalar hamda turk xoqonligida o'zaro urush borayotganidan Xitoy imperiyasi foydalanib, turk xoqonligiga hujum boshlaydi. Turk xoqonligi uyg'ur, basmil, qarluq chëriklarini tor – mor qildi. Qulunbek esa uyg'ur turklari tomonidan o'ldirildi. Xuddi shuningdek uyg'ur/to'qqiz o'g'uzlar/ xoqonligi tashkil topdi, turk xoqonligi barbod bo'ldi. Qarluq qabilasi hamda turgesh xoqonligi uyg'urlar tomonidan tor

mor keltirildi, qarluqlar xoni o'ldirildi, bir qism qarluqlar uyg'urlarga qaram bo'lib qoldi, yana bir guruh qarluqlar taxtga Mo'yunchur degan kishini o'tqazdilar. To'qqiz tatarlar ham uyg'ur xoqonligiga itoat qildilar.

Uyg'ur xoqonligi qirg'izlarni, mustaqil yashayotgan bir guruh qarluqlarni, basmillarni itoat ettirish uchun kurash olib bordilar, qoraqidanlar esa ixtiyoriy ravishda tan oldilar.

Turk xoqonligidan so'ng yana qayta tiklangan turgesh xonligida qora turgesh hamda sariq turgeshlar orasida bo'linish yuz berdi. Uyg'ur xoqonligi turgeshdagi siyosiy vaziyatdan foydalanib, qora turgesh hamda sariq turgeshlarni qaram qilib oldilar. Uyg'urlar xoni Mo'yunchur vafot bo'lgandan so'ng, taxtga Idiganxon o'tiradi, shu paytdan boshlab uyg'urlar janubiy o'lkalarga harbiy yurish boshladilar. Shu davrlarda Turkiston o'lkalariga Eron, Xuroson orqali arablar hujum boshlagan edi. Farg'ona vodiysida qarluqlar arablar tomonidan ikkinchi marta zarba yeydi.

Arab halifaligining kuch-qudratiga Turkiston xalqlari bas kela olmadilar, shunga ko'ra, Farg'ona, Choch, uyg'urlar, qarluqlar, tibet, sug'd, hatto Xitoy, arab halifaligini tan olishga majbur bo'ldilar, albatta, arab halifaligini tan olish boj, xiroj, tortiq, sovg'a bilan cheklangan, islom g'oyasini tarqatishga rozi bo'lganlar. Shunga qaramasdan, uyg'urlar Xitoy bilan to'qnashishda davom etgan. 738 yili uyg'ur xoqonligi Xitoy bilan tinchlik bitimini tuzdi.

Uyg'urlar 745 – yildan 860 – yillarga qadar turkiy qavmlar, tibet, Xitoy, arablar bilan to'qnashib turgan.

Arab halifaligi tomonidan O'rta Osiyoni bosib olinishi bir tomondan yagona tangriga e'tiqod qiluvchi haq dinning turklar, sug'dlar orasida tarqalishiga olib keldi. Islom dini boshqa dinlarga nisbatan ijtimoiy hayot qonunlari adolat bilan yo'g'rilgan, shuningdek, islom dini aqidalarida jamiyat, hodisalari, qonunlari ifohiy qudratning in'ikosidir, deb aniq ifodalangan, shunga ko'ra, islom dini O'rta Osiyo xalqlari tomonidan qabul qilindi.

Ikkinchidan, arab halifaligi tomonidan O'rta Osiyoni egallab olinishi, ikki ming yil davomida turkiy xalqlar yashagan keng maydonni bosib olishga uringan Xitoy imperiyasining harakatiga chek qo'ydi, shunday bo'lsa ham Turon o'lkalarining sharqiy tomoniga xitoylar bosqini davom etdi. Bu tarixiy sharoit natijasida Dashti Qipchoqda IX – X asrda qirg'iz – qipchoq ittifoqi vujudga keldi. Sharqda Qoraxoniylar, Idiqlar davlati bilan, g'arbda saljuqiylar, g'aznaviylar, xorazmshohlar, somoniylar bilan munosabatda bo'ldilar.

Qadimgi uyg'ur xoqonligining poytaxti Qoraqurumda joylashgan edi. Qadimgi uyg'urlar Eron hamda Turon orqali kirib kelgan moniylik dini ta'sirida qoladilar. Shunga ko'ra oromiy yozuvda bitilgan moniylik dinining asarlari qadimgi uyg'urlar mamlakatida tarqaladi. Oromiy, sug'd alifbosi asosidagi turkiy /qadimgi uyg'ur/ yozuvi qabul qilinadi. Bu turkiy yozuvda bitilgan juda ko'p yozma obidalar saqlanib qolgan.

Turkiy xalqlar orasida sulolalar almashish natijasida sakkiz yuz oltmish birinchi yili qirg'izlar to'qqiz o'g'uzlar /qadimgi uyg'urlar/ hokimiyatini ag'darib, Qoraqurumni egalladilar.

Oltoy, Mo'g'ulistonda qirg'iz xoqonligi tarkib topdi. Qirg'iz xoqonligi qipchoq qabilalari bilan ittifoqda bo'ldi, o'ninchi asrda o'g'uz qabilalarini Ettisuvdan Sirdaryoning g'arbiy tomoniga surib chiqardi. Qirg'iz xoqonligi XII asr I-yarmida qoraxitoylar /qora – qidanlar/ tomonidan tugatildi, bundan keyin qirg'iz xalqi mo'g'ullar ta'siriga tushib qoldi. XYI – XYIII asrlar davomida qalmoqlar ta'sirida Tyanshon, Oloy, Pomir tog'lar tizmasiga chekindi.

IKKINCHI KO'K TURK XOQONLIGI HUKMDORLARI

1. Itmish beg – ikkinchi turk xoqonligining asoschisi
2. Qutlug' qag'an – Itmish beg o'g'li.

3. Sig'un qag'an – Itmish beg o'g'li.
4. Nishu beg, - Itmishbeg naslidan.
5. Qutlug' - Eltarixon, Itmishbeg avlodlaridan.
6. Qapag'anxon, /Mo'churxon/ Itmishbeg naslidan tug'ilgan.
7. Tuzalbek - ko'rsatilgan xoqonlar nasliga mansub.
8. Bilga qag'an /Mo'gilanxon/ ikkinchi turk xoqonlari avlodidan.
9. Kul – Tegin Qutlig'xon o'g'li, ikkinchi turk xoqonlari naslidan.
10. Bo'guxon, Qapag'anxon o'g'li, ikkinchi turk xoqonlari naslidan.
11. Yag'ichxon, Qapag'anxon o'g'li, ikkinchi turk xoqonlari naslidan.
12. Inalxon – Qapag'anxon o'g'li.
13. Beg - Tegin – Qapag'anxon o'g'li.
14. Yo'llig' – Tegin, ikkinchi turk xoqonlari avlodiga mansub.
15. O'zmish qag'an, ikkinchi turk xoqonlari naslidan.
16. Qulun – beg, ikkinchi turk xoqonlari avlodiga mansub.
17. Bilga Qutlug'xon /Tangrixon/
18. Pan – begxon, Mo'gilanxon o'g'li, To'nyuquq boboning qizidan tug'ilgan nabirasi.
19. Yabg'u Qutxon, ikkinchi ko'k turklar naslidan.

Turgesh davlati Bilgaxon davrida Kul–tegin tomonidan qaram qilingandan so'ng sariq turgesh aslzodalardan Uchjila So'ga nomli xonlar hokimiyatdan ketadi, ularning o'miga qora turgesh xalqi vakili Sulu xon hokimiyatni egallaydi, Ko'k turklar bilan munosabatni yaxshilash uchun Ashin urug'idan qiz oladi, arablarga qarshi kurashish uchun Xitoy bilan munosabatni tiklashga harakat qiladi. Xitoy Ko'k turklar va Tibet bilan urush holatida bo'lgani uchun Turgesh davlatiga qo'shin bilan yordam bermaydi. Suluxon Tibet bilan arablarga qarshi ittifoq tuzadi. Arablar esa turgesh davlati bilan ittifoq bo'lishga harakat qiladi, shunga ko'ra, turgeshga musulmonchilikni qabul qilish uchun vakillar yuboradi, turgesh xoni Sulu harbiy namoyish tashkil qilib, islomga kirishni rad qiladi. Turgesh

harbiy kuchlari hozirgi Jambul - Avliyoota shahri tevaragida arablar hujumini to'xtatdi. Shuningdek Turgesh hukumati O'rta Osiyoda arablarga qarshi sochqin holda urush olib boradi, g'alabaga erisha olmadi. Xitoyning sharqiy Turkistondagi hokimi bilan Sulu orasidagi munosabat buzilib, Tibet bilan ittifoq bo'lib, Xitoyga qarashli Sharqiy Turkistonga yurish qilib o'ljalar olib keladi. Urushda qatnashgan boshqa turkiy qabilalarga o'lja bermaydi, orada norozilik yuz beradi, xunlar davridagi chumugun qabilasi boshlig'i Kulug – Chur unvonli Bag'a Tarxon Suluxonni o'ldiradi. O'rniga Suluxonning o'g'li Guchjani xon qilib ko'taradi. Qora turgesh bilan sariq turgesh orasida urush yuz beradi. Qora turgesh yengiladi. Xuddi shu paytda xitoy lashkari turgeshga hujum qiladi, turgesh yengiladi. O'rta Osiyoning turgesh qo'li ostidagi o'lkalarga xitoyparast Ashin urug'idan Ashin Xin degan kishi 740 yili xon qilib belgilandi. 742 yili qora turgesh II-Idimish degan kishini xon qilib saylaydilar. Xitoy qora turgeshning yangi kichik davlatiga aralashmadi, umuman turgesh hamda Ashin urug'ining qoldiqlari mayda begliklar tarzida Xitoyda qaram holda davom etdi.

Xitoy qo'shini qarluqlar bilan birga arablarga qarshi Talas yaqinida 751 yili jang bo'ldi, Xitoy tamoman yengildi. Bundan so'ng Xitoy O'rta Osiyoni egallash fikridan qaytdi.

VIII asrning yarmidan boshlab G'arbiy va Sharqiy Turkiston, Jung'ariya, Go'bi cho'llari, Oltoy o'lkalari Xitoy ta'siridan chiqib ketdi.

Qarluqlar harakati 766 yildan boshlab kuchaya boshladi. Oltoydan ko'chib, Yettisuv o'lkasini egalladi, turgeshlar esa uyg'urlarga itoat qilardilar. Qarluqlar 200 yil davomida O'rta Osiyoda asosiy kuchga aylandi. 960 yili esa qarluqlar Qoraxoniylar xoqoni Sotiq Bug'raxon boshchiligida islom dinini qabul qildilar.

QADIMGII UYG'UR – TO'QQIZ O'G'UZLAR XOQONLIGI

Qadimgi uyg'ur yoki to'qqiz o'g'uzlar davlati Ko'k turklar imperiyasining yemirilishi natijasida tuziladi, to'qqiz o'g'uzlar Ko'k turklar davlati tarkibida tobe', ba'zan teng huquqli turkiy qabila tarzida yashardilar, to'qqiz o'g'uzlar Xitoy imperiyasining Tan sulolasi bilan munosabati yaqin bo'lgan, Ko'k turklar bilan munosabat buzilgan davrda Xitoy imperiyasi bilan aloqa bog'lab, ma'lum shartlar bilan siyosiy munosabatda bo'lib, Xitoydan ham sovg'a – salomlar olar edilar.

Ko'k turklar orasida o'zaro taxt talashuv yuz berganidan foydalanib, 745 yili to'qqiz o'g'uzlar, basmil, qora qidan va boshqa turkiy qabilalar hamda Xitoy birgalikda Ko'k turklarga qarshi kurashib, Ko'k turklar davlatini yemirib, o'miga voris tarzida qadimgi uyg'ur yoki to'qqiz o'g'uzlar davlatini tuzdilar. To'qqiz o'g'uzlar davlati sharqda g'arbiy Manjuriya, g'arbdan qarluqlar davlati bilan chegaralandi. Janubiy tomondan esa Xitoy, Tibet davlatlari bilan chegaralangan.

To'qqiz o'g'uzlar sharqi – shimolda yashovchi qarluq qabilalarini hamda basmil qabilasini itoat ettirib, o'zlariga teng huquqli ulus sifatida qo'shib oldilar. Bundan tashqari teles qabila ittifoqiga kiruvchi bug'u, xun, bayirqu, to'ngra, sig'a va kibi olti turkiy qabilalarini qo'shib oladi va bu olti qabila harbiy majburiyat asosida teng huquqli ulus tarzida itoat qilgan. Qadimgi uyg'ur xoqonligi davlati turkiy qabilalar ittifoqidan iborat bo'lgan. Xoqon qabila boshliqlari roziligisiz katta cherik yig'a olmagan, xoqonning barcha harakati kuzatuv ostida bo'lgan, qadimgi uyg'ur davlati zarurat bo'lmasa urushga intilmagan. Birinchi va ikkinchi Ko'k turk xoqonlariga nisbatan qaraganda tinchlikparvar bo'lgan. Uyg'ur davlatining asoschisi va xoqoni Peylu /744 – 745/ Xitoy bilan munosabat keskinlashmasligi uchun qadimgi uyg'ur davlatini Xitoyning siyosiy ittifoqchisi deb e'lon qildi.

Uning o'g'li Mo'yunchur /Mo'yanchur/ /745 – 759/ davrida ham har yili Xitoyning Tan imperiyasi boshkenti Chan'yanga elchilar yuborib, o'zining Xitoyga sodiqligini e'tirof etar edi, Xitoydan sovg'a – salomlar olib turar edi. Mo'yunchirxon hokimiyatga kelishi bilan oqsuyak tabaqalar hamda xalq orasidagi ziddiyatlar sababli qo'zg'olon yuz beradi, qo'zg'olonga Mo'yunchirxon ofasi Peylu tomonidan Yabg'utay Bilga – Tutuq unvoni bilan taqdirlangan kishi boshliq bo'ladi. Bu qo'zg'olonga oddiy xalq ham qo'shildi. Bukaguka degan joydagi ikki kunlik jangdan so'ng Mo'yunchirxon qochib ketadi. Xon Xitoydan madad olib, isyonchilar ustidan g'olib keladi. Isyonchilarning chorvasini, bola – chaqasini tortib oladi. Qora – qidan va tatar qabilalari isyonchilar tomoniga o'tadi. Xon cherigi: to'qqiz o'g'uzlar Selengi daryosining shimoli – g'arbida qora – qidan va tatar qo'shini bilan to'qnashadi, qora – qidanlar chekinib qutiladi, tatar qabilasi qo'shini qurshovga tushib qoladi. Xon o'z xalqining isyonini bosadi, asir tushganlarni qo'yib yuborib o'z xalqiga murojaat qiladi: “Siz yo'ldan adashib urush qildingiz, o'rinsiz qoningiz to'kildi, sizlarda gunoh yo'q, ozod qildim. Sizlar menga yordam qilib, yana menga xizmat qiling” deb aytgan.

Qadimgi uyg'ur davlati o'lkalariga arab xalifaligiga taalluqli o'lkalardan quvg'inga uchragan Moniy /Zindik/ hamda nasroniy dini vakillari qochib kelgan edilar, bu diniy arboblardan nasroniy hamda moniylik dinlarini tashviqot qilardilar, shuningdek, budda dini xodimlari ham sharqiy Osiyo mamlakatlarida harakat qilardilar. Qadimgi uyg'ur yoki to'qqiz o'g'uzlar mamlakatida moniy dini ta'limoti buddizmga nisbatan ustunlikka erishdi. Oqsuyaklar orasida moniy dini kuchli edi. Shuningdek, qadimgi uyg'ur o'lkalarida islom dini va shomonizm ta'siri ham mavjud edi. Shu bilan birga nasroniy va budda dini ta'siri ham mavjud edi.

Mo'yunchurxon uyg'ur davlatini bo'lg'usi hujumlardan saqlash uchun harakat qiladi. 751 yili shimolda Oltoy, Sayan tog'lari va Ertish

irmoqlari bo'ylarida yashagan qabilalar qo'zg'olonini turkiy qabilalarga itoat etdirishga harakat qiladi. Qirg'izlarning ittifoqchisi chik qabilasiga zarba beradi, ularni qaram qiladi. Xon qirg'izlarning ittifoqchisi shimoliy qarluqlarga ham zarba beradi, yordamga kelgan qirg'izlarni Bo'ldi / Urung'u/ daryosi bo'yida quvib yuboradi, bu jang Mo'yunchur tosh bitik yozma obidasida aks etgan. Bu jang o'n birinchi oyning o'n sakkizinchi kunida yuz berdi, deb bitilgan. Bu sana tarixi qadimgi uyg'ur davlati Jung'ariya bilan bog'liq, nasroniylar qo'llaydigan taqvimga xos bo'lib, avgust oyiga mos keladi, bu kalendar bo'yicha yil birinchi oktyabrdan boshlanadi.

752 yili uyg'urlarga qarshi ittifoqchi basmil, turgesh qabilalari hamda nasroniylarning uchta ruhoniysi targ'ibotida qo'zg'olonlar boshlandi. Mo'yunchur chiniqqan qo'shinga ega edi, uyg'urlar bilan qo'zg'olonchilar o'rtasidagi jang O'tukan o'rmonida yoki o'sha davrdagi uyg'ur yoki to'qqiz o'g'uzlar o'rdasi joylashgan joyda, yoki Xangay tog'i orasida yuz berdi. Basmil va turgeshning harbiy kuchi yengildi, mag'lublarning mulki tortib olindi, uchta nasroniy ruhoniysi halok bo'lgan. 753 yili ham basmil va turgesh bilan janglar davom etgan. 755 yili uyg'urlar basmil, turgesh hamda sharqiy qarluqlar ustidan g'alaba qiladi. Bajanaklar uyg'urlarni g'arbiga o'tkazmadi. Qora – qidanlarning ixtiyoriy ravishda uyg'urlarga tobe' bo'lishi sharqiy chegarani mustahkamladi. 758 yili qirg'izlar uyg'urlar hokimiyatini tanib, tobe' bo'ldi, ammo o'zlarini idora qilish huquqini saqlab qoldi. Qirg'iz xoni uyg'urlar tomonidan Bilga – To'ng – Erkin degan unvoniga ega bo'ldi. Shimoliy chegarada yana jangovor bir qator qabilalar bilan jang davom etar edi, shunga ko'ra, uyg'urlarga boshqa chegaralarni kengaytirish uchun imkon bermas edi.

To'qqiz o'g'uzlar /uyg'urlar/ davlatida Mo'yunchur xon davrining oxirlarida ancha barqaror holat yuz bergan edi. Xitoy – Tan imperiyasi bilan xitoyparastlik tarzida munosabat olib borilar edi. Shunday siyosiy

va barqarorlik davrida Mo'yunchirxon qator shahar qurilishlarini olib borgan. 758 yil atrofida Selengu daryosi bo'yiga Baybaliq /Boybaliq/ nomli shahar qurilgan, hamda Qoraqurum shahri boshkent shahri tarzida qad ko'tardi. Umuman, qadimgi uyg'ur yoki to'qqiz o'g'uzlar mamlakati madaniy o'lkalardan biriga aylanadi. Shunigdek, qulay paytda to'qqiz o'g'uzlar davlati Xitoy imperiyasi bilan teng huquqli mavqeda bo'lishni kutar edi. Xuddi shunday siyosiy holat yuz berishi uchun Xitoyda siyosiy tanglik yoki imperiya ichida hokimiyat uchun qarshi kuchlar kurashi boshlangan edi. Tan imperiyasi turk – xitoy chatishmasidan tug'ilgan harbiy boshliq An – Lushan ko'chmanchi xalqlarga suyanib isyon ko'tardi. An – Lushan Xitoyda yetakchi kuchga aylandi. Xitoy imperatori almashtiriladi, o'mniga o'g'li o'tqaziladi. Xitoy hukumati va imperator to'qqiz o'g'uzlar davlatidan ko'mak so'raydi, Mo'yunchurxon Xitoyga shart qo'yadi: Xitoy malikasini kelin qilish, xitoy va uyg'ur davlati teng huquqli deb qarashni talab qiladi. Xitoy hukumati uyg'urlar talabiga rozi bo'ladi, uygurlar qo'zg'olonni bostirishda yordam beradi. Uyg'urlar Osiyoda, Xitoy kabi buyuk hamda teng huquqli davlatga aylanadi. Xitoy hukmdorlari uyg'urlar bilan hisoblashadigan bo'ldi.

Tibet davlati esa diniy e'tiqod munosabati bilan zidlashgan edi. Uyg'uriyada moniylik, tibetda esa buddizm dini targ'ibot qilinar edi. Tibet sakkizinchi asr o'rtalarida yirik davlatga aylangan edi. Uyg'urlar bilan o'rtasida ittifoq bo'lishi uchun diniy ziddiyat yo'l bermas edi. Uyg'urlar Xitoyda yuz bergan grajdanlar urushidan so'ng o'zlarini ustun darajada his etar edi. 778 yili Xitoyda uyg'urlar xoniga ta'zim qilmagan Detszun Xitoy taxtiga o'tirdi, shundan so'ng, uyg'ur xoqonligi bilan Xitoy – Tan imperiyasi o'rtasida munosabat salbiy tomonga o'zgardi. Idiganxon 778 yili Xitoy imperatorini ta'zim qilishga majbur qilish uchun shimoliy Xitoyga harbiy yurish qildi. Uyg'ur qo'shini dastlab yutuqqa erishdi, so'ng

chekinishga majbur bo'ldi. Xitoydan o'lja olingan qo'ylar yo'lda halok bo'ldi.

Xitoy bu paytda ma'lum darajada kuchaygan, imperator to'qqiz o'g'uzlarga to'lanadigan tovonlarni bekor qildi. To'qqiz o'guzlarga Chan'anda boj tolamasdan yashash sharti saqlanib qoldi. Xitoy tomoni Chan'andan qaytayotgan to'qqiz o'g'uz elchilari xitoy qizlarini yashirincha olib ketayotganda yo'lda tutib o'ldirilgan. Shunga ko'ra Xitoy to'qqiz o'g'uzlar munosabati yanada yomonlashadi. Uyg'urlar xoni Idiganxon Xitoyga qarshi urushga da'vat qiladi, ko'pchilik davlat ayonlari qarshi chiqadilar. Dun'mug'an degan ayon xonga qarshi qo'zg'aladi. Qo'zg'olon munosabati bilan Idiganxon tomonidan ikki ming aslzoda, xon kengashchisi o'ldiriladi, yangi xon Dun'mug'an hokimiyatga keladi. Yangi xon tinchlik siyosatini yuritadi. 783 yili tinchlik bitimi tuziladi, bitimda uyg'urlar xoni xitoyparastlikni bo'yniga oldi, uyg'ur elchilari ikki yuz kishidan oshmaydigan bo'ldi, ming dona ot savdo qilish huquqi belgilandi. Xitoy fuqarosini olib ketish ma'n qilindi. Tibetga qarshi harbiy bitim tuzildi. Dun'mug'anxon qattiq qo'lli, jasoratli, mashhur to'qqiz o'g'uzlar shahzodalaridan biri edi. Dun'mug'anxon 789 yili o'ladi. Uning o'rniga o'g'li Panguan/789–794/ saylandi. 794 yili Panguanxonni xotini zaharlab o'ldiradi. Bu xon vorislik yo'li bilan emas, balki, ayonlar tomonidan xon avlodidan ma'qul ko'rgan to'ralar/shahzodalar/ saylab olinadigan qoidaga amal qilindi. 794 yili Panguanxonning yosh o'g'lini xon qilib saylaydilar.

789 yili to'qqiz o'g'uzlar bilan Xitoy – Tan imperiyasi ittifoqi bitimi yana qayta tiklanib, Tibetga qarshi qo'yiladi. Tibet ham o'z navbatida uyg'urlarga itoat qilmagan qarluq, qirg'iz, shat/xunlar/ qabilalari bilan til topib uyg'urlarga qarshi inoqlashadi. Tibet harbiy qismlari Beshbaliq, Xo'tan, Qorashar, Koshg'ardagi Xitoy ta'sirini tugatadi, ammo tibetlilar bu o'lkada o'rtnasha olmadilar.

790 yili bir tomondan Xitoy, uyg‘ur harbiy kuchlari bilan Tibet qo‘shini o‘rtasida jang kuchayib ketdi. 795 yili uyg‘urlar tibetlilar ustidan g‘alaba qiladi, tibetlilar g‘arbiy rayonlardan mahrum bo‘ladilar. 795 yili uyg‘ur davlat arboblari tomonidan sulola almashtirilib, iste’dodli lashkarboshi Qutlug‘ni cheklangan xon qilib saylaydilar. Qutlug‘xon tibetlar tomoniga o‘tgan shârqiy qarluqlarni yana qayta itoat qildiradi, qirg‘izlarga nisbatan qattiq chora ko‘radi. Davlat boshqaruv ishlari tugatiladi.

Uyg‘ur lashkari 795 – 805 yillar davomida g‘arbiy qarluqlar bilan to‘qnashib, g‘alaba uyg‘urlar foydasiga hal bo‘ldi, g‘arbiy qarluqlar jabg‘usi hukmronlikdan mahrum qilinadi. Uyg‘ur lashkari Farg‘ona vodiysining Norin daryosi bo‘ylariga qadar keladi, xunlar qoldig‘i shata qabilasi chekinayotgan Tibet qo‘shini bilan ketib, Nan’shan, Ganchjou tog‘lari etaklariga joylashadilar.

To‘qqiz o‘g‘uzlar mamlakatida 780 yilda olti turk qabilasi boshliqlari hokimiyatni boshqarishda teng huquqqa ega bo‘lib oladi, to‘qqiz o‘g‘izlarning yakka hukmronligi tugaydi, shu olti qabila boshliqlari roziligi bilan xon saylanadigan bo‘ldi. Jumhuriyatga o‘xshash monarxiyaga aylandi. Xonning huquqi chegaralandi. Shuningdek moniy din aqidasi o‘id “Xuastaniff” yozma obidasining muallifi Beturmush - Tarxonning aytishicha, boshqa din vakillari ta’qib ostiga olinishiga sabab yovuzlik bilan ezgulik munosabati deb qaralgan. Xuroson hokimi to‘qqiz o‘g‘uzlar o‘lkasida bir necha yuz moniy dini vakillari borligidan xabar topib, elchi yuborib, zindiklarni tutib berishni talab qiladi, xoqon esa javobida: “bizda zindiklarga ko‘ra uch barobar ko‘p musulmon bor, bu masala keskin qo‘yilsa, musulmonlar tinch qolmaydi” - degan. Qadimgi uyg‘ur o‘lkalarida moniy dini rivojlangani uchun arablar, xitoylar, tibetlilar, hindilar to‘qqiz o‘g‘uzlarga nisbatan yomon munosabatda bo‘lganlar.

Zindiklik nazariyasi mavjudotning moddiyligini yoki tuproq, suv, havo, o‘t/nur/ asosida tashkil topishini inkor qiladi. Shunga ko‘ra, shakl

ifodasi e'tirof etilmaydi, moniy dini vakillariga hayot (moddiylik) tushunchasi ularni so'zsiz tushkunlikka, tubanlikka olib keladi, deb uni yoqtirmaydilar. Hayotdagi yaqinlashuvga qarshi, shu munosabat bilan o'z yaqinlariga nisbatan zo'ravonlikka yo'l ochib beradilar. Yaqinlashuv asketizm tarzida oila mavjudligini inkor etishga olib kelishi shart bo'lgan, oilaviy munosabatdan qanoat qilish mumkin, uning rivoji inkor qilingan. Bu aqida boshqa dinlarga nisbatan zid holatdir. Monogam nikoh/oilaviy nikoh/ targ'ib qilingan, oilaviy nikoh ta'limoti inson zotining oqizlanishiga, aqliy hamda ma'naviy tushkunlikka olib kelgan, oila buzilishi yuz bergan. Moniy ta'limotini omma qabul qilgan emas, yuqori tabaqalar orasida mavjud bo'lgan. Moniy ta'limoti natijasida yuqori tabaqa kishilari bilan omma orasida ajralish yuz berdi. Ibn Xo'rdadbek uyg'ur xoqonligidagi moniy dini ta'limoti oqibati haqida shunday deydi: "To'qqiz o'g'uzlar xoqoni o'n ikki temir qopqali Qoraqurum shahrida to'qqiz yuz kishi sig'adigan ulkan chodirda oltin taxt ustida o'zi oqiz, shuhrati ulug' xoqon va uning atrofida qabila ulug'lari, moniy dini rahbarlari o'tiradi. Chodir o'n ikki farsaxdan ko'rinadi, shaharda esa moniy dini tashviqot qilinadi" deb yozgan.

To'qqiz o'g'uzlar davlati yuqorida aytilgan xoqon huquqining cheklanishi, qabilalar orasidagi ziddiyat, oila va naslning buzilishi, yuqori tabaqalar orasida moniy dini ta'sirida turkona shijoatning yo'qolishi, chetdan keladigan daromadning kamayishi va Xitoyning ta'siri natijasida kuchsizlandi, tushkunlikka yuz tutdi.

832 yili to'qqiz o'g'uzlar xoqoni Ges o'ldiriladi, o'miga Xu nomli kelin - Xitoy malikasi xon taxtiga o'tiradi, bundan tashqari to'qqiz o'g'uzlar 820 – 840 yillar ichida ayrim qabilalarning mustaqillik uchun kurashini bostirish bilan cheklandi, yirik harbiy yurishlar qilish uchun oqiz bo'lib qoldi. IX asrning o'rtalariga kelganda to'qqiz o'g'uzlarga qaram bo'lgan ko'pchilik qabilalar itoat qilmay qo'ydi. Ayniqsa, qirg'izlarning mustaqillik

uchun ko'targan qo'zg'oloni uyg'ur xoqonligini larzaga soldi. 818 yili qirg'izlar xoni Aju o'zini xon deb e'lon qildi, shata qabilasi 794 yilda uyg'urlarga itoat qilmay qo'ygan edi, 885 yili tatabilar uyg'urlardan ajrab chiqdi. Qirg'izlar xonining onasi turgesh malikasi, xotini esa tibet lashkarboshisining qizi, qirg'izlarning erkinlik uchun olib borgan kurashini qo'lladi; qarluqlar, arablar, tibetlar ham qo'lladi, qirg'izlar harakatini uyg'urlar xoni Bao' – i – xon bostira olmadi, Ajuxon uyg'urlarni so'zsiz taslim bo'lishini talab qiladi, uyg'ur xoniga: “Sening kuning bitdi, men tezlikda sening oltin taxtingni egallayman, agar kurasha olsang, huzurimga kel, agar bellasha olmasang tezda yo'qol, ket” – dedi. Xuddi shu paytda shata qabilasi ham o'zining jangovorlik xususiyatini tiklagan edi. Shunday siyosiy, ma'naviy tushkunlik yuz bergach, bir guruh to'qqiz o'g'uz qabila boshliqlarida qirg'izlarga va shata qabilasiga nisbatan moyillik paydo bo'ldi.

Qoraqurumdagi to'qqiz o'g'uzlarning Xu nomli xoni o'miga Qut – Tegin 832 yili hukmdor bo'ladi. Bu xoqon Aydinliq Ulug' munmish Kulug – Bilgaxon unvoniga ega bo'ldi. 839 yili to'qqiz o'g'uzlarning davlat arboblari xonga qarshi chiqib, shata qabilasi bilan Qoraqurumga hujum qiladi, Qut – Teginxon o'zini o'zi o'ldiradi. Davlat arboblari yosh Kesi – Teginni xon qilib ko'taradilar. Shu paytda Qoraqurumda ochlik va kasallik tarqagan edi. Kulug–beg 840 yili qirg'izlarni yordamga chaqirib Qoraqurumni egallaydi. Qirg'izlar xon bilan Kulug–begni o'ldiradi, mulkini musodara qiladi. Bir qism to'qqiz o'g'uzlar Tibetga qochdi. Pan – to'ra degan beg o'n besh aymog'i bilan qochib qarluqlarga qo'shildi, xonlar avlodi 13 urug' 841 yili O'ga – Teginni xon deb e'lon qiladi va qirg'izlarga qarshi kurashni davom ettiradi. Qirg'izlar uyg'urlarning hazinasini, malikalarini, uchta xonni asir oladi, Xitoydan tushgan kelin, malikalarni Xitoy bilan ora buzilmasin deb, Xitoyga qaytarib yuboradi. O'ga – Tegin o'z xotini Xitoy malikasini olib ketayotgan karvonni bosib oladi, xotinini ozod qiladi, O'ga – Tegin Xalxa shahriga o'mashgan edi, lekin kuchi

kamligidan Go'bi cho'llariga Xuanxe daryosi bo'yiga ko'chib keladi. O'ga – Tegin uyg'urlari O'rdo'sni talon – taroj qiladi, bunga qarshi Xitoy lashkari tomonidan 842 yili mag'lub qilinadi. 843 yili O'ga - Tegin yana mag'lub bo'ladi, o'zi jangda halok bo'ladi. O'ga-Teginning inisi Inan-Tegin uyg'urlarning qoldiq kuchlariga bosh bo'lib, tatabilar bilan bo'ldi. 847 yili Xitoy qo'shini tatabi va uyg'urlarni mag'lub qildi, Inan–Tegin tatar qabilasiga qochdi, Xitoylar Inan – Teginni tutib berishni talab qiladi. Inan – Tegin, xotini va 9 ta sherigi bilan noma'lum tomonga qochib ketgan. Uyg'ur xoqonligi davlati to'la yemirildi.

To'qqiz o'g'uzlar yoki qadimgi uyg'ur xalqining o'n ikki urug'i Kuchu shahrida Bo'gu – Tsun' rahbarligida IX asrning yarmida uyg'ur davlatini tuzdi, bu uyg'ur davlati chegarasi Labnor ko'lining shimoliy tomoni va Jung'ariya hamda Manas daryosigacha bo'lgan maydonni egallagan. Davlat boshliqlari o'zlarini xon deb atamay idiqut deb yuritdilar. Idiqutlar davlati davrida budda dini hukmron bo'ldi, qadimgi uyg'ur yoki turk yozuvida diniy, axloqiy, badiiy va tarixiy asarlar yozildi, jumladan, Maytrismit nomli budda dini aqidalarini ifodalovchi asar turk tiliga o'girildi, bu 586 betdan iborat. Idiqutlar davlati Chingizxon davrigacha yashab keldi.

QIRG'IZLAR

Qirg'iz xonligi to'qqiz o'g'uzlar davlatini mag'lub qilgandan so'ng, Oltoy, Dashti – qipchoqda yagona yirik davlatga aylandi. To'qqiz o'g'uzlarning vorisi tarzida Ulug' turk davlatini tuzdilar. Qirg'izlar qipchoq qabilasi bilan ittifoq bo'lib, Ettisuv, Sirdaryo bo'ylarida VIII asrda tarkib topgan o'g'izlar davlatiga qarshi yaylov uchun kurash olib bordi. X asrda Ettisuv va Sirdaryo bo'ylaridan bir guruh o'g'uzlarni Nurotaga, Xorazmga, Amudaryo bo'ylariga ko'chishga majbur qildi. Bir qism o'g'uzlar Ettisuv

va Sirdaryo bo'ylaridan Xurosonga, Eronga, Kavkazga va Kichik Osiyoga ko'chishga majbur bo'ldi.

Qirg'iz xoqonligi XII asr o'rtalariga qadar davom etdi, qirg'iz xoqonligini Manjuriyadan xitoylar ta'zyiqidan ko'chib kelgan qora – qidanlar/qora xitoylar/ xoni Go'rxon tugatdi. Qirg'iz xoqoni Aju davrida yangi turkiy davlat tarzida kuchaydi, Aju 847 yili o'ldi. Uning o'rmiga taxtga o'tirgan qirg'iz xonlari tarixi o'rganilmagan.

KO'K TURK XOQONLIGI XRONOLOGIYASI

545-yili turklar juan-juanlarni /avarlarni/ o'zlariga qaram qildi.

546-yili teleutlar turklarga qaram bo'ldi.

552-yili Bumin qag'an qo'zg'olon ko'targan juan-juanlarga qarshi kurashib g'alabaga erishdilar.

552-yili Bumin qag'an vafot qildi, uning o'rmiga Qora Issiqxon o'tirdi. Tez orada Qora Issiqxon o'ldi, uning inisi Qushuxon (Mug'anxon, Qushu-Yondi) taxtga o'tirdi.

553-yili Mug'anxon yengilgan juan-juanlarni Xitoyning Tsi davlatiga quvib yubordi.

554-yili Istami qag'an g'arbiy o'lkalarga yurish qildi.

555-yili turklar avarlarni /juan-juanlarni/ yana tor-mor qildi, eftalitlar bilan birinchi bor to'qnashdi.

556-yili turklar To'go'n/Tibet/ o'lkalariga bosqin uyushtirdilar, Shudun shahrini bosib oldilar.

557-yili turklar tomonidan xunlar, varlar va o'g'uzlar tor-mor qilindi.

562-yili eftalitlar turklar tomonidan birinchi bor mag'lub qilindi, Eron bilan eftalitlarga qarsh i ittifoq bitimini tuzdi.

563-yili turklar bilan Vizantiya o'rtasida elchilik munosabati o'rnatildi.

564-yili turklar Choch /Toshkent/ shahrini egalladi.

565-yili turklar tomonidan eftalitlar Nasaf /Qarshi/ shahri yonida mag'lub qilindi.

566-yili Turk xoqonligi bilan Eron o'rtasida eftalitlar hukmronligidagi maydon bo'lib olindi.

567- yili Turk xoqonligi elchilari, Eronga yuborildi, turk elchilarining o'limi yuz berdi.

568-yili yo'l ko'rsatuvchi Maniakh bilan 200 kishilik turk xoqonligi elchilari Parijga, Vizatiyaga yuborildi.

569-yili Turk xoqonligi cherigi Eronga yurish qildi.

571.yili Turk xoqonligi bilan Eron o'rtasida yarash bitimi tuzildi. Xurosonning sharqiy tomoni turklar qo'lga o'tadi.

572-yili Ko'k turk xoqoni Mug'anxon vafot qildi, sharqiy turk xoqonlik taxtiga Tabug'xon /Tabaxon/ o'tirdi.

573-yili Vizantiyadan turk xoqonligiga Yevtixiy, Irodian, Zemarx hamda Pavel Kiliyskiylar boshchiligida elchilar keldi.

575-yili O'tug'ur turklari xoqonlik bilan ittifoqchi bo'ldi.

575-yili Turklar Bosfor bo'g'ozini qamal qilib egallaydi.

576-yili Istami qag'an vafot etdi.

576-yili Qora-Churin Bo'kaxon nomi bilan G'arbiy turk xoqonligi taxtiga o'tirdi.

577-yili turk xoqonligi cherigi Qrimga bosib kirdi.

578-yili Turk xoqonligi bilan Vey-shi-chjou /Xitoy/ o'rtasida urush boshlandi.

579-yili turklar Xitoyga hujum qildi.

580-yili Xitoy turklar bilan bitim tuzdi.

581-yili Tapug'xon /To'bxaxon/ o'ldi, To'ramanxonning hukmdorlik

da'vosi rad qilindi, Cho'lligxonning taxtga intilishi ham qaytarildi. Amrak taxtga o'tirdi.

582-yili turklarning Xitoyga bosib kirishi to'xtatildi.

583-yili To'raman hokimiyat uchun kurashda mag'lub bo'ldi, Cho'lligxon g'alabaga erishdi.

584-yili avarlar qo'zg'oloni yuz berdi.

586-yili To'raman Buxoroga chekindi.

587-yili Cho'lligxon To'ramanga hujum qildi, uni mag'lub qildi, asir oldi, uni qatl qildi.

587-yili Ishbara Sunishi /Shabaliyo/ vafot etadi.

588-yili Cho'lligxon G'arbiy o'lkalarga harbiy yurishda o'ldirildi.

588-yili Yun Ulug' sharqiy turkiy xoqonligi taxtiga mindi.

589-yili turklar Eronga harbiy yurish boshladi, Hirot jangi bo'lib o'tdi, turklar chekindi, Paykend eroniylar qo'liga o'tdi, Eron bilan yarash bitimi tuzildi.

593-yili G'arbiy turk xoqonligi bilan Sharqiy turk xoqonligi o'rtasida qayta birlashish shartnomasi tuzildi.

597-yili Xitoy va turklar urushi boshlandi. Huddi shu yili o'g'uzlar qo'zg'oloni bostirildi.

598-yili turklarga qarshi Xitoy qo'shini hujum boshladi.

599-yili xitoyparast Jang'ar qag'an /Chang'ar/ mustaqil siyosat tarafdorlari tomonidan mag'lub qilindi, Yun Ulug' o'ldirildi. Taxtga Qora Churin o'tirdi.

600-yili turklar Xitoyga bostirib kirdilar..

601- yili turklar Chan'an shahri yonida Xitoy qo'shinini mag'lub qildilar.

603-yili teles-turk qabilalari Qora Churinga qarshi qo'zg'aldilar.

604-yili siyosiy tanglik tufayli Qora Churin qochib ketdi.

604-yili turk xoqonligi yana ikkiga bo'lindi, G'arbiy turk xoqonligi

Tamanxonga tegdi, Sharqiy turk xoqonligi xitoylar ko'magi bilan Jang'ar /Chang'ar/ qo'lida qo'ldi.

605.-yili Jung'ariyada turk xoqonligining kuchsizlanishi sababli teles xonligi tuzildi.

606-yili G'arbiy turklarning dulu qabila ittifoqi teleslar tomonidan yengildi.

608-yili Jang'ar vafot qildi, taxtga Shibirxon o'tirdi.

610-yili Xitoyning Loyan shahrida shaqiy turk xoqonligi arboblari uchun maxsus bezatilgan ziyofat tantanasi tashkil qilindi.

613-yili turk beglari orasidagi Xitoy ayg'oqchilik guruhi fosh qilindi.

617-yili Sharqiy turk xoqoni Shibirxon tomonidan qora qidanlar Gaochan /turfan/, To'go'n /Tibet/. Shivey /Xitoyga qarashli/ o'lkalari qaram qilindi.

617-619- yillari Sharqiy turk xoqoni Shibirxon g'arbi-shimoliy Xitoy imperiyasini o'z ta'siriga qaratdi.

618-yili G'arbiy turklar xoqoni Sheguy Teginxon vafot qildi, uning o'miga Yang So'g'uq o'g'li to'ng Chabg'uxon (Jabg'uxon) o'tirdi.

619-yili- Shibirxon Xitoy qo'lidagi turklar yashaydigan O'rdo'sga bosib bordi. Shu yil Shibirxon vafot qildi, uning o'miga Cho'lligxon o'tirdi. Jung'ariyada yashovchi teleslar g'arbiy turk xoqoni To'ng Chabg'uxonga itoat qildi, sharqiy teleslar esa sharqiy turk xoqoni Cho'lligxonga qarshi isyon ko'tardi.

620-yili sharqiy turk xoqoni Cho'lligxon vafot etdi, uning o'miga Qat-el xon o'tirdi.

622 -yili turklar shimoli-sharqiy Xitoyga hujum qildilar.

624-yili sharqiy turklar Xitoyga hujum qildilar va qaytib ketdilar. G'arbiy turk xoqonligi Xitoy bilan ittifoqchilik bitimini tuzdi.

626-yili G'arbiy turk xoqonligi qo'shini Dərbent orqali Kavkazorti o'lkalariga bosib bordilar.

628-yili G'arbiy turklar va hazar turklari tomonidan Tbilisi shahri ishg'ol qilindi. Uyg'ur, bayirqu, qora qidan/qora Xitoy/,seyantos qabilalari Qat-elxonga qarshi qo'zg'olon ko'tardilar. Shuningdek, To'lisxon Qat-elxonga qarshi isyon ko'tardi.

629-yili Ashin urug'iga mansub To'lisxon -- Shenixon nomli shaxs qarluq qabilasini To'ng Chabg'uxonga qarshi qo'zg'atdi. Besh-baliqni egallaydi, bayirqu, bo'gu to'ngra qabilalari Xitoy hukmronligiga o'tib oldilar, bir guruh shahzodalar o'z xalqiga hiyonat qildilar. Ular Oyanlin tog'i yaqinida mag'olubiyatga uchradilar.

630-yili sharqiy turk xoqoni Qat-elxon xitoylar bilan urushda mag'lub bo'ldi, o'zi asir tushdi. Sharqiy turk xoqonligi Xitoylar tomonidan tugatildi. Kulug Sibirxon tomonidan g'arbiy turk xoqoni To'ng Jabg'uxon o'ldirildi. Nushib nomli turk qabilalari ittifoqi Kulug Sibirxonga qarshi qo'zg'olon ko'tardilar.

631-yili qo'zg'olonchilar tomonidan g'arbiy turk xoqoni Kulug Sibirxon o'ldirildi, g'arbiy turk xoqonligi taxtiga Ashinlar nasliga mansub Si-Jabg'uxon o'tirdi, taxtga davogar Chebixon Oltoy o'lkasiga chekindi.

633-yili g'arbiy turk xoqoni Si-Jabg'uxon Hokimiyatdan chetlatildi uning o'miga Nishu Duluxon xoqonlik taxtiga o'tirdi.

634-yili g'arbiy turk xoqoni Nishu Duluxon vafot bo'ldi, uning o'miga Ishbara To'lishadxon o'tirdi. Ashinlarga mansub To'lis - ilxon Shenuxon cherigi uyg'urlarga qarshi urishda mag'lub bo'ldi.

635-yili g'arbiy turk xoqonligida siyosiy islohot yuz berdi, dulu va nushib turk qabilalari ittifoqi huquqi tan olindi.

636-yili Shenu cherigi va qavmi bilan Xitoyga itoat qildi.

638-yili G'arbiy turklarning dulu qabila ittifoqi Yukuk Irbis Duluni xon deb e'lon qildi. G'arbiy turk xoqonligida dulu qabilasining siyosiy harakati munosabati bilan fuqarolar urushi kelib chiqdi.

638-yili G'arbiy turk xoqoni Irbis Ishbara Jabg'uxon Yukuk Irbis

Duluxon tomonidan qatl qilindi. Sharqiy turklar aholisi Xitoydan Gobi cho'llariga qaytib keldilar.

642-yili Yukuk Irbis Duluxonga qarshi Ashin zotidan Irbis Ishbara Jabg'uxon o'g'li Irbis Sheguyxon boshchiligida qo'zg'olon ko'tarildi.

643-yili uyg'ur, bayirqu va quriqan turk qabilalari Xitoy hukmronligini tan oldilar.

648-yili Ashin urug'idan Qallig'xon o'z qavmi bilan Xitoyning Tan sulolasiga qaramlikni qabul qildi.

655-yili Ishbara To'lis shad g'arbiy turk o'lkalariga bosib kelayotgan Xitoy bosqinchilarni to'xtatdi.

660-yili G'arbiy turk xoqonligi Xitoy tomonidan tugatildi.

664-yili g'arbiy turklarning Xitoy bosqinchilariga qarshi qo'zg'oloni bostirildi.

674-yili Duchini degan shaxs xitoylar tomonidan g'arbiy turklarga hukmdor qilib qo'yildi.

679-yili Ashinlar zotiga mansub Nishubeg, Kibi Churi va boshqalar Xitoy hukmronligiga qarshi qo'zg'olon ko'tardilar.

682-yili Qutlug'xonning uyg'urlarga qarshi harakati Xitoy va uyg'urlar tomonidan bostirildi.

683-yili Qutlug' boshchiligidagi Xitoyga qarshi qo'zg'olon bir qator yutuqlarga erishdi.

686-yili Qutlug' tomonidan Xitoy qo'shini Sin'chjou degan joyda mag'lub qilindi.

687-yili Qutlug' qo'shini Xitoy cherigidan yengildi va Gobi cho'llariga chekindi.

688-yili G'arbiy turklar Turgesh cherigiga qarshi jangda yengildi. Shu yili turklar uyg'ur qabilalarini bo'ysundirdi.

695-yili Mo'chur degan shaxs g'arbiy turklarni Xitoyning Tan sulolasiga qaram bo'lishga chorladi.

696-yili qora qidan /qora xitoylar/ va xi /xunlar/ Xitoyga qarshi

qo'zg'olon ko'tardilar. Xi va qora qidanlar qabilalari Turklar bilan ittifoq tuzdilar.

697-yili Mo'chur imkoniyat topib Xitoyga hujum qildi. Qora xitoylar turklarga itoat qildilar.

698-yili ham Mo'chur yana Xitoyga hujum qildi, Xitoy imperiyasi cherigini mag'lub qildi, turklar xitoydan o'ljalar olib qaytdilar.

699-yili 70 ming g'arbiy turklar Xitoyga borib o'rtnashdilar. Huddi shu yili Turgesh turklari xonligi tuzildi.

701-yili Mo'chur Xitoyga hujum qildi, Kultegin Jung'ariyaga yurish qildi, Iduqboşda /basmil qabilasi bilan/ jang bo'ldi, turklar g'alaba qildi.

702-yili ham Mo'chur Xitoyga bosib kirdi.

703-yili turklar basmil qabilasini bo'ysundirdi.

706 -yili turklar bilan Xitoy imperiyasi orasida yana urush boshlandi. Kultegin Xitoy lashkarboshisi Chacha Sengunni/Shaga Chjunni/Mnisha degan joy yaqinida tor-mor qildi.

707-yili turklar bayirqu qabilasini bo'ysundirdi.

708-yili Turgeshlar xoni Uchjila vafot qildi, uning taxtini o'g'li So'ge egalladi.

710-yili turklar turgesh, qirg'iz va az qabilalarini mag'lub qildilar, yana turklar Turgesh va So'g'd cherigini tor-mor qildi, Yettisuvdagi Mo'ga, tatabi, qora-qidan qabilalarini bo'ysundirdi.

711-yili qarluq, az, izgil qabilalarining turklarga qarshi qo'zg'oloni ko'tarildi.

712-yili Tatabilar Xitoy imperiyasi cherigini yengdi.

714-yili turklar Besh baliq yonida xitoylardan zarba yedi. Qora qidanlar, tatabilar Xitoyning Tan sulolasiga qaramlikka o'tdilar. Mo'chur o'z o'g'lini xizmat uchun /garovga/ Xitoyga yubordi. Turk xoqonligining barcha qabilalari hokimiyatga qarshi qo'zg'olon ko'tardilar.

715-yili Turk xoqonligi lashkari uyg'ur va qarluqlarning qo'zg'olonini bostirib tinchitdi.

716-yili turklar bayirqu qabilasini itoat etdirdi, turklarning xoni Mo'chur pistirmada o'ldirildi. Bilgaxon va Kultegin Mo'chur oila a'zolarini qirib tashladi. Bilgaxon va Kul Tegin az, isgili va uyg'ur qabilalari lashkarini mag'lub qildi.

720-yili turklar Xitoy imperiyasi cherigi ustidan g'alabaga erishdi. Xitoy imperiyasi, basmil, qora qidan va Xi qabilalarining turklarga qarshi ittifoqi barbod bo'ldi.

721-yili turklar bilan Xitoy imperiyasi orasida tinchlik bitimi tuzildi.

726-yili Tibet hukumati Xitoyga qarshi kurashish uchun turklar bilan ittifoq tuzish taklifini o'rtaga tashladi. Bilga xoqon bu taklifni rad qildi.

727-yili Gan'suda yashayotgan uyg'ur xitoyga qarshi qo'zg'olon ko'tardilar, so'ng g'arbiy o'lkalarga va turklar tomonga borishga majbur bo'ldilar.

730-yili qora qidanlar va Xi qabilalari turklarga itoat qilishga majbur bo'ldilar.

731-yili ikkinchi Ko'k turklar xoqoni Kul Tegin vafot qildi.

733-yili turklar qora qidanlar, Xitoy imperiyasi va tatabilarning birlashgan cherigini yengdilar.

734-yili Ko'k turklar xoqoni Bilgaxon zaharlanib o'ldi, xoqonlik taxtiga Ichaxon/Ijan'xon/ o'tirdi.

736-yili qora qidanlar Xitoy cherigini yengdi.

737-yili qora qidanlar Xitoydan yengildilar.

739-yili Ichaxon vafot qildi, o'miga Bilga-Qutlug'xon o'tirdi.

741-yili ikkinchi Ko'k turk xoqonligida o'zaro nizo boshlandi. Fuqarolar urushi yuz berdi, Bilga Qutlug'xon o'ldirildi.

742-yili uyg'ur, qarluq va basmil qabilalari ikkinchi Ko'k turk xoqonligiga qarshi qo'zg'olon ko'tardilar, bu qabilalar O'zmish degan kishini xon qilib ko'tardilar.

743-yili basmil qabilasi cherigi turk xoqoni O‘zmishxonni qatl qildi, o‘rniga Baymanxon o‘g‘li Qulunbegni o‘tqazdilar.

744-yili Xitoy lashkari sharoitdan foydalanib, turklarni mag‘lub qildi. Uyg‘ur va qarluqlar basmillarga qarshi kurashib, basmillarga zarba berdi.

745-yili uyg‘urlar tomonidan Baymanxon o‘g‘li Qulunbeg o‘ldirildi.

745-yili II-Ko‘k turk xoqonligi tugatildi, to‘qqiz o‘g‘uz xoqonligi tuzildi.

746-yili uyg‘urlar qarluq va turgeshlarga zarba berdilar.

747-yili uyg‘urlar davlatini tuzgan Peylu vafot qildi. Uyg‘urlar xoqonligi taxtiga Mo‘yunchur o‘tirdi, bir qism qarluqlar uyg‘urlarga itoat qildi.

751-yili uyg‘ur xoqonligi to‘qqiz tatarlarni bo‘ysundirdi.

751-yili Xitoy-qarluq qo‘shini Talasda arablardan yengildi.

752-yili davomida uyg‘ur turklari chiq, qirg‘iz, qarluq, basmil qabilalarini itoat ettirish uchun kurash olib bordilar.

754-yili qora qidanlar o‘z ixtiyori bilan uyg‘urlarga qaram bo‘ldi.

755-yili uyg‘urlar qarluqlarni, basmillarni qaram holga keltirdi.

756-yili turgesh xonligi qora va sariq guruhlar bo‘yicha ikkiga bo‘lindi.

758-yili uyg‘urlar qirg‘izlarni bo‘ysundirdi. Qora turgeshlar sariq turgeshlar ustidan g‘alaba qozondi.

759-yili uyg‘urlar xoqoni Mo‘yunchur vafot qildi, uning o‘rniga Idiganxon o‘tirdi. Qarluqlar kuchayib, janub tomonga intildilar.

766-yili qarluqlar Yettisuv o‘lkalarini, janubdagi qarluqlarni bosib oldilar.

772-yili qarluqlar Farg‘ona vodiysida arablardan mag‘lub bo‘ldi.

777-yili qarluqlar, uyg‘urlar, Tibet, Xitoy, Sug‘d, Farg‘ona, Ushrushon va Choch arab xalifaligini tanidilar.

778-yili uyg‘urlar bilan xitoylar o‘rtasida ixtilof yuz berdi, uyg‘urlar xitoyga qarshi bosqin uyushtirib o‘ljalar bilan qaytdilar.

780-yili Dunmug'an degan shaxs uyg'urlar xonini qatl qilib, 2 ming aslzoda boshliqlarni o'ldirdi, o'zini xon deb e'lon qildi.

783-yili uyg'urlar Xitoy bilan tinchlik bitimini tuzdi.

788-yili tatabi va tatar qabilalari Xitoyga hujum qildilar.

789-yili Dunmug'an vafot qildi, uning o'g'li Panguan xon deb e'lon qilindi.

791-yili uyg'urlar Gansuda Tibet cherigini mag'lub qildilar.

792-yili Farg'ona vodiysida qarluqlar arablar tomonidan uchinchi marta mag'lub qilindi.

794-yili uyg'urlar xoni zaharlandi, uning birodari o'ldirildi, xonlik taxtiga kichik yoshli xonning o'g'li Achju o'tirdi.

795-yili uyg'urlar Tibet cherigini yanchib tashladi, shu yili Achjuxon o'ldi, xonlik taxtiga davlat arbobi Qutlug' cheklangan huquq bilan o'tirdi. Qutlug' qirg'izlar qo'zg'olonini bostirdi. Beshbalig', Quchar o'lkalarini bosib oldi.

798-yili uyg'urlar G'arbiy qarluqlar ustidan g'alaba qildi.

799-yili uyg'urlar Farg'ona vodiysiga yana hujum qildi, hamda tibetliklarni Si-syu o'lkasining shimoliy qismidan quvib chiqardi.

805-yili uyg'urlar xoni Qutlug'xon vafot qildi, uning o'miga Kulug Bilgaxon taxtga o'tirdi.

812-yili ham qarluqlar yana arablarga qarshi jang qildi.

813-yili uyg'urlar Gansuga qarshi bostirib kirdilar.

818-yili qirg'izlar uyg'urlarga qarshi qo'zg'lon ko'tardi.

820-yili uyg'urlar xoni Xitoy bilan nikoh qarindoshlik vositasi orqali tinchlik bitimi tuzildi.

821-yili uyg'urlar xoni Basxon vafot qildi, uning o'miga Chinde degan shaxs xon bo'ldi. Tibetlilar uyg'urlarga qarshi hujum qildi.

824-yili uyg'urlar xoni Chinde vafot qildi, xonlik taxtiga Chjaolixon o'tirdi.

832-yili fitnatchilar harakati bilan uyg'urlar xoni Chjaolixon o'ldirildi, uning o'miga jiyani Xu dele o'tirdi.

839-840 yili uyg'urlar xoniga qarshi Kulugbeg qo'zg'olon ko'tardi, xonni qatl qildi. Uyg'ur oqsuyaklaridan Guylu Muhe qirg'izlar yordami bilan Qoraqurum shahrini egalladi, qo'zg'olonchilar boshlig'i Kulugbegni qatl qildi.

842-yili uyg'ur xoni O'gaxon xitoylar tomonidan mag'lub qilindi, qora qidanlar uyg'ur xoqonligiga qarshi qo'zg'olon ko'tardi.

843-yili O'gaxon fitnaning qurboni bo'ldi, uning o'rniga Inan-Tegin(Enyan' Dele) xon bo'ldi.

847-yili Inan-Tegin(Enyan' Dele) nomalum holatda yo'q bo'ldi, uyg'ur xalqi parokanda bo'ldi. (Pan Dele Dun'huanda) Bo'gu-Tsun' Kuchuda yangi xonlik tuzdi. Qirg'izlar xoni Aju vafot bo'ldi.

861-yili Uyg'urlar boshlig'i Bo'gu Tsun' Tibetni zolim hukmdori Qunjoni urushda mag'lub qildi va tibetlilardan Turfan beytin, Qarashar, Bugur o'lkalarini ozod qildi. Idiqutlar davlati tashkil topdi, qarluqlar Koshg'ar shahrini egalladilar.

TURK QAVMLARIDA DINIY UDUMLAR

Turk qavmlarining diniy udumlari haqida ma'lumotlar kam uchraydi. Qadimgi xitoylar turkiy qavmlar bilan siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy jihatdan yaqin munosabatda bo'lganlar, shunga ko'ra, qadimgi turk qavmlarining diniy udumlari haqida qadimgi xitoy manbalariga oid Veyshu hamda Suysu nomli yozma manbalarida saqlangan. Bundan tashqari, hozirgi davrda qadimgi turk qavmlarining diniy udumlari qoldiq tarzida uchrab turadi. Shuningdek, Sibirda yashayotgan turk qavmlarida ham shamanizm/qamlik/ta'siri saqlanib kelmoqda. Biz yuqoridagi ma'lumotlarga asoslanib, qadimgi turk qavmlarining diniy ta'limotlari haqida ba'zi tasavvurlarga ega bo'lishimiz mumkin.

Qadimgi turk xoqonligi davrida odamlar ma'lum diniy e'tiqod asosida yashaganlar, turk qavmlari Xunlar davri kabi ko'p xudolik / mushrik/ bo'lganlar, qadimgi turklar shamanizm yoki qamlik diniga rioya qilib, ko'k tangri, quyosh tangrisi, ota – bobolar ruhiga sig'inganlar, ko'k tangri ulug' tangri hisoblangan, barcha saroylar, ko'shklar, uylar, eshik – qopqalari sharq tomondan ochilgan, yilning beshinchi oyi o'n kunligida daryolar bo'yida jonliklar so'yib, bag'ishlaganlar. Dugin nomli joydan besh yuz li masofada hech narsa o'smaydigan tog' bo'lib, uni Bo'din – inli deb aytadilar, bu ulug' tog' muqaddas joy hisoblangan. Ruh va qamlarga / shamanlarga/ e'tiqod qilganlar. Oqsuyak turklar yoki yuqori tabaqalar bilan oddiy xalq yoki budun birga ibodat qilmaganlar, asilzoda turklar o'zlarini osmon bilan yer orasida yaratilgan deb hisoblaganlar.

Turk qavmlarda ota – bobolar ruhiga sig'inish, ular u dunyoda ham harakatda deb bilganlar. 576 yili Istami Qag'an o'lganda unga xizmat qiladi deb to'rtta asir tushgan xunni o'ldirib birga dafn qilganlar. Beruniy, Firdavsiy, Tabariy, Sa'labiy, Balamiy va boshqa mualliflarning asarlarida qadimgi turk qavmlarida afsunchilar mavjudligi ta'kidlangan. Mahmud Koshg'ariy o'zining “Devonu lug'atit turk” yozma obidasida qamlar-shamanlar yada toshi orqali yadachilar yomg'ir chaqirishlarini eslagan. YI-asrda Xurosonda turklar bilan Eron orasida bo'lgan jangda qamlar sehr qilib Bahrom Chubinga yomon tush ko'rishiga olib kelganlar.

Qadimgi turk qavmlarida o't-olov yomon ruhlardan tozalanish vositasi hisoblangan, shunga ko'ra, Vizantiya elchisi Zemarxni Istami Qag'an huzuriga o'talangasi orqali o'tkazib kiritganlar. Eroniyalarda esa o't – otashparastlik dini zardushtlik e'tiqodiga ko'ra sig'inish ma'budasi darajasida deb qaralgan. Turk xalqlarida ko'k tangri - ulug' tangri hisoblangani uchun yagona tangriga e'tiqod qiluvchilar uchun islom diniga o'tishi yengil bo'lgan.

A. Dilochar yozgan «Kutadgʻu bilig inceleme» nomli asarida Oltoy oʻlkasida yashagan turkiy qavmlar shamanizm diniga eʼtiqod qilishlari haqida maʼlumot bergan.

Oltoy mifologiyasiga koʻra, Evren bosh tangrisi «zengin» buyuk-tushunchasiga muvofiq «Boy Ulgen» deb atalgan. U toʻqqiz qavatli togʻning tepasida koʻk saroyda oʻtiradi, okean tubidagi balchiqdan ilk odamni yaratdi, uni erlik deb atadi. Boy Ulgen yaratgan odam qaysar boʻlgani uchun uni Qayraxon deb atadi, uni xotinini «xanim» deb atadi. U xotinning Yashigan, Qarshit, Baxtigan, Qara, Qushxon, Qanili va Yoyiq ismli yetti oʻgli bor edi. Bulardan Qaraxon Doʻlu Bobodan (quyoshli nurdan) qochib qorongʻulik-baranak nomli doʻzaxni yaratdi deb koʻrsatgan.

Mifologik qiyoslashga koʻra, Qaraxon yulduz tangrilaridan biri boʻlib u qiyofa va xususiyatlari bilan Ovrupalilarning Saturn (Sekandir) sayyorasi bilan tenglashtiriladi.

Qadimgi Bobilda (Vavilon) Saturnni (Sekantirni) «Qora yulduz» deb ataganlar.

Oltoy-turk mifologiyasiga koʻra «Utukan-yer yuzining onasi, (soʻngra «Qutli oʻrmon»), ulugʻ sut (beruvchi) momo (buvi) deyilgan. Qut va Sharqning egasi; soʻngra » «Saodat va barakat» maʼnosini ham anglatgan.

Sur-jonli va jonsiz narsalarning ruhidir, Tun-yovuz ruhidir., Yer-qutning barakasini beradi deyilgan.

Turklarda Qaraxon, yaʼni Sariqxon afsonasi ham bordir. Boshqa bir afsonaga koʻra, Qaraxon Moʻgʻulxonning buyuk oʻgʻlidir. Shuningdek, Qaraxon soʻzi buyuk xon va boshqa maʼnolarni ham anglatgan.

QADIMGI TURKLARNING IJTIMOIY HAYOTI

Qadimgi turklarning ijtimoiy hayoti murakkab xususiyatlar kasb etgan, qadimgi turklar hayot tarzida qadimgi Yunon, Rim imperiyasida, qadimgi Misrda, Akkada – shumerda, va qadimgi falastindagidek qulchilik ijtimoiy, iqtisodiy hayotning yetakchi vazifasini bajargan emas. Qadimgi turklarda chorvachilik va hunarmandchilik, dehqonchilik, xo‘jalikda qullar kuchidan foydalanganliklari haqida aniq ma’lumotlar ma’lum emas.

Urushlarda tutqunlikka tushganlar harbiy ishlarda foydalanilgan, uy – xo‘jaliklarda xizmat qilganlar, urushda yoki boshqa yo‘llar bilan qaram holga tushganlar, samimiy xizmat qilsalar o‘z urug‘lariga a‘zo qilib, oila qurib, teng huquqli jamiyat a‘zosidek hisoblanganlar.

Tutqin qilinganlar maxsus jamoa tuzib o‘z xo‘jaliklarini yuritib, davlatga soliq to‘laganlar.

Qul so‘zi YI – VIII asrlarda turklarda qaram, vassol ma’nolarida qo‘llangan. Eron, arab xalqlari bilan yaqinlashgandan keyingi davrlarda uy xo‘jaligida ishlatish uchun sotib olingan tutqinga nisbatan, qul, cho‘ri so‘zlari qo‘llanilib, ijtimoiy ma’nosi o‘zgargan edi.

Qadimgi turk xoqonligiga qaram holga aylangan Sug‘diyona jamoasida ham qulchilik antik dunyo kabi klassik tusda emas, balki uy xo‘jaligida qul mehnatidan istifoda etilganligi haqida ma’lumotlar uchraydi. Milodiy sananing 629 yilida Turfon yaqinida qabrdan sug‘d tilida bitilgan maktub topilgan, bu xatda asli turkistonlik yoki samarqandlik kishilarga mansub Xachcha nomli ayolni ro‘zg‘or ishlarida foydalanish uchun cho‘ri tarzida sotilishi bayon qilingan.

Bu bronza taxtada eslangan turk xalqlari yashaydigan Turkiston nomi boshqa manbalarda ham uchraydi XI asrga oid Yusuf Xos Hojib asari «Qutadg‘u bilig» yozma obidasining kirish qismida Turkiston nomini eslab o‘tgan. Shuningdek. XY asrda Samarqanddan Qustantaniya

(Istambul)ga borgan olimlar Abdurazzoq baxshi., Mansur baxshilarning o‘z asarlarida Turkistondan kelganliklarini ta’kidlab o‘tganlar.

Chata ismli qizni turk o‘g‘loni, o‘z davrining oq suyaklariga mansub O‘t–teginga nikoh qilinar ekan, nikoh shartlarida majburiy, iqtisodiy, va boshqa sabablarga ko‘ra cho‘ri bo‘lishga yo‘l qo‘yilmaydi, hamda ma’lum sababga ko‘ra nikoh buzilsa, yetarli iqtisodiy jihatdan ta’minlash majburiyati ta’kidlangan.

Umuman, aytganda, qadimgi turk jamiyatida klassik qulchilik bo‘lgan emas. Xo‘jalikda ota hukmi ustun bo‘lgan, ona ham xo‘jalik ishlarida ma’lum darajada mavqe saqlagan, patriarxal hayot hukmronlik qilgan. Qadimgi turklarda ham tul qolgan yangasini nikohiga olish mavjud bo‘lgan, og‘a – inilarining tul qolgan xotini, bolalari yuqoridagi qoidaga ko‘ra, iqtisodiy, ijtimoiy tomondan himoyaga olingan, shuningdek, katta – kichik o‘g‘il bolalar uyga kirganda, eng birinchi navbatda hurmat yuzasidan onasiga, so‘ng otaga salom berganlar.

Ba’zi turk erkaklari asirga uylanishi natijasida ko‘p xotinlik bo‘lsa ham xotinlar huquqi kamsitilgan emas. Tabariyning aytishicha turklarning xotinlari orqali har narsaga erishish mumkin deb ko‘rsatilgan. Qadimgi turklarda vatanga muhabbat, yovga nafrat tarzida tarbiyalash mavjud bo‘lgan, o‘z xalqining rahbarlari o‘z xalqining xaloskori tarzida ta’riflangan, o‘zaro nizo turk xalqini qullikka tushishi uchun yo‘l ochishi mumkin deb qaralgan. Bu g‘oyalar qadimgi turk yozma obidalari: Kul – Tegin, To‘nyuquq kabi tosh bitiklarda aniq ta’kidlangan.

Qadimgi turklar o‘z davridagi madaniy xalqlar qatorida turadi, jahonda fonetik tizimga asoslangan mustaqil yozuv/alifbo/ sistemasini yaratganlar. O‘z davriga nisbatan eng sifatli temir, qurch /po‘lat/ eritish san’atiga ega edilar, jamiyat hayotini falsafiy tomondan idrok qilish boshqa madaniy xalqlarga nisbatan ustun edi. Shunga ko‘ra, qadimgi turklar o‘z

zamonasiga nisbatan madaniyati rivojlangan, deb qaraymiz yoki yuksak tsivilizatsiyaga erishgan deb hisoblaymiz.

Biz xulosa qilib aytganimizda turk xalqlarining ijtimoiy hayotiga ko'ra turk xalqlarining tarixiy taraqqiyotini turli formatsiyalarga mansubligi haqidagi fikrlarni qayta ko'rish zarurati tug'ilgan deb qaraymiz.

Qadimgi turk xoqonligida davlat arboblari o'ziga xos hususiyat kasb etgan. Xoqon /qag'an/, xon, Yabg'u /Jabg'u/, shad unvonlari Ashin urug'idan saylangan. Xoqon yoki xon o'lsa uning o'miga amakisi /abag'asi/ yoki amakining o'g'li o'tirishi shartlashilgan.

Xoqon yoki xon qilib saylangan kishini oq kigizga o'tirg'izib, yaqin kishilari to'qqiz marta ko'tarib silkitganlar, undan so'ng oq otga mindirib ipaklik to'qima kiyim kiydirib yoki o'rab, necha yil hukmronlik qilishini so'raganlar, bu marosimdan so'ng hamma yaqin kishilar xoqon yoki xonni tabriklab qutlaganlar. Taxtga o'tirish bazmida xoqon yoki xon chanoqqa qimiz quyib, yaqinlariga uzatgan. Xoqon yoki xonlarning o'g'illaridan taxtga merosxo'r deb belgilansa Tegin unvoni berilgan. Shadlar ashin urug'idan saylanib xoqonlikning qaram o'lkalariga tayinlangan, Ulug'xonga qaram xonlarga nisbatan ham shad unvoni qo'llangan.

Turk xoqonligiga sakkizta qaram xonlarning unvoni shad deb ham yuritilgan. Yabg'u esa Ulug' xoqonning yoki kichik xonlarning birinchi o'rinbosari hisoblangan.

Kichik o'lkalarga va shaharlarga ham Ashin avlodi vakillari hokim qilib tayinlangan, bunday hokimlarni Tudun yoki tutuq deb ataganlar.

BUYUK IPAK YO'LI

Milodiy sanadan avval yer kurrasining g'arbida Misr, Suriya, qadimgi Yunon, Rim va boshqa mamlakatlar o'z davriga nisbatan iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy jihatdan rivojlangan edi. Eron, Turon esa Sharq bilan

bog'lovchi vosita vazifasini bajarar edi. Sharqda milodiy sanaga qadar iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy tomondan yer kurrasining qoloq o'lkalariga nisbatan rivojlangan Xitoy, Tibet, Hindiston, Sharqiy Turkiston va boshqa o'lkalar mavjud edi.

Xitoyda, Sharqiy Turkistonda, Tibetda ishlab chiqarilayotgan qimmatbaho ipakli to'qimalar, chinni buyumlarni g'arbiy o'lkalar ishlab chiqarolmas hamda bu tovarlar oltin bilan teng bahonalar edi. Bu tovarlarni dengiz, okeanlar orqali yuborish uchun dengiz yo'llari ochilmagan, yoki okean, dengiz yo'llari juda mashaqqatli hamda uzoq edi. Ikkinchidan, g'arbga yaqin dengiz yo'llarini Eron egallab olgan edi., Eron o'z manfaatidan kelib chiqib ish ko'rar edi. Uchinchidan, dengiz yo'llari Tinch okean, Hind okean hamda Atlantik okeanlarni va Shimoliy Muz okeanni bosib o'tishi lozim edi. Ammo milodiy sanadan avval ko'rsatilgan suv yo'llarini ochish mumkin emas edi. Shunga ko'ra, g'arb mamlakatlari Eron va o'sha davrda siyosiy kuchga aylangan Xunlar va Kushonlar imperiyasi hamda eftalitlar bilan kelishib, Buyuk Ipak yo'lini yoki karvon yo'lini tashkil qilganlar. Milodiy sanadan oldin IY asrdan boshlab yoki Iskandar Zulqarnayn O'rta Osiyoni bosib olishidan so'ng Buyuk Ipak yo'li rivojlandi;. Xunlar imperiyasi, turk xoqonligi himoyasida, Eron kuzatuvi ostida rivojlandi. Vizantiya butun g'arb mamlakatlari orasidagi savdo munosabatlarini qo'lga olib g'arbiy o'lkalarning Buyuk Ipak Yo'li karvonlarini boshqarar edi. G'arbiy Ovrupa karvonlari sharqiy mamlakatlarda ishlab chiqarilmaydigan tovarlarni Turonga, Xitoyga, Tibetga hatto Yaponiyaga qadar eltar edilar, sharq mamlakatlaridan esa eng qimmatli mollarni g'arbga eltar edilar.

Buyuk Ipak Yo'li karvonlari birgina savdo - iqtisodiy munosabatlarni olib borishgagina emas, balki karvonlar mamlakatlar aro elchilik ishlarini, xabar – munosabatlar bildirish, madaniy aloqalar tarqatishni, ilmiy–falsafiy, axloqiy munosabatlarni o'rnatishni, hatto ayg'oqchilik kabi vazifalarini ham bajarar edilar.

Xitoy imperiyasi, Buyuk turk xoqonligi, Sharqiy Turkiston, /sug‘d savdo xo‘jaliklari/, Tibet o‘zlarining ortiqcha ipak, chinni va boshqa tovoqlarni oltin bahosida sotishni istar edilar, mumkin qadar, ipak savdo yo‘llari bexatar bo‘lishini ta‘minlashga urinar edilar. Shuningdek, g‘arb bilan savdoda Eronning vositachiligini bartaraf qilishni ham xohlar edilar.

Eron esa o‘zining siyosiy raqibi Vizantiyaning ipak savdosi orqali boyishini, Eronga qarshi harbiy kuchlari kuchayishini istamas edi. Shunga ko‘ra, Eron ipak yo‘li savdosi ustidan nazorat o‘rnatib, o‘z istagicha boshqarishni xohlar edi. Vizantiya esa o‘z davlatining raqibi Eronni jilovlashni orzu qilar edi. Vizantiya imperatori Yustinian Habashiston bilan kelishib, Hind okeani orqali ipak savdosini yo‘lga qo‘yishni ko‘zlab, 561-yili savdo bitimi tuzilgan. Sasoniy Eron shohi Husrav Anushirvon Yaman mamlakatini bosib olib, bu savdo bitimini amalga oshirish yo‘lini to‘siq qo‘yadi. Buyuk Ipak Yo‘li paydo bo‘lgandan tortib milodiy sananing XVI asri oxiriga qadar davom etdi, Xitoy, Turon, Eron, Vizantiya o‘rtalarida sodir bo‘lgan urushlar, siyosiy tortishuvlar ma‘lum darajada Ipak Yo‘li savdosiga ta‘sir etgan.

G‘arbiy Ovrupa davlatlarining karvonlari Vizantiya poytaxti Konstantinopol’ shahrida to‘planib, Vizantiya homiyligida Kichik Osiyodan Suriyaga, so‘ngra Hamadonga va Xurosonga qarab yo‘nalgan. Xuroson shaharlarida ikki yo‘nalish bo‘yicha karvonlar harakat qilgan. Bundan bir yo‘nalishi Badaxshon vodiysi, tog‘lari orqali Qoshg‘ar o‘lkalariga borgan. Karvonlarning ikkinchi yo‘nalishi Marv shahri orqali o‘tgan, Marvdan Buxoro va Paykentdga qarab yo‘nalgan. Karvonlar Paykentdan Maraqand /Samarqand/ ga yo‘nalgan, yana Paykentdan Nurota orqali Sayxundan kechib Yettisuv-Issiqko‘lga qarab yurganlar. Samarqand orqali

harakat qilgan karvonlar ham ikki yo‘l bo‘ylab Choch orqali Yettisuv-Issiq ko‘lga qarab yurganlar, yana Samarqanddan Usrushon o‘lkasidagi Isfara shahriga, Isfardan Tiyanshon tog‘lari dovonlaridan, yoki To‘xtag‘ul /Ketmontepa/ orqali Yettisuv-Issiqko‘l tomonga harakat qilgan. Issiqko‘ldan Qorashar, Oqsu shaharlariga, undan Turfon o‘lkasiga, undan so‘ng O‘rumchi shahri tomon harakat qilganlar. Barcha Ipak yo‘li karvonlari Xitoyning Saddichin devorining g‘arbiy chetida joylashgan Chan’an shahrida to‘xtaganlar. Ayrim g‘arbdan kelgan karvonlar Tinch okean qirg‘oqlarigacha hamda Yapon orollarigacha o‘tgan.

Ipak yo‘li karvonlari Xitoy imperatorlari malikalari uchun juda qimmatbaho qoshga surtiladigan bo‘yoqlarni Erondan olib kelar edilar. Bobil gilamlari Xitoyda qimmat baholanib qadirlanar edi. Bundan tashqari, Xitoyda qimmatbaho toshlar, inju-durlar, Misr, Suriya to‘qimalari, Kichik Osiyodan narkotik moddalarini keltirar edilar.

Buyuk ipak yo‘li savdosi eng kamida ikki ming yillar davom etgan. Ipak yo‘li savdosi ba’zi davrlarda o‘ta rivojlangan, ba’zi siyosiy janjallar davrida susaygan. Ayniqsa, Ipak yo‘li savdosining so‘nishi so‘nggi besh yuz yil ichida Turkiston o‘lkalarida iqtisodiy tushkunlikka, siyosiy inqirozlarga, hatto parchalanishga, nihoyat tarix ko‘rmagan juda murakkab sharoitdagi mustamlakaga aylanishiga olib keldi. Shuni ham ta’kidlash zarurki, XYI asr boshida Shayboniyxon Ipak yo‘lini tiklash uchun qadimgi turkiy xalqlar ajdodi yashagan Sakiston /Siyston/ orqali temuriylarga meros hisoblangan Eron qo‘ltig‘idagi limonlarni (portlarni) qaytarib olishni ko‘zda tutgan edi, bu ishlarni amalga oshirishda Turkiya sultonlari bilan bitim tuzgan edi, bu bitimda Turkiston hamda Turkiya g‘arb davlatlarining sharq mamlakatlariga bosib kirishni oldini olishdan iborat edi, afsus bu reja amalga oshmadi.

SHUMERLAR KIMLARNING AJDODI ?

Insoniyat yaratilgandan so‘ng yoki paydo bo‘lgandan so‘ng ma‘lum bir zamonlarda, kishilar qadimda madaniy hayot kechira boshlaganlarida o‘zligini anglashga intilish ham tug‘ilgan, shuningdek, hayot kechirish zarurati yangilikka intilishga majbur qilgan, bu turmush tarzi insonlardagi ong zahirasini ishga tushishi orqali aqliy mehnat rivojlangan. Insonlar ongining rivoji orqali o‘zlarini kim yaratdi degan g‘oya paydo bo‘lgan. Shunga ko‘ra turli diniy oqimlar yuzaga kelgan, nihoyat kishilar haqiqiy, chin diniy oqimni qabul qilganlar. Haqiqiy diniy kitob Qur‘oni Karimda, Tavrot va Injil, Zabur kitoblarining eng eski, chin-haqiqiy nusxalarida eng qadimgi zamonlarda yashagan payg‘ambarlar, hukmdorlar, voqealar ibrat, o‘rnak tarzida eslab o‘tilgan. Bu eslab o‘tilgan shahs va hodisalarni qidirib topish g‘oyasi paydo bo‘ldi, insoniyat tarixining keyingi davrlarida ilm-fan rivoj topib, qadimiyshunoslar /arxeologlar/ paydo bo‘ldi. Qadimiyshunoslar diniy kitoblarda eslangan Firavnlr, Namrud va Shaddod kabi shaxslar tarixini bilish zarurati paydo bo‘ldi. O‘z ajdodlari kim ekanligini qidirish barcha madaniy xalqlarda yuz berdi. G‘arbiy Ovrupaning yetuk qadimiyshunoslari, tarixchilari, adabiyotchilari, tilshunoslari, etnograflari ajdodlarini tanib olish maqsadlarida ilmiy-tadqiqot ishlarini boshlab yubordilar. Bu ilmiy qidiruv ishlari qadimgi Misrda, Iroqda, Eronda, Kichik Osiyoda, Hindistonda, Yunonistonda, Italiyada, Shimoliy Afrikada va boshqa yerlarda olib borildi. Shuningdek, olimlar o‘zlarining ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishda madaniy xalqlar tomonidan yaratilgan turli tillardagi yozma yodgorliklardan, etnografik manbalardan, folklorga oid asarlardan, turli rivoyat, afsonalardan foydalandilar. Erishilgan ilmiy ishlar arxeologik manbalar bilan qiyoslanib, ilmiy xulosalar qilindi. Bu ilmiy izlanishlar natijasida qadimgi Misr, qadimgi hindlar, Xitoy, Rim, Yunon va boshqa xalqlarning qadimgi tarixi yuzaga

keldi. Shu bilan birga, qadimgi madaniy xalqlar bilan bog‘li tomonlar hali to‘la o‘rganilmagan. To‘la tadqiq qilinmagan xalqlar tarixi bilan bog‘li tomonlarni ochish zarurati hozirgi kunimizda dolzarb masalalardan biridir. Biz turkiy qavmlarning eng qadimgi tarixiga oid rivoyatlarda, tarixiy yozma manbalarda keltirilgan ayrim ma‘lumotlarni keltirib o‘tamiz. Diniy asarlarda Nuh to‘foni haqidama‘lumotlar mavjud. Nuh to‘foni yuz bergan mintaqalar chegarasi haqida ma‘lumotlar uchraydi, to‘fon fojeasi Eron, butun Yaqin Sharq, Afrikaning sharqiy hududlarida yuz bergan deb ko‘rsatuvchi nazariyalar ayratilgan.

Nuh to‘fonidan so‘ng insoniyat nasli Markaziy Osiyodan, O‘rta Sharq, Yaqin Sharq hamda shimoliy Afrikaga taralgan deb aytuvchi bir guruh olimlar ham mavjud. Shunga ko‘ra, qadimgi shumer(samur) xalqi qaysi tomondan ikki daryo oralig‘iga kelib o‘rnashdilar degan muammo ham mavjud. Bu muammoni qadimshunoslar kelajakda ochib berishlari mumkin deb qaraymiz.

Turkiy qavmlar tarixi haqida insoniyat to‘fon falokatiga uchragandan keyingi davrlarga oid rivoyatlar mavjud. Barcha diniy, tarixiy asarlarda bo‘lgani kabi turkiy qavmlarning o‘tmishiga oid tarixiy rivoyatlar uchraydi. Bu rivoyatlarda to‘fondan so‘ng Nuh payg‘ambarning o‘g‘li Yofas, Yofas o‘g‘li Turkni kunchiqar tomonga yuborgan. Kunchiqar tomonda Turk o‘g‘lonlari zamonlar osha ko‘payib, Dashti Qipchoqqa, Itil, Tin daryolari bo‘ylariga, Oltoyga, Sibirga taragani haqida so‘zlangan, bu rivoyatlarga ko‘ra yoki bizga ma‘lum bo‘lmagan tarixiy yozma manbalar ma‘lumotiga muvofiq. “G‘iyosul Lug‘at” asarida turkiy qavmlar besh ming yil avval Turon o‘lkalarida yashagan deb ko‘rsatilgan.

Shumer xalqi haqida turlicha ma‘lumotlar uchraydi, bir guruh olimlar shumer xalqi Nuh to‘fonidan so‘ng G‘arbiy Eronga va Iroqqa /ikki daryo oralig‘iga / qayerdan kelib o‘rnashgan degan muammoni o‘rtaga tashlaganlar. Arxeolog olimlarning fikriga qaraganda, Nuh to‘foni Yaqin

Sharqda va O'rta Sharqda hozirgi kunimizdan o'n ikki ming yoki o'n to'rt ming yil ilgari sodir bo'lgan deb qaraydilar. Ikkinchidan, G'arbiy Eron va Iroqda to'fondan so'ng insoniyat hayoti qay tazda yuz berdi degan mulohazalar mavjud. Bir guruh olimlar sakkiz ming yil avval bu o'lkalarga shumer xalqi Markaziy Osiyodan kelganlar deb ko'rsatdilar. Ba'zi qadimshunos /arxeolog/ olimlarning ko'rsatishicha hamda Turg'un Olmos tomonidan Qashqar shahrida 1989 yili nashr etilgan Xunlar nomli Turkiston tarixiga oid asarda Markaziy Osiyo bundan o'n yoki sakkiz ming yil burun Orol, Lobnur, Balhash, Zayson kabi ko'llar dengizdek sersuv bo'lgan, dengizlarga quyiladigan daryolar ham sersuv bo'lgan, tevarak atrofdan, tog' bag'irlarida o'rmonlar ko'p bo'lgan, har turli hayvonlar ham mo'l bo'lgan, obi-havosi hozirgi holatga qaraganda salqinroq bo'lgan. Insoniyat hayoti uchun qulay sharoit kasb etgan. Bundan sakkiz ming yil avval Markaziy Osiyoda obi-havo o'zgarib, suv manbai kamaygan, qurg'oqchilik yuz bergan, daryo va dengizlarda suv ozaygan, dengizlar ko'lga aylangan. Markaziy Osiyo xalqlari qurg'oqchilikdan qiynalib, har tomonga ko'cha boshlaganlar. Bir guruh bizning ajdodlarimiz ham Hindistonga aniqrog'i Pokiston tomonga ko'chganlar. Pokistondagi Muhanjudara /Mahandara/ degan joyda qadimshunoslar tomonidan turkona kiyim kiydirilgan haykal topilgan, bu haykal bundan sakkiz ming yil burun yasalgan deb ko'rsatganlar.

Markaziy Osiyoning janubida Ashxobod shahriga yaqin qadimiy insonlar yashagan Anav /anav/ madaniyati topilgan. Anav madaniyatining yuzaga kelganiga hozirgi davrimizga nisbatan olti ming yil ilgari paydo bo'lgan deb ta'kidlaydilar. Anav madaniyatini tashkil qilgan insonlar Markaziy Osiyoda yashagan xalqlarning ajdodlari deb qaralmoqda. Anav madaniyati o'chog'i bilan G'arbiy Eron hamda Iroq orasidagi masofalar uzoq emas, taxminan ming kilometr atrofida, shunga ko'ra, Markaziy Osiyodan G'arbiy Eronga hamda Iroqqa Shumer xalqining ko'chib borishi

uchun aniq imkoniyat bo'lgan deb qarash mumkin. Bu masala yuzasidan A. Pebel, Semyun ilmiy ishi va N. Kramerning "Istoriya nachinaetsya v Shumere" nomli asari, M. D'yakonov, V. K. Afanas'evalarning ma'lumotlariga qaraganida, shumerlar tomonidan Uruk /Erehm, Tavrotda /, Aratton, Shurunashk, Nishur Sippar, Ur kabi shaharlar barpo qilingan. Arxeologlar XIX va XX asrlarda bu shahar xarobalarini qaziganda Shumer maktablari qoldiqlari mix yozuvi tabletkalari topilgan. Bu tabletkalar Istanbul tarixiy muzeyida saqlanmoqda.

Shumer xalqi nomini har qaysi xalq turlicha talaffuz qilgan, som xalqi shumerlar nomini **Samur** deb talaffuz qilganlar. "Muhammadur rasulilloh" nomli fil'mda Bobil podshohi Namrud zoti **Samur/Shumer/** deb ta'kidlangan. Turkiy xalqlarga oid yozma manbalarda *shumer* nomi quyidagicha: Mahmud Koshg'ariyning "Devonu Lug'atit turk" yozma obidasida **Suvar** /MK.I.66/ yoki **Suvarin** /MK.P.53/ nomli qabila turkiy xalqlarga mansub deb ko'rsatib o'tgan, *suvar* yoki *suvarin* turk yoki turk qabilalari ittifoqi ma'nosini ifodalagan. **Suvar** so'zini tarixan turklar turkiy til fonetik qonuniga ko'ra, *subar* yoki *sumar* deb talaffuz qilingan. **Suvar** so'zi tarkibidagi "v" undoshi milodiy sananing X asrida "b" tovushi asosida dablvi-W, so'ngra lablangan lablab-"v" undoshiga aylangan, shuningdek, *subar* so'zidagi *b* undoshi *sonor - m* tovushi bilan ham almashib qo'llash: *ben // men* kabi tabiiy holdir. **Subar** so'zi *sumar* deb qo'llanish turkiy tillar qonuniga xos fonetik hodisadir. Shunga ko'ra, arabcha "**samur**" yahudiycha "**shumer**", turk tilida *shumer* xalqini "**Subar**" yoki "**sumar**" shaklida talaffuz qilinishi zaruriy hodisadir. Shuningdek *Sibir* so'zi ham "**Subar**" so'zining fonetik varianti deb qarash lozim. Shuningdek, shumer xalqining madaniy hayoti haqida ma'lumotlar uchraydi. Shumer xalqida maktab tizimi, ta'lim-tarbiya shakllangan, pedagogika fan tizimi hozirgi zamon maktab sistemasining xususiyatlariga o'hshash bo'lgan.

Iroqdagi Dajla va Frot daryolari orasidagi maydonlar dehqonchilik uchun qulay bo'lgan, chorvachilik uchun ham imkoniyat bor edi. Dehqonchilik suv inshootlarini qurmasdan rivojlanmas edi, suv inshootlarini qurish insonning aqliy mehnatini talab etar edi. Aqliy mehnat esa o'z zamonasining talabiga ko'ra, turli fanlarning dastlabki rivojiga sabab bo'lgan. Shunga ko'ra, Shumerlarda matematika, yozuv, grammatika va boshqa fanlar paydo bo'ldi.

Shumerlarning qator shaharlari bo'lgan, har qaysi shaharda o'z hukmdorlari erkin, mustaqil ish yuritgan, shaharlarning hukmdori ustunlikka erishishga uringanlar. Uruk shahri hukmdori Aratta shahrini itoat ettirishga intilgan.

Insoniyat tomonidan tuzilgan demokratik jamiyat tizimi qadimgi shumerlarda barpo bo'lgan, parlament tizimi ham dastlab shumerlar tomonidan tashkil etilgan. Shumerlar tuzgan parlament ikki palatadan iborat bo'lgan, parlamentning yuqori palatasiga yoki senatga imtiyozli oqsoqollar saylangan. Palatalar hukmdor buyrug'ini rad qilish huquqiga ega bo'lgan.

Umuman aytganda, qadimgi shumerlarda qonunshunoslik, adabiyot, etika, falsafa kabi fanlar bilan shug'ulanish mavjud bo'lgan. Shuningdek, meditsina va qishloq xo'jalik fanlari, insonlarning sog'lig'i hamda iqtisodiy zarurati tufayli zamonasi talabiga muvofiq rivojlangan.

Qadimgi Shumer/Samur/ xalqining til sistemasiga oid ma'lumotlar bizga ma'lum emas. Shumerlar madaniyati tarixini, umuman, ijtimoiy hayotini o'rgangan olimlar o'z asarlarida qayd etmaganlar. Bundan tashqari Shumerlar tili hind-ovrupa yoki o'rol-oltoy va boshqa til guruhlariga mansubligi haqida ma'lumot bermaganlar.

Bundan besh ming yil ilgari shumerlar davlat inqiroziga uchrashi munosabati bilan shumer tili ham tushkunlikka yuz tutgan. Shumerlar davlati somiy qavmiga mansub xalqlar tomonidan bosib olinadi. Shumer xalqi somiy /arab, yahudiy/ qavmiga aralashib ketgan. Shumer tili tizimi

iste'moldan chiqqan. Somiy xalqlari Akkada, Assuriya nomli davlat tuzganlar. Bir guruh shumer tiliga oid so'z fondlari saqlanib qolgan. Bu so'zlar Akkada davlati yoki Assuriya davriga mansub matnlar tarkibida saqlangan. Bu matnlar miloddan avvalgi 3000-yillarga mansub bo'lgan. Shumer tilidagi so'z fondlari haqida O'ljas Sulaymonov, I.D'yakonov, Homel tomonidan ma'lumotlar berilgan.

I. D'yakonov, Homel malumotlariga ko'ra qadimgi Akkada tiliga oid matnlar ichida shumer tilida ijod qilingan doston qoldig'i saqlanib qolgan. Shumer tilidagi Bilgamish dostoni Akkada tilida esa Gilgamish tarzida saqlangan. Bu dostonni tahlil qilinganda doston qoldiqlarida diniy, qarindoshlik va boshqa sohalarga oid oltmishta shumer so'zlarini aniqlaganlar, bu so'z fondlari tuzilish hamda semantik jihatidan turkiy tillarga yaqinligi takidlangan. Agglyulativ xususiyatiga ega bo'lgan. Shumer tiliga oid so'z fondlarini umumtilshunoslik qonunlariga asoslangan holda mulohaza yuritish lozim, shuningdek, ayniqsa tillarning fonetik hamda grammatik qonunlariga ko'ra, shumer tiliga oid so'zlarni tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, imkonimiz boricha O'ljas Sulaymonov keltirgan shumer so'zlarini tahlil qilish uchun harakat qilamiz. (O'ljas Sulaymonov, Aziya, Alma-ata, 1975.)

Turk, mo'g'ul tiliga oid Zamaxshariyning "Muqaddimatul - adab" yozma obidasi N.N. Poppe tomonidan nashr etilgan lug'atdan ham misollar olindi. (N.N. Poppe. Tyurko-Mongol'skiy slo'var' Mukaddimat al- adab, M-L, 1938)

Ama so'zi *ona* ma'nosida qo'llangan, *ama* so'zi tarkibidagi *m* undoshi hozirgi o'zbek tilidagi *yomg'ir>yong'ir, chamberak>chanbarak, zambarak>zanbarak, zambil>zanbil* so'zlari kabi fonetik o'zgarishga uchragan. Hozirgi o'zbek tilida *ona* so'zi *oyi, aya, ena* kabi fonetik variantlarga ega. Qadimgi turk tilidagi *apa* so'zi hozirgi o'zbek tili shevalarida *p* tovushi jarangli *b* undoshiga o'tib *apa//aba* formasi hosil bo'lgan.

Ab so‘zi shumer tilida *eshik* ma‘nosida qo‘llangan. Qadimgi turkiy tilda esa *ab* uy ma‘nosida uchraydi. Qadimgi turkiy tilda *ab* formasi iste‘molda bo‘lgan *ab* so‘zi tarkibidagi *a* unlisi oldi qator lablanmagan keng talaffuz qilingan. Eski turkiy tilda *ab* so‘zi *e* tarzida yoki *b>v* fonetik hodisasi *ab>ev>uy* formasi sodir bo‘lgan, eski o‘zbek tili davrida *ev>uv>uy* formasi yuz bergan. Hozirgi o‘zbek tilida *uy* varianti qo‘llanmoqda, usmonli turklarda esa *ev* formasi saqlanib qolgan.

Ata so‘zi shumerlar tilida ham *ota* ma‘nosida qo‘llangan, qadimgi turkiy, eski turkiy hamda eski o‘zbek /chig‘atoy/ tilida ham *ata* so‘zi *ota* ma‘nosini anglatgan, hozirgi o‘zbek tilida qadimgi shumerlarni *ata* so‘zi biroz fonetik o‘zgarishga uchrab *ota* formasi qo‘llanmoqda.

Qadimgi turkiy tilda *tu* formasiga *g*‘ undoshi qo‘shilib, *tug>tudi>tug‘di* formasi hosil bo‘lgan, *tug*‘ fe‘li aniq daraja ma‘nosini anglatgan, shumer tilida esa *tu* formasi aniq, majhul, orttirma darajalar ma‘nolarini anglatgan, turkiy tillarning taraqqiyoti natijasida fe‘l darajalarini ifodalovchi grammatik ko‘rsatkichlar paydo bo‘lgan, *sa* so‘zidan *sa>sanadi*, *ba>badi>bog‘ladi* kabi fonetik jarayon yuz bergan.

Qadimgi shumerlar tilida *tir* so‘zi aniq, majhul, orttirma darajada qo‘llangan bo‘lishi mumkin, qadimgi turkiy til davrida *tir* so‘ziga *il* qo‘shimchasi qo‘shilib, *tiril* formasi hosil bo‘lgan, *yasha* ma‘nosini anglatgan.

Kir so‘zi qadimgi shumer tilida *qiz* ma‘nosini ifodalagan. *Kir* so‘zi tarkibidagi sayoz til orqa *k* undoshi chuqur til orqa *k* undoshining vazifasini ham ifodalagan bo‘lishi mumkin, yoki hozirgi usmonli turk tilidagi kabi indifferent talaffuz qilingan, tarkibidagi *i* orqa qator unlisi tarzida talaffuz qilingan bo‘lishi mumkin. Shuningdek, Oltoy-Turk tillariga xos *qir* talaffuzida rotatsizm qonuni asosida *r>z* undoshiga o‘tgan, hozirgi turkiy tillarda hamda hozirgi o‘zbek tilidagi *qiz* so‘zi formasiga o‘tgan.

Kir so‘zi shumerlar tilida *yer*, *tuproq* ma‘nosida ham qo‘llangan, turkiy tillarda *kir* > *kir*, *iflos*, *loy*, *yuvuqsiz* so‘zlari kabi ma‘no anglatadi,

bir guruh turkiy tillarda *kir* soʻzi boshidagi jarangsiz *k* undoshi jarangli *g* tovushiga, soʻng sonor *y*, bu tovushning *j*, *z* variantlari paydo boʻlgan, shunga koʻra, *kir* soʻzining *yer*, *jer*, *zer* fonetik variantlari yuz bergan, shuningdek, *kir* soʻzi tarkibidagi sayoz til orqa-*k* undoshi shumer tilida ham palatal xususiyat kasb etgan deb qaraymiz.

Qadimgi shumerlar tilida *shi*, *ti* soʻzi qoʻllangan, bu soʻz *jon*, *nafas* maʼnosini anglatgan, qadimgi hamda eski turkiy tilda *tin* formasi *jon*, *nafas* maʼnosida isteʼmol etilgan, *ti* formasiga qadimgi turkiy til davrida qaramlikni ifodalovchi *n*, *an* qoʻshimchasi qoʻshilib, *tin* formasi yuz bergan, davr oʻtishi bilan *ti* soʻzining birligi maʼnosini anglatgan.

Shi soʻzi turkiy tillardagi *tin* formasining fonetik varianti deb qarash mumkin, *t* undoshi turkiy tillardagi *tish* > *chish* kabi affrikat *ch* tovushia oʻtadi, soʻngra esa *ch* undoshi ikki fokusli *sh* tovushiga oʻtishi uchraydi, turkiy tillarda *chesh*, *shesh*, *qamich*, *qamish* kabi fonetik hodisalar qadimgi shumer tilida ham sodir boʻlgan deb qaraymiz.

Shumerlar tilida *gik* soʻzi *qora*, *oʻlim* hamda *kuyuk*, *qoʻyinda* / azob chekish/ maʼnolarida qoʻllangan, qadimgi hamda eski turkiy til davrida jarangsiz *k* undoshi tovushi bilan qoʻllanib, *kek* shaklida istemol etilgan, *kek* soʻzi hozirgi oʻzbek tilida qoʻllanuvchi *kek*, *oʻch*, *qiyinchilik* hamda *azob* kabi maʼnolarini ifodalagan: semantik jihatdan *qora*, *azob*, *kayish* kabi maʼnolariga koʻchgan holda uchraydi.

Eren soʻzi shumerlar hamda qadimgi turkiy, eski turkiy tillarda oddiy *askarlar*, *kishi*, *bahodir* maʼnosida isʼtemol etilgan, *Er* // *er* soʻziga koʻplik *en* qoʻshimchasi qoʻshilgan. Besh ming yillar osha *eren* soʻzining manosi, formasi turkiy tillarda saqlangan deb qaraymiz.

Yusuf Xos Hojibning “Qutadgʻu bilig” nomli yozma obidasida “turkan quti” - turklar quti iborasi uchraydi, shuningdek, Adib Ahmad Yugnakiyning “Hibatul haqoyiq” nomli asarida *eren* formasi *odamlar*, *bahodir* kabi maʼnolarini anglatgan. Mahmud Koshgʻariy asari “Devonu

lug‘atit turk” yozma obidasida ham *eren* formasi *bahodir kishilar* ma’nosini ifodalagan (Yusuf Hos Hojib “Qutadg‘u bilig”, O‘zb. Resp. Sharqshunoslik instituti, inv. 1809, M.K.,II tom. Toshkent, 1961, 25 bet)

Qadimgi shumerlar tilida *o‘q o‘g‘u* so‘zi *avlod, urug‘* ma’nosida iste’mol etilgan, qadimgi turkiy tilda *o‘q/o‘q/avlod* farzand, *o‘q* so‘zi *urug‘, qabila* ma’nosini ham anglatgan. Shuningdek, *o‘q* so‘zidan *o‘g‘ush* atamasi yasalib, *urug‘* va *qabila*, qarindosh ma’nolarini ifodalagan.

Shumerlar tilida *tag* degan so‘z qo‘llangan, bu so‘z *yopish, yetish* hamda *qutil* so‘zi ma’nosini ifodalagan, qadimgi turkiy tilda ham *teg* so‘zi *yetish, erishish, teg, aylan* degan mazmuni anglatgan. Hozirgi o‘zbek tilida ham *teg, tegirmon, tekshir* kabi so‘zlar tarkibida uchraydi.

Tag, teg formasining o‘xshatish ma’nosi asosida turkiy til yozma manbalarda *teg, deg, dag‘* fonetik variantlari paydo bo‘lgan, shuningdek, *dega* birikmasi qisqarib *degul, dag‘o‘l, tugul, deyil, del* formalari yuzaga kelgan.

Qar/kar/ so‘zi qadimgi shumerlar tilida qaramoq, o‘g‘irlamoq, *qaroqchi* ma’nolarini ifodalagan, shuningdek, *kar* so‘zi tarkibidagi sayoz til orqa - *k* undosh tovushi bilan berilgan, menimcha *k* undoshi chuqur til orqa *q* tovushi vazifasini ham bajargan bo‘lishi mumkin.

Turkiy tillarda - *kar* formasiga orqa qator keng *a* unlisi qo‘shilib fe‘l yasaydi.

Hozirgi turkiy tillarda *q* undoshi chuqur til orqa talaffuz qilinib, *qara* fel formasi aniq daraja hamda o‘timsiz fe‘l vazifasida *qara* yoki *qaramoq* so‘zi ma’nosida iste’mol etiladi.

Bil‘ga so‘zi qadimgi shumer tilida *ajdod, dono, bilimli* ma’nosida qo‘llangan, qadimgi hamda eski turkiy til yozma manba’larida ham *bilga* so‘z formasi iste’mol etilgan va bilimli, dono so‘zi ma’nosini ifodalagan.

Bilga soʻzi qadimgi turk tilida *bil* oʻzagiga yasovchi *ga* qoʻshimchasi qoʻshilgan. *Bilga* soʻzi formasi qadimgi shumer tilida ham *bil* buyruq feʻliga *ga* qoʻshimchasi qoʻshilib, *bilga* soʻzi yasalgan. Shunga koʻra, *bilga* soʻzi shumer tilida keng isteʼmol qilinganligi maʼlum boʻladi.

Me soʻzi shumer tilida *men* kishilik olmoshi maʼnosini ifodalagan. Turkshunoslarning maʼlumotlariga qaraganda, *-bi* soʻzi *men* olmoshining birlamchi formasi deb qaralgan (Malov. S. E. Pamyatniki drevnetyurkskoy pisʼmennosti M-L. 1951, str.52), *bi* soʻzi *mi* formasi bilan almashib qoʻllanilgan, *bi//mi* soʻzi birinchi shaxsning aynan oʻziga munosib ekanligini anglatgan, hamda birlik maʼnoda qoʻllash uchun *-n* qoʻshimchasini qoʻshib *ben//men* formasi hosil boʻlgan, barcha hozirgi turk tillari lahjalarida: *ben, men, min* formalari qoʻllanmoqda.

Qadimgi shumer tilida ikkinchi shaxs olmoshining birligi *ze* formasi orqali ifodalangan, eng qadimgi turk tilida *-sen* olmoshi oʻrnida *si* formasi qoʻllangan. (Malov. S. E. Pamyatniki drevnetyurkskoy pisʼmennosti M-L. 1951, str.52) Qadimgi turk tili lahjalarida *z* va *s* undoshlari oʻrnida *si* formasi qoʻllanilgan, turkiy tillarda *z* va *s* undoshlari *zirqiradi, sirqiradi, ziyrak, sergak* soʻzlarida *z//s* almashgani kabi shumer tilida ham fonetik jarayon yuz bergan. Shuningdek, shumer tilida soʻz boshida qoʻllanilgan jarangli *z* undoshi eng qadimgi turk tili lahjasi davrida jarangsiz *s* tovushiga almashgan. Qadimgi turk tili davrida *sen* olmoshining *si* formasida mansublik va birlik maʼnosini anglatish uchun *n* undoshi qoʻshilib *sen* formasi hosil boʻlgan, hozirgi turk tillari lahjalarida *sen, sin* formalari isteʼmol qilinmoqda.

Eng qadimgi turk tili lahjasida koʻplik, hurmat maʼnosini ifodalash uchun kishilik olmoshining ikkinchi shaxs birligi *si* soʻziga koʻplik formasini yasash uchun *z* affiksi qoʻshilgan, *siz* formasi hosil boʻlgan, *siz* olmoshi hurmat maʼnosini ham anglatgan.

Qadimgi shumer tilida II shaxs birlik va ko‘plikni ifodalovchi *ze* olmoshi formasi saqlangan qadimgi turk tilida qo‘llangan *si* formasining fonetik variantidir.

Udu so‘zi qadimgi shumer tilida quyosh ma‘budasi nomini ifodalagan, shuningdek, shumer tilida turli tangri nomlarini uchrashi kuzatiladi. Bu xalq mushrik ekanligidan dalolat beradi. Qadimgi turkiy tilda *idi* so‘zi tangri ma‘nosini ifodalagan hozirgi turk tili lahjalarida *u* va *i* unli tovushlari *uvidi//ividi*, *kuchuk//kichik*, *supurgi//sipirgi* kabi so‘zlarda almashgani kabi *udu* so‘zidan *idi* formasi hosil bo‘lgan va *u>i* fonetik hodisa yuz bergan.

Shumer tilida *udu* formasi yuqoridagi fonetik hodisa orqali qadimgi turk tilida *idi* formasi saqlanib qolgan. Tangri ma‘nosida qo‘llangan.

Shumer tilida qo‘llangan *udu* formasi *idi*, eski turkiy tilda esa *idi*, *izi* formalari hosil bo‘lgan, eski o‘zbek tilida esa *izi*, *iya*, hozirgi o‘zbek tilida esa *eya*, *ega* shakli hosil bo‘lgan. Qardosh turkiy tillarda ham *eya*, *ega* formalari hosil bo‘lgan.

Tum so‘zi shumer tilida tug‘moq ma‘nosini anglatgan, *tug‘* so‘zining birlamchi *tu* formasiga *m* affiksi qo‘shilib yasalgan, avlod, nasl ma‘nosini anglatgan. Turk tili lahjalarida esa *tug‘* so‘ziga *um* qoshimchasi qo‘shilib, *tug‘um*, *tuxum* so‘zi hosil bo‘lgan.

Shuba so‘zi shumer tilida cho‘pon ma‘nosini ifodalaydi. Ko‘pchilik turk tili lahjalarida *shuban*, *cho‘pan/cho‘pon*/kabi formalari mavjud. *Shuban* so‘zi oxiridagi *n* sonori birlik, bo‘g‘in yopish zarurati, shaxsga qaramli ma‘no anglatish uchun qo‘shilgan.

Esh so‘zi shumer tilida *uy* ma‘nosida iste‘mol etilgan, eski turk tilida *esh* so‘zi *ik* qo‘shimchasini qabul qilib, *eshik* shaklida ostona, bo‘sag‘a, parda ma‘nosini ifodalagan, hozirgi o‘zbek tilida *eshik* formasi qo‘llaniladi.

Hozirgi o‘zbek tilining Andijon she‘vasida biror yaqin kishisi bilan uchrashganda uy ichi, bola-chaqa ma’nosini anglatuvchi *eshik-el* qalay deb so‘raydilar. *Eshik-el* so‘zlari tarkibidagi birinchi elementdagi *esh* bo‘g‘ini qadimgi turk hamda qadimgi mo‘g‘ul tillariga xos lambdaizm qonuniga ko‘ra *el* bo‘g‘inidagi *l* undoshining qadimiy formasidir. Ikkinchi elementda esa *l* undoshi saqlangan, turkiy til lahjalarida *eshik-el* so‘zi uydagi xalq ma’nosini ham anglatadi.

Uruq /uruk/ shumer tilida hisor, shahar, jamoat ma’nolarini bildirgan, turk tili lahjalrida ham uruq/qabila/, shahar hamda qurilish, qurmoq ma’nolarida uchraydi. O‘zbek tili shevalarida “*devor urdi*” kabi iboralar iste’mol qilinadi. *Ur* – *urmoq, yasamoq, uy solmoq* kabi ma’nolarni bildiradi. Shumer tilida *ur* o‘zagiga *uq* qoshimchasi qo‘shilib, *uruq(uruk)* so‘zi yasalgan.

Shumer tilida *sig (sig‘)* so‘zi siqmoq, *so‘qmoq, urmoq* ma’nolarini anglatgan. Turk tili lahjalarida *cho‘qi, so‘qi, to‘qi* kabi so‘zlar *sig‘* formasi bilan o‘zakdoshdir: *e//t//ch* fonetik hodisa yuz bergan *so‘k* so‘zi ham/*sig‘/sig* o‘zagi bilan bog‘langan. Hozirgi *siqmoq, sig‘moq, suqmoq* so‘zlariga ma’nodosh.

Turk tili lahjalarining oltoy davrida yil hamda *yash; taq-to‘q; taqir-tuqir* kabi o‘zakdosh so‘zlar tarkibidagi *a//i; a//o‘, a//u* unililari tarixan almashib qo‘llangani kabi *cho‘qi, so‘qi, sig‘* so‘zlari tarkibidagi *o, i* unililari ham fonetik zaruratga ko‘ra almashtirib iste’mol qilingan, yil, yash so‘zlari hosil bo‘lgan. Bu so‘zdan *l//sh* fonetik hodisa yuz bergan.

Sir so‘zi shumerlar tilida *tikmoq, to‘qimoq* ma’nolarini anglatgan. Hozirgi o‘zbek tili she‘valarida *sermab ber* iborasi *tikib ber, yamab ber* degan ma’noni ifodalaydi, turk tilining boshqa lahjalarida *sir, ser* formalari *tik, to‘qi* kabi ma’nolarni bildiradi.

Shab so‘zi shumerlar tilida *o‘rta, ora* ma’nosini ifodalagan. Uyg‘ur lahjasida esa *chabar* formasi *o‘rtalik* ma’noni ifodalaydi.

Shag so‘zi esa shumerlar tilida *shab* formasiga sinonim – ma‘nodosh tarzda uchraydi. *O‘rta, ora, bo‘lmoq* mazmunini anglatgan, hozirgi turk tili lahjalarida *shaq, chaq, saq* formalari fe‘l turkumiga ko‘chib, teng bo‘laklarga *bo‘l, ajrat, ikkiga bo‘l* kabi ma‘no bildiradi.

Zag so‘zi shumerlar tilida *tomon, yoq* ma‘nosini anglatgan, turk tili lahjalarida *yoq, tomon* ma‘nosida – *yaq, jaq, zaq* so‘zlari qo‘llanmoqda. Tarixan va hozirgi turk tili lahjalarida – *z, y, j* undosh tovushlari almashib iste‘mol etilgan va shu so‘zlar qo‘llanmoqda. *Zag* so‘zi oxiridagi –*g* undoshi –*g‘, -q* tovushlari bilan almashib turadi.

Sakar/saqar/so‘zi shumerlar tilida *qum, to‘z* ma‘nosini anglatgan, turk tili lahjalarida *s* va *ch* undoshlari *sach//chach, sech//chech, caqich//chaqich* so‘zlaridagi kabi almashib qo‘llaniladi.

Hozirgi o‘zbek tili shevalarida *chaqa* yosh bola, *mayda, mo‘l*; eski o‘zbek tilida *chaqa* qum ma‘nosida uchraydi. Hozirgi usmonli turk tilida *chaqir, qum, mayda tosh* ma‘nosini ifodalaydi. Qadimgi o‘zbek tilidagi *sakar* so‘zi hozirda *shag‘al* tarzida ham keng iste‘mol etiladi. *c//sh, q//g‘, p//l* undoshlari turk tili lahjalarida almashib iste‘mol etish mavjud. Shunga ko‘ra shumerlar tilida *qum* ma‘nosidagi *sakar* so‘zi hozirgi o‘zbek tilida *shag‘al* formasida saqlanib qolgan deb qaraymiz.

Tibira so‘zi shumerlar tilida *mis* ma‘nosida qo‘llanilgan, turk tili lahjalarida *tibira* so‘zining oxirigi – a unlisi tushirilib, *tebir, tabir, tibir, temir* ma‘nosida qo‘llanadi, shuningdek, bu so‘z tarkibidagi *i* va *d* tovushlarida: *b—m; p—z; t—d; i—e; u—o‘*; kabi fonetik hodisalar yuz bergan. *Dabir, temur, temir, tomur, temuz* kabi.

Ed so‘zi shumerlar tilida *o‘tmoq, chiqmoq* ma‘nosida qo‘llangan. Turkiy tillarda *etmak//o‘tmak, etik//o‘tik; temir//temur* kabi so‘zlarda *e//a* fonetik hodisasi qo‘llangani kabi *ed* so‘zi *ut, at, ed, et, id* formalari *o‘t, ket* kabi ma‘nolarni ifodalaydi.

Gin so‘zi shumerlar tilida kel ma’nosini ifodalovchi buyruq fe’lidir, *gin* so‘zi oxiridagi *-n* sonori turk tili lahjalarida *-l* sonori bilan almashgan, turk tili lahjalarida, jumladan, buyruq ifodalovchi *g‘il, gil* qo‘shimchasi – *g‘in, gin* formasiga o‘tgani kabi *kel* fe’li shumerlar tilida *gin* shakli hosil bo‘lgan deb qaraymiz.

Zag+gin so‘zi shumerlar tilida yaqinlashmoq ma’nosini anglatgan. Bu so‘zning *zag* elementi *yoq, tomon* ma’nosini bildirgan, *gin* elementi esa *moq* affiksi hamda *kelmoq* fe’li ma’nosida qo‘llangan turk tili lahjalarida *zaggin* formasi *zakin, yaqin, jaqin* kabi fonetik variant hosil qilgan, *yaqin kel* so‘zi ma’nosini ifodalaydi.

Turk tili lahjalari tarixida *z//y* undosh tovushlari, almashtirib qo‘llangan, shuningdek, o‘zbek tili shevalarida va qozoq tilida esa *z//y* undoshlari *j* tovushi bilan almashgan.

Gu so‘zi shumerlar tilida *ovoz, un* ma’nosini ifodalagan, qadimgi turk tilida *ku* formasiga *o‘tib, ovoz, ung, dong, shuhrat* ma’nosida iste’mol etilgan, hozirgi o‘zbek tilida *k//g kuy* formasi *gu* so‘zi bilan uzviy bog‘langan.

Gulshe so‘zi shumerlar tilida *kulish, kulgi* ma’nosini anglatgan. *Gul* so‘ziga *she* qo‘shimchasi qo‘shilib ot yasalgan, turk tili lahjalarida *kulish* formasi saqlangan, so‘z boshida *-g* undoshi o‘rmda jarangsiz *-k* tovushi qo‘llangan. *Kulku—gulshe* formasida (*k—sh, g—k*) fonetik hodisa yuz bergan.

Geshtuk so‘zi shumer tilida *quloq* ma’nosida iste’mol etilgan, qadimgi turk tilida *geshtuk* so‘zi tarkibidagi *-g* undoshi tushib qolgan, *eshtuk* formasi hosil bo‘lib, *eshitur* ma’nosida qo‘llangan. *Eshtuk* formasi tarkibidagi *tuk* elementi qadimgi turk tilida sifatdosh, *eshtuk* formasi esa, *eshitmoq* ma’nosiga ko‘chgan.

Geshtuka so‘zi *quloq* ma’nosini bildiradi, shumerlar tilida *-a* qoshimchasi *geshtuk* so‘zi oxiriga qo‘shilib *quloq* so‘zi yasalgan.

Emek soʻzi shumerlar tilida *ogʻiz aʻzosi til* maʼnosida ifodalangan. *Til* vositasi orqali ona emchagini emgan, *emek* soʻzi turkiy tilda maʼno koʻchishi orqali *emmak* feʼliga aylangan.

Gud soʻzi shumerlar tilida *buqa* maʼnosini anglatgan, qadimgi turk tilida *ud* qoramol, buqa, sigir maʼnosida qoʻllangan. *Gud* soʻzi boshidagi *g/gʻ*/undoshi tushgan. Hozirgi turk tili lahjalarida *uy* formasi uchraydi, toʻfalar (turk qavmi) tilida *gudaa* formasi *qoramol* maʼnosida isteʼmol etiladi.

Amar, amaran shumerlar tilida *buzoq, hayvonlar bolasi*, usmonli turk tilida *mara* formasi hayvon bolasining maʼlum yoshdagi davri *maraa, marka* soʻzi shimoliy oʻlkalarda *qoʻzi* maʼnosida qoʻllanadi, chuvash tilida bu soʻzning *maru* varianti *buzoq* maʼnosida qoʻllanadi. Barcha turkiy tillarda *amar, amaran* soʻzi boshidagi *-a* tovushi tushirilgan. Oʻzbek, qozoq, qirgʻiz, uygʻur va turk tilining boshqa lahjalarida *amar, amaran* soʻzining *mol, mal* kabi fonetik varianti hosil boʻlgan.

Shumer tilida qoʻllangan *amar* soʻzi tarkibidagi *-r* sonori turk tili lahjalarida *-l* undoshi bilan almashgan. *Amar—amal—ma—mol* kabi fonetik oʻzgarish yuz bergan.

Kunkal/qoʻnqal/ -shumerlar tilida *quyruqli qoʻy*, shimoliy oʻlkalardagi turk xalqlari tilida *qunqal* soʻzi *qoʻychilik* maʼnosida isteʼmol etiladi. Toʻfalar turklari tilida esa *bugʻu* maʼnosida uchraydi.

Qadimgi turkiy tilda bu soʻzning *qoʻn* formasi *qoʻy* soʻzining fonetik varianti *kunkal/qoʻnqal/* soʻzining *kal/qal/* elementi esa hozirgi turkiy tillarda *qalin, ulugʻ, semiz* maʼnolarni anglatadi, shumer tilida *qoʻz* va *qal/qun, kal/* soʻz birikmasi *quyruqli qoʻy* maʼnosida isteʼmol etilgan deb qaraymiz.

Oʻzug/uzu, uz/ sozʻi shumerlar tilida *suvda suzuvchi qush / baliqchi qush/*, hozirgi turkiy tillarda esa *uzug* soʻzi feʼl formasi vazifasida suvda *uzdi, yuzdi, suzdi* soʻzlari maʼnosida qoʻllanadi.

Gash so‘zi shumer tilida **qush** ma’nosini ifodalagan, turkiy tillarda **apar, anglar, ular** so‘zlarida **a, u** unilari almashgan kabi fonetik hodisa yuz bergan, shuningdek **qavladi/quvladi, qaz g‘az** kabi **g‘ash, gash qush** formasi hosil bo‘lgan deb qaraymiz.

Gish /g‘ish/ so‘zi shumerlar tilida **yog‘ach, daraxt** ma’nosini ifodalaydi. Qadimgi turkiy tilda **gish** yoki **g‘ish** formasi tarkibidagi **g** yoki **g‘** undoshi sonor **y** tovushiga o‘tib **yish** formasi yuz berib, **daraxt, o‘rmon** ma’nosida qo‘llangan, O‘tikan **yish** kabi; eski turkiy tilda **yig‘ach** so‘zi **daraxt** ma’nosida uchraydi, hozirgi o‘zbek tilida **yog‘ach** so‘zi kesilgan **daraxt** ma’nosini ifodalaydi, boshqa turkiy tillarda **ag‘ach, ag‘ash, ig‘ach, yegish, agash** formasi madaniy o‘simliklarga ham nisbatan is‘temol etiladi. Shuni ham ta’kidlash lozimki eng qadimgi turkiy yozma manbalarda so‘z boshida jarangli **-g‘, -g** undosh tovushlarni qo‘llash mavjud emas, shunga ko‘ra, turkiy tillar shumerlar tili bilan bog‘li tomonlariga e’tibor berganda, eng qadimgi turkiy tilda so‘z boshida **g‘, g** undoshlarining kelishi masalani qayta ko‘rish lozim bo‘ladi.

Eger so‘zi shumerlar tilida **quyi** ma’nosini anglatgan. Eski turkiy tilda **egir** aylantir, tushir, bur kabi ma’nolarda uchraydi, hozirgi qozoq tilida **yeger** so‘zi tahqirlamoq, yo‘qotmoq ma’nosini bildiradi, o‘zbek tili shevalarida **egirmachak, egrimak, yigirmoq**, kabi so‘zlar **eger** formasi bilan o‘zakdosh deb qarash lozim, **eger** formasi **tushir, tubanlashtir** so‘zlari ma’nosini ifodalagan.

Eden so‘zi shumerlar tilida, **cho‘l, tuzlik, sahro** kabi ma’no anglatgan, qozoq, tatar tillarida uying poli /sahni/, osti, adan formasi eski o‘zbek /chig‘atoy/ tilida ostqurma, asos ma’nolarini ifodalagan, **eden** va **adan** so‘zlari o‘zaro ma’no tomondan o‘xshash.

Ash so‘zi shumerlar tilida **qiyofa, chizma** ma’nosini anglatgan, turkiy tillarda **ash /oshmoq/ kes, chiz, qirq** formalari ma’nolarida uchraydi,

hamda *ash* soʻzi *oshib oʻtmoq*, chegarani kesib oʻtmoq feʼl maʼnosida kengayib bordi. Shumer tilida qoʻllangan *ash* soʻzining chizma qiyofa formasi maʼlum kenglikda harakat bilan chegaradan oshish, oʻtish chizish maʼnosini ifodalashi orqali turkiy tillardagi *oshmoq, oʻtmoq, kezmoq* feʼllari maʼnosi bilan oʻzaro bogʻlanadi. *Ash* soʻzining yumshoq varianti *esh, -eshmoq, oʻramoq, choʻzmoq* maʼnolarini ham anglatadi.

Ishi soʻzi shumer tilida *ushoq, ushat, toʻz, chang* maʼnosida istifoda qilingan. Eski turkiy tilda *esildi* formasi *ishi* soʻzining fonetik varianti tarzida ozaydi, *kichraydi* maʼnosini bildirgan. Shumercha *ishi* eski turkiy tilda qoʻllangan, *esil* soʻzlari fonetik tuzilishi jihatdan oʻxshash boʻlib, bu soʻzlar boshidagi *i* va *e* unlilari almashib qoʻllash mavjud, bu soʻzlarning intervokal holatdagi *-sh* va *-s* undoshlari turkiy tillarning fonetik qonunlariga koʻra almashib turgan, *esil* soʻzi oxiridagi *-l* sonori turkiy tillarning qonuniy talabiga koʻra daraja koʻrsatish zaruratiga muvofiq paydo boʻlgan.

Dili soʻzi shumerlar tilida *qiyofa, chizma, namuna* kabi maʼnolarni anglatgan. Turkiy tillarda *uzinasiga yor, boʻl, tilim, tilik*, oʻgʻuz guruhiga oid turkiy tillarda *dilim, dilik, dil* kabi soʻzlar maʼnosini bildirgan. Sumer tilida ham *-t, -d* undosh tovushlari almashib, bu fonetik hodisa shumer tili yozuvini oʻrganish orqali aniqlanadi.

Desh soʻzi shumer tilida *nuqta, birlik* maʼnoda isteʼmol qilingan. Turkiy tillarda bu soʻzning *tel-tesh, telik-teshik desh, deshik* variantlari qoʻllanadi. Bu misolga qaraganda shumer tilida turkiy tillarga xos lambdaizm yoki *L > Sh* fonetik hodisasi yuz berganligi koʻrinadi, *desh* soʻzi ham bir narsaga belgi qoʻyish orqali *tesh* soʻzi hosil boʻlgan, harakat maʼnosi turkiy tillar bilan uzviy bogʻlaydi.

U soʻzi shumerlar tilida *oʻn soni* maʼnosini bildirgan. Turkiy tillarda boʻgʻin yopish zaruratiga koʻra *-N* undoshini qoʻshib, *oʻn* formasida talaffuz qilganlar deb qaraymiz.

Ush so‘zi shumerlar tilida **uch** sonini anglatgan. Turkiy tillarda **uch** formasi iste‘mol qilinadi, shuningdek, turkiy tillarda **uchti**//**ushdi**; **ush**/ **/uch** kabi so‘zlarda **ch**//**sh** undoshlari almashib iste‘mol etiladi. Oltoy turklari tilida **ush-o‘n** ya‘ni **o‘ttiz** soni saqlanib qolgan. **Ush** va **uch** so‘zlarining son ifodalashi, fonetik jihatdan turkiy tillarga qonuniyat jihatdan mos kelishi shumer va turk tillarining qardosh ekanligini anglatadi.

An so‘i shumerlar tilida **osmon**, **yulduz** ma‘nosini ifodalagan. Eski turkiy tilda **an** so‘zidagi sonor **n** undoshi - **y** sonoriga o‘tib **ay** tarzida talaffuz qilinib, **osmon**, **yulduz** ma‘nosi **oy** sayyorasi nomini ifodalagan, **an** > **ay** > **oy** formalari va **ana** > **ona** so‘zi hozirgi o‘zbek tilida **oyi**, **aya** kabi fonetik hodisasiga o‘xshab yuz bergan.

Yen sozi shumer tilida **yuqori**, **yuksak** ma‘nosini anglatgan, turkiy tillarda ham **yuqori**, **yuksak**, **narsaning eni**, **dara**, **doira** ma‘nosini ifodalaydi. O‘zbek tilida hamda boshqa turkiy tillarda **en** so‘zi **eng** formasida orttirma sifat darajasini anglatadi, **en** shakli narsaning **eni** ma‘nosida is‘temol etiladi. Shuningdek, shumer tiliga xos **en** hamda turkiy tillardagi **eng** so‘zlari tarkibidagi **-a** va **-e** unlilari almashib qo‘llangan, turkiy tillar tarixida **amti** hamda **emdi** so‘zlarida **a** va **-e** tovushlari almashgan. Shu bilan birga, **qaling** va **qalin** so‘zlaridagi kabi **n** va **ng** sonorlari ham almashgani kabi **yen** hamda **eng** so‘zlarida ham **-n** va **-ng** undoshlari almashgan deb hisoblaymiz.

Ken so‘zi shumerlar tilida **keng**, **kengri** sifati ma‘nosini bildirgan, turkiy yozma manbalarda **ken** so‘zi tarkibidagi **-n** sonori qorishiq **ng** undoshiga o‘tgan **n/ng**; **ken**//**keng**. Turkiy tillarda **ken**//**keng** so‘zi shumer tilidagi ma‘noda qo‘llanadi. Bu fonetik hodisa **yen** va **eng** so‘zlaridagi kabi sodir bo‘lgan.

Kena /**kina**/ so‘zi shumerlar tilida **chin**, to‘g‘ri kabi ma‘nolarni anglatgan. Turkiy tillarda **kin haqiqat** so‘zi mazmunini anglatadi. Bir guruh turkiy /uyg‘ur/ tilida **kiring**>**chiring**; **kir**>**chir** so‘zlari kabi **kina** so‘zi

chin formasiga aylangan. Eski turkiy til yozma manbalarida *to'g'ri, chin* ma'nosini ifodalagan *keni/ko'ni*/sozi shumerlarning *kena* kalimasi bilan o'zakdosh deb qaraladi. *Kena* va *ko'ni* so'zlaridagi yuz bergan fonetik hodisa eski turkiy tilda qo'llangan *echki // o'chki, etmak // o'tmak, etik // o'tuk* kabi so'zlarning fonetik tuzilishi bizning qarashlarimizni isbotlaydi.

Uzuk /uzuq/ so'zi shumerlar tilida *uzoq, yiroq, iroq, yuksak, yuqori, uzun* kabi sifatlar turkumiga xos ma'nolarni bildirgan. Hozirgi turkiy tillarda bu so'zning *uzoq* va *uzun* kabi fonetik variantlari qo'llanmoqda.

Tush so'zi shumerlar tilida tushmoq fe'lining buyruq formasidir. Turkiy tillarda is'temol qilinayotgan *tush, chush* kabi buyruq fe'li shumerlar tilidagi *tush* formasiga mos keladi.

Ud so'zi shumer tilida *quysoh, kunduz* manolarini anglatgan, qadimgi turkiy tilda *öd, öt* formasi zamon, payt manosini ifodalagan. *Ud* soz'ining *kunduz* ma'nosi *öt* formasining zamon ma'nosi bilan bog'lanadi. *Öd* va *öt* so'zlarining semantik jihatdan o'xshash tomonlari shumer va turk tillarining qardosh ekanliklarini ochib beradi.

Ud so'zi shumerlar tilida *o't, olov, otash* ma'nosini ham anglatgan. Umuman turkiy tillarda ham *o't* so'zi *olov, otash* ma'nosini ifodalaydi. Shumerlardagi *ud* hamda turkiy tillardagi *o't* so'zining shaklan yaqinligi har ikki xalq qardosh ekanligiga dalolat beradi. *Ud* va *o't* so'zlari boshidagi *u* va *o'* hamda *t, d* undoshlarining almashishi turkiy tillarda qonuniy va doim yuz beradigan fonetik hodisadir. *Ud* bilan *o'd* so'zlari forma jihatdan ham bir-biriga yaqin. Bu so'zlardagi *kunduz* va zamon, payt ma'nolari ham o'xshashdir.

Udun so'zi shumerlar tilida maxsus *kirpich /g'isht/* tarzida tayyorlangan mix xati bilan yozilgan matnlardir, bu matnlar *udun* nomi bilan *o'choq, o't* yonadigan joyga nisbatan qo'llangan, Mix xati o'tda-

pishirilgan, zamon o‘tishi bilan turkiy tillarda *utun, udun, o‘dun* formasi hosil bo‘lgan, *o‘tin* hamda *yonilg‘i, yoqilg‘i* ma‘nolarini ifodalaydi, shumer va turkiy xalqlarda qo‘llangan *udun, o‘tun* so‘zlari aslida *o‘t, olov* so‘zlari bilan bog‘langan.

Dinger/demer/so‘zi shumerlar tiliga oid mix xatida bitilgan yozma manbalarda *tangri, osmon* ma‘nosida iste‘mol qilingan. Turkiy til yozma obidalarida *tangri* formasi Xudo ma‘nosida uchraydi. Shimoliy o‘lkalarida yashovchi turkiy xalqlar tilida *tengir, tegri, degri, tenir tanir* formasi *tangri* hamda *ko‘k osmon* ma‘nosini anglatadi. Shumer tilidagi *dinger* so‘zi *tangri* kalimasida fonetik variant ma‘nosida qo‘llanadi. Bilga Qag‘an tosh bitigida *tangri* so‘zi *tangri, osmon-ko‘k* ma‘nosida qo‘llangan.

Tingir, Tigir shumerlar tilida *daryo* nomini bildirgan, turkiy tillarda *tengiz, teniz, deniz, dengiz* so‘zlari *tingir, tigir* kalimalariga nisbatan fonetik variantdir, *dengiz* va *ulug‘ daryo* ma‘nosini ifodalaydi. Iroqdagi *Tigir* daryo nomi shumerlarning *tigir* so‘zi bilan bog‘liqdir. Chuvash tilida *tangir* so‘zi *dengiz* ma‘nosini bildiradi.

Dub so‘zi shumerlar tilida loydan tayorlangan yozma tablitsalar / tabaqlar/ ma‘nosini anglatadi. Bu so‘z hozirgi usmonli turk tilida pishirilgan g‘isht /kirpichga/ nisbatan *tup* formasi iste‘mol qilinmoqda, *tup* va *dub* so‘zlari fonetik jihatdan o‘zaro bog‘langan, bu so‘zlar boshidagi *d* va *t* undoshlari turkiy tillarda almashib turadi, shuningdek *b* va *p* undoshlarining almashib talaffuz qilish turk tillarda xarakterli xususiyat kasb etgan.

Biz yuqorida qadimgi shumerlar tiliga oid so‘zlarni O‘ljas Sulaymonovning “Aziya” nomli kitobidagi “Shumerlar” nomli qismida berilgan manbaga asoslanib berdik. Shumer xalqi tarixi hozirgi davrimizga nisbatan sakkiz ming yil avval boshlangan, bundan besh ming yil avval shumer xalqi va tili tarix sahnasidan tushib ketgan, shumer tiliga xos so‘zlar tarkibida saqlangan. Shumerlar tiliga oid so‘zlar fonetik qonunga asoslanib ajratib olingan.

Shumerlar tilida qo‘llangan unli, undosh tovushlar soni haqida kengroq ma‘lumot berish ancha murakkab, unli tovushlarda singarmonizm qonuni masalasi, unli tovushlarning tanglay hamda lab ohangdoshligiga munosabati o‘rganilishi lozim masalalardan hisoblanadi. Jarangli, jarangsiz undoshlarning qo‘llanish o‘mi, talaffuzi to‘la aniq emas, turkiy tillarga nisbatan jarangli, jarnagsiz undoshlarning anlautda, inlautda, auslautda qo‘llanishi ham to‘la ma‘lum emas. Shumerlar qo‘llagan mix xatida unli, undosh tovushlarning harfiy ifodasiga ko‘ra vazifasini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Kelajakda turkiy xalqlarning til tarixini to‘la o‘rganish shumerlar tili bilan qanchalik bog‘li ekanligini ochish muhim masalalardan biri hisoblanadi.

Biz keltirgan shumer hamda turkiy tilga oid so‘zlarning qiyoslash bilan aniq bir xulosaga kelish kelajakda keng ilmiy tadqiqot ishlari bilan bog‘li deb qaraymiz, shuningdek, kelajakda qilinajak ilmiy ishlar orqali shumer xalqi turkiy qavmlarning eng qadimiy ajdodlari deb aytish mumkin bo‘ladi deb qaraymiz.

HARBIY VA MA‘MURIY ATAMALAR

1. Tangri qut - bu so‘z xunlar davrida eng buyuk hukmdor unvoni Tangri elementi olloh, xudo, ko‘k-osmon, yuksaklik ma‘nosida qo‘llangan. Qut qismi esa, qut, baraka, baxt, davlat ma‘nosini anglatgan.

2. Qag‘an - xoqon, buyuk hokim, xonlar xoni ma‘nosida iste‘mol etilgan. Qag‘an so‘zi ota, oila boshlig‘i, urug‘-qabila boshlig‘i ma‘nosini anglatgan. -an qo‘shimchasi qadimgi turk tilida ko‘plik, harakatga soluvchi, boshqaruvchi ma‘nolarni bildirgan. Masalan qazimoq, qaynamoq so‘zidan qozon, kabi so‘z hosil bo‘lgan.

3. Yobg‘u(jabg‘uchabg‘u) -so‘zi qag‘andan so‘ng turuvchi amal, o‘zagi «yov//yop» yabg‘u so‘zi tom, qurmoq, ishlamoq, qilmoq,

yasamoq ma'nolarini anglatgan. O'zbek tilida non yopmoq, tom yopmoq, bekitmoq, qoplamoq ma'nolarida qo'llanmoqda. Turkiya turklarida ishlamoq, qilmoq, etmoq ma'nolarida keng qo'llanmoqda. Yobg'u, jabg'u(chabg'u) so'zlari bir-biriga fonetik muqobil hisoblanadi.

4. Shad - so'zi qadimgi ko'k turk xoqonligida qag'an mansabidan kichik hukmdor. Ko'k turk xoqonligi davrida qaram o'lkalarni shad nomli hukmdor boshqargan; shadlar harbiy boshliq vazifasini ham bajargan. Shad so'zi yuqori mansab ma'nosini anglatgan.

5. Sang(sangin) so'zi ko'k turk yozma obidalarida harbiy unvon tarzida uchraydi.

6. Su - so'zi qadimgi turkiy til yozma obidalarida qo'shin, cherik, lashkar ma'nosida qo'llangan, ingichka talaffuz qilingan.

7. Suboshi - qo'mondon, lashkar boshini ifodalagan.

8. Sag'un - qadimgi turk, aniqrog'i qarluq qabilasida sharaflı, sharif, muqaddas, janob ma'nosida istemol qilingan. Sag'un so'zi hozirgi sag'inmoq, sag'inch; Turkiya turklari tilida sayin formasida janob ma'nosini ifodalaydi. Botyxonni Sayinxon deb ataganlar. Balig'sag'un> Balasag'un-muqaddas shahar nomi.

9. Bag - so'zi ham qadimgi turk yozma manbalarida uchraydi. Ko'k turklarning Qulunbag, Panbag degan qag'anlar nomi eslangan.

10. Chur - atamasi ko'k turk, to'qqiz o'g'uzlar davrida Kulichur, Mo'yunchur degan qag'anlar nomi eslangan. Chur so'zi harbiy unvon va mansab ma'nosini anglatgan.

11. Qadin - qag'an xotini, malika, xonim, oyim, begim ma'nosini anglatgan.

12. Qunchuy so'zi ham kelin malikalar nomini bildirgan.

13. Tarqan - so'zi qadimgi ko'k turk davrida Buxoro ulusi

hukmdori O'g'ul Tarqan nomiga nisbatan qo'llangan. Bu atama hokim, harbiy boshliq ma'nosini anglatgan. Turkistonning tarixiy davrlarida bu so'z tarxon, darxon kabi fonetik variantlarda uchraydi, imtiyozli beklar ma'nosida iste'mol etilgan.

14. Tutuq atamasi ham Farg'ona vodiysi hokimi ma'nosida Mug' hujjatida qo'llangan. Bu so'z tutmoq fe'li asosida tutib turuvchi, boshqaruvchi ma'nosini bildirgan.

15. Tudun atamasi Choch(Toshkent) hokimiga nisbatan qo'llangan, bu Mug' hujjatlarida uchraydi. Bu so'z ham ma'muriy boshliq ma'nosini bildirgan, tudun tuymoq so'zi bilan ma'no jihatdan bog'langan.

16. Idi qut - Idi qut so'zi to'qqizinchi asrning yarmida To'qquz o'g'uzlar davlati yemirilganidan so'ng paydo bo'lgan yangi turk-uyg'ur davlati hukmdorlarini Idiqut atamasi bilan qo'llashgan. «Idi» -so'zi hozirgi ega so'zining qadimgi fonetik varianti. «qut»- so'zi esa «baxt, saodat» ma'nosida qo'llangan. Bu so'z: idi<izi<iyi<iya<ega kabi fonetik hodisa yuz bergan. Idiqut so'zi tangri ma'nosini i ham fodalaydi.

17. Buyruq-Yabg'u amalidan keyingi harbiy mansab.

XULOSA

Turkiy qavmlarning tarixini o'rganish masalasi Turkiston xalqlarining mustamlaka davrida qiyin va muammo holatda edi, chorizm hamda Sovetlar mustamlakachilik siyosatiga mos holda yuzaki o'rganildi. Chorizm va Sovetlarning hukmronligi manfaatlarini ko'zlagan siyosat asosida Turkiston, jumladan, O'zbekiston tarixi yoritildi. Shuningdek, Turkiston tarixini bir butun yaxlit holda o'rganish o'rninga turkiy qavmlarni ajratib tashlashni ko'zlagan soxta tarix yozdilar.

G'arbiy Turkiston xalqlari, jumladan, O'zbekiston siyosiy mustaqillikka erishganidan so'ng, o'zbek xalqi o'z tarixini, ajdodlarini tanib olish uchun shart- sharoit yaratildi. O'zbeklar turk qavmlarining yirik bir tarmog'i ekanligini anglash imkoniyati paydo bo'ldi. Shunga ko'ra, O'zbekiston doirasida imkoni bo'lsa, qardosh turkiy davlatlardagi tarixchilarni jalb qilib, qadimgi turklar tarixini, turkiy qavmlarning ajdodlari kimlardan iborat ekanligini yoritish zarurati paydo bo'ldi.

Turkiy qavmlar tarixini o'rganish o'ta murakkab, turkiy xalqlar, jumladan o'zbek xalqi tarixini birinchi navbatda qadimgi Xitoy, Tibet / To'go'n/, Yunon, Eron, Hindiston, Rim, Vizantiya, arab muarrixlari asarlari, turkiy xalqlarning o'z yozma obidalari sharqiy hamda G'arbiy Ovrupo yozma manbalari arxeologik qazilmalar asosida to'la yoritish mumkin.

Biz qadimgi turklarning qisqacha tarixini yuqorida aytilgan yozma manbalar asosida to'la yoritish imkoniyatiga ega emasmiz. Shunga ko'ra, qadimgi turklarning qisqacha tarixi zikr etilgan saqlarga /skiflarga/, xunlarga, ko'k turklarga oid manbalar, qadimgi yunonda, Eronda, Hindda, Xitoyda, arabda, turkiy xalqlar hayotiga oid yozma obidalar asosida yoritilgan.

Turkiy xalqlarning qadimgi ajdodlari saq qavmi sak, say nomlari bilan atalishi, saq xalqini massaget nomi bilan yuritilishi zikr qilindi. Mahmud Koshg'ariy tomonidan saq qavmini turkiy xalqlarga nisbat berishi ta'kidlanadi, shu bilan birga, hozirgi yoqut turklari o'zlarini saqa yoki saxa /saqlar/ deb yuritishining o'zi saqlar turkiy qavmlarning ajdodi ekanligini isbotlaydi.

Markaziy Osiyoda yashagan xun qavmlari saq xalqining davomi tarzida tarix sahnasida paydo bo'ldilar. Qadimgi yunon manbalariga qaraganda, sak yoki saq qabilalari orasida bir guruh xalqlar o'zlarini xun nomi bilan yuritganliklari ta'kidlangan. Xun qavmi bilan saq deb yuritilgan xalqlar yashagan maydonlar bir, yashagan davrlari ham biri-biriga yaqin. Xitoy manbalariga qaraganda, saqlar say deb yuritilgan, xunlar xu deb

atalgan. Yunon manbalarida va Mahmud Koshg'ariy asarida saqlar Turon o'lkalarida Iskandar Maqduniy Zulqarnayn bosqiniga qadar ming yillik tarixga ega ekanliklari so'zlangan. Shuningdek, qadimgi Xitoy manbalarida milodiy sanadan ming yil avval xunlar haqidagi ma'lumot saqlanib qolgan.

Xunlar imperiyasi milodiy sanadan 400 yil avval Tuman tangriqut tomonidan tashkil topgan, xunlar imperiyasi Botir Tangriqut davrida kuchayib, o'z ta'sirini Xitoy imperiyasiga o'tkazgan. Xunlar imperiyasi milodiy sanadan oldin 57 yilgacha 200 yil davomida mustaqil teng huquqda tashqi va ichki siyosat olib bordi. Xitoy imperiyasi xunlarga qarshi tinimsiz qo'poruvchilik siyosatini olib bordi. Har ikki tomondan biri biriga qarshi harbiy yurishlar tashkil qilindi. Xitoy imperiyasining har tomonlama xunlarga qarshi kurashi, ichki ishlariga aralashish uchun turli qo'poruvchi kuchlarni yuborish orqali, xunlarga qarshi to'xtovsiz bosqinchilik siyosati natijasida milodiy sanadan avval 57-yili xun imperiyasi besh xonlikka bo'linib ketdi. Xunlarning kuchsizlanishi natijasida xitoylar uchun G'arbiy Turkistonga yurish qilishga yo'l ochilib qoldi. Bo'linib ketgan xun davlatlarning bir qismi Xitoy imperiyasi ta'siriga tushib qoldi. Shunga ko'ra, milodiy sanadan avval ikkinchi asr boshida Xitoy imperiyasi cherigi Farg'ona/Davan/ vodiysiga joylashgan Ershi shahrini qamal qildi, ammo boj-hiroj olib qaytib ketdi.

Xunlar qavmining bir tarmog'i tarzida oq xunlar - kushonlar milodiy sanadan avval 150 yillarda Qashqadaryo, Surxondaryo, shimoliy Afg'onistonda davlat tuzdi. Kushonlar davlati dastlab besh beglik tarzida davom etdi, milodiy sana boshlarida besh beglik birlashib, o'z tarkibiga shimoliy Hindistonni qo'shib oldi. Buyuk davlat darajasida rivojlangan Rim, Parfiya, Eron davlatlari bilan raqobatda bo'ldi. Buyuk kushonlar davlatida madaniy hayot grek-baktriya an'anasi ta'sirida davom etdi. Kushonlar davlatining tarixi hali to'la o'rganilmagan, bu davlat milodiy sananing IV-asr oxiri, V-asr boshlarida o'z o'rnini xunlar qavmining bir tarmog'i eftalitlarga/abdallarga/ bo'shatib berdi.

Markaziy Osiyoda xunlar hukmronligi Xitoy imperiyasi tomonidan yemirilgandan so'ng G'arbiy xitoy tomonidan bosib olingan O'rdo's o'lkasida yashayotgan turkiy qavmlar milodiy sananing 450 yillarda Ashin /bo'ri/ urug'i boshchiligida tabg'ach-xitoy zulmiga chidamasdan besh yuz uylik bilan Oltoy o'lkasiga ko'chib ketdilar. Oltoyda juan-juanlarga /avarlarga/ qaram holda yashadilar. Ashin urug'i Oltoyda boshqa turkiy qabilalar bilan qo'shib, yuz yil davomida turk xalqi tashkil topdi.

Milodiy sananing 545 yilida turk qavmlari etnik jihatdan inoqlashgan ittifoqqa birlashdilar, temir, po'lat /qurch/ eritib, harbiy qurollarga ega bo'ldilar, jangovor kuchga aylandilar, juan-juanlar qaramligidan qutilish uchun kurash boshladilar. G'arbiy xitoy Tabg'ach davlati turklar ittifoqini tanib elchilar yuborgan. Turklar Bumin qag'an boshchiligida Buyuk Ko'k turklar davlatini tuzdi /Ko'k turk so'z birikmasi asl, tub turklar ma'nosini ifodalagan/. Ko'k turklar davlatining g'arbiy o'lklariga Bumin qag'an inisi Istami yabg'u /qag'an o'rinbosari/ hukmron bo'ldi.

Ko'k turklar imperiyasi Koreya chegarasidan Kaspiy dengizi, Qora dengiz bo'ylarigacha, hatto Bosfor bo'g'ozigacha bo'lgan maydonda hukmronlik qildilar. Janubda esa shimoliy Afg'onistondagi Balx shahriga qadar maydon ko'k turklarga qaradi. Butun ko'k turklar maydoni sakkizta xonliklarga bo'lib idora qilindi. Birinchi ko'k turklar davlati Xitoy imperiyasining bosqinchilik siyosati natijasida milodiy sananing 630, 660 yillarida quladi, oradan 50 yil o'tgandan so'ng ikkinchi Ko'k turklar davlati qayta tiklandi. Ikkinchi ko'k turklar davlati Qutlug' boshchiligida mustaqil bo'ldilar. Maydoni birinchi Ko'k turklar davlati davriga nisbatan kichik edi, kuch-qudrat tomondan ham nisbatan kam edi. Ikkinchi Ko'k turklar davlati Xitoy imperiyasining bosqini hamda turk qavmlari orasidagi ziddiyatlar natijasida milodiy sananing sakkizinchi asr yarmida tugatildi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdurahmonov G⁴., Rustamov A. Qadimgi turkiy til, Toshkent, 1982 y.
2. Alekseev V. M. Drevniy kitay i straja svoix granits. AN SSSR, t. IV, M., 1945.
3. Anoxin A. V. Materiali' po shamanstvu u altaytsev, sobranni'e vo vremya puteshestviy po Altayu v 1910-1912 gg, T. IV, 1920.
4. Anuchin V. I. Ocherk shamanstva u eniseyskix ostyakov, T.P, 2., SPb, 1914
5. Aristov N. A. Zametki ob etnicheskom sostave tyurkskix plemen i narodnostey i svedeniya ob ix chislennosti.- "Jivaya starina", X.T. IY, 1896.
6. Bartol'd V. V. Novi'e issledovaniya ob orxonskix pamyatnikov, JMNI, 1889.,vi'p 9-10.
7. Bernshtam A. N. Arxeologicheskii ocherk severnoy Kirgizii, Frunze, 1941
8. Bernshtam A. N. K voprosu o vozniknovenii klassov i gosudarstva u tyurok V-VIII vv. N.E.M.- L., 1936.
9. Bernshtam A. N. Rodovaya struktura tu-gyu VIII v. Isv. GAIMK, vi'p. 10 3, 1934.
10. Bichurin N. Ya. /Iakinf/. Sobranni'ye svedeniya o narodax obitavshix v Sredney Azii v drevnie vremena, I, P, M., L. 1950-1953.
11. Buxoro tarixi. Abu Bakr Muhammad Ja'far Narshahiy. T.,1966.
12. Gafurov B. G. Tadjiki, M., 1972.
13. Geradot. Istoriya v devyati knigax. Per.. c grech. F. G. Mikenko s ego predisl. V ukaz. T. I-II, 1986-1988, 639s.
14. Gumilev L. N. Xunni' M. 1960.
15. Gumilev L. N. Eftaliti i ix sosedi v IV veke. VDI 159
16. Gumilev L. N. Drevniye tyurki. M., 1967.
17. Eberxard V. Chin tarixi, Anqara,1924, s. 24.
18. Inostrantsev K. A. Xunni'-gunni'. L., 1926.
19. Isxoqov M. Unutilgan podsholikdan xatlar. Toshkent, FAN, 1992.
20. Isxoqov M. Sug'diyona tarix chorrahasida. Toshkent, 1990.
21. Malov S. E. Pamyatniki drevne-tyurkskoy pis'mennosti. M., L., 1951.

22. Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'otit turk. I-III tom, Toshkent 1960, 1962, 1963.

23. Mahmudov Q. Turkiy qavmlar taqdiri (Fan va turmush, 11-12) Toshkent, 1990.

24. Mahmudov Q. Turkiy xoqonliklar. /Turon, N-1/. Toshkent, 1992.

25. Mahmudov Q. Skiflar, xunlar va turklar ajdodimiz. /Fan va turmush, N-3-4/ Toshkent 1994.

26. Mahmudov Q. XIII-XIV asr turkiy yozma obidalarining fonetik sistemasi. Toshkent, FAN, 1990.

27. Radlov V.V. K voprosu ob uygurax. SPb, 1893.

28. Rashid-ad-din, Jami-at-tavorix. 1-tom, I-qism, M., 1968.

29. Rudenko S. I. Kul'tura naseleniya gornogo Altaya v skifskie vremena. M., L., 1953.

30. Tabari. Istoriya prorokov i tsarey /perevod primech. A. E. Shmidta pred. V. Belyayeva./ Ucheniye zapiski in-ta vostokovedeniya AN SSSR. T. XIV, 1958.

31. Turk kulturunun temilleri - I. Dr. Selim Koja. 1990.

32. Tyurkologicheskaya konferentsiya III. Toshkent, 1980.

33. Turg'un Olmos. Qisqacha xunlar tarixi. Qashqar, 1986.

34. Suleymanov O'ljas, Aziya, Alma-Ata 1970

35. O'zbekiston SSR tarixi, Toshkent, 1970.

36. Muhammad Nishopuriy, Hazoinul ulum.

37. Hududul olam. Rukopis' Tumenskogo.

38. Sherbak A. M. Sravnitel'naya fonetika tyurkskix yazi'kov, M.- L. 1970.

Turk tilidagi adabiyotlar

39. Bahaeddin Ogel, Turk Kultur tarixi, Ankara 1984.

40. Baymirza Hayit, Turkiston tarixina girish (MT), 1943.

41. Baymirza Hayit, Turkiston Buyuk Timur devrinden Rusia istilosina gadar (MT), 1944.

42. Baymirza Hayit, Turkiston tarixi ve milletimizin dunyo Jemaatindagi roli (MT), 1944. 43. Baymirza Hayit, Turkiston isminin qullanishi haqqinda (MT), 1950.

44. Baymirza Hayit, Armagan, Istanbul, 1998

45. Mate Han ve Zamani. MK, 1983.

- 46. Muharrem Ergin, Turk dili bilgisi, 5 basqi, Istanbul 1980.**
- 47. To'g'an Z. V. Umum Turk tarihina girish. Istanbul, 1970**
- 48. To'g'an Z. V. Saqalar, 17-23, BTT Per, 1987.**
- 49. Dilag'ar A., «Kutadg'u bilig incelemezi», Ankara, 1995, 15 s.**

ESLATMA

An'anaviy mumtoz o'zbek adabiy tili mustamlakachi sovet tuzimining qora niyatlari tufayli o'zining qonuniy rivojlanish izidan chiqarish uchun urinish natijasida fonetik va grammatik qonunlar tizimi ma'lum darajada buzildi.

Adabiy tilda singarmonizm qonunining buzilishiga olib keldi. Tilimizning fonetik qonunlari asosi hisoblangan bir guruh unli fonemalar sistemasi qasddan buzildi. Tilimiz tarkibidagi mavjud unli fonemalar qisqartirildi.

Umumturkiy 8-9 ta fonemaning hammasi tilimizda mavjud bo'lishiga qaramay, tojik tili ta'siriga tushgan ba'zi o'zbek shevalari qonunsiz holda adabiy tilimizga asos qilib olindi. Ammo ko'pchilik o'zbek tili shevalarida umumturkiy unli fonemalar saqlanib qolgan.

Hozirgi o'zbek tilining singarmonizm qonuniga asoslangan shevalarida 9-10 ta unli tovush qo'llanmoqda. Shuningdek, mumtoz o'zbek adabiy tilida ham 9 ta unli tovush mavjud bo'lgan.

Biz yuqorida aytgan til hodisasini inobatga olib, ushbu monografiyada qo'llangan unli tovushlarni o'qishda quyidagi maslahatni beramiz.

Qalin aytiluvchi *ona, ota, oq, osh, ot, ol, boq, tog'* kabi so'zlardagi ochiq keng *o* unlisi til orqa etimologik – turkiy *a* deb o'qish mumkin, shuningdek, qalin o'zakli turkiy so'zlarda *roq* qo'shimchasi til orqa etimologik *a* bilan ham talaffuz qilish mumkin.

Turkiy so'zlar tarkibida *k, g* undoshlari bo'lsa *o* unlisi yondosh holda kelsa ham til oldi keng *a* tovushi bilan o'qish qonuniy hisoblanadi.

Ingichka talaffuzli so'zlarda *o (o')* unlisi *o'tmoq, o't, bo'l, bo'lmoq, o'tamoq, o'lim, o'smoq, o'simlik* kabi so'zlarda til oldi lablangan o'rta keng *o'* unlisi tarzida talaffuz qilish zarur.

O'zagida *k, g* undoshlari uchraydigan *ko'p, ko'z, ko'mir, ko'k, ko'l* kabi turkiy so'zlarda til oldi lablangan o'rta keng *o'* o'qilishi turkiy tillar, jumladan, o'zbek tili shevalarida, mumtoz o'zbek adabiy tili qonunlariga mos keladi.

Irmoq, irg'it, qir, irilla, tirish, tirnoq, qimirla, qing'ir, miriq, shitirlamoq, sindir kabi turkiy so'zlardagi *i* unlisi til orqa lablanmagan tor talaffuz etish o'zbek tili shevalariga, hamda mumtoz tilimiz o'zbek adabiy tili talaffuziga moslab o'qish lozim.

Lotin yozuviga asoslangan yangi o'zbek alifbosi takomil topmayotgani inobatga olinib, qisqacha bo'lsa ham ushbu eslatmani keltirdik.

T A Q R I Z

Qozoqboy Mahmudovning

“Qadimgi Turkiston” kitobi haqida

Kitob turkiy qavmlar tarixini yoritishga bag‘ishlangan. Uzoq davrlar qamrab olingan. Kitobni yozishda rus olimlari, ayniqsa N.L. Gumilev asarlaridan unumli foydalanilgan. Turkologiya jahonda ko‘p taraqqiy etgan fan, ammo turkiy xalqlarning o‘zi bundan ko‘pincha bexabar.

Shu ma’noda kitob foydalidir, o‘zbek kitobxonlarida ham qiziqish uyg‘otadi. Qozoqboy aka - katta filolog olim, zahmatkash odam, turkiy tillarni yaxshi biladi. Ushbu kitobda ham bu sezilgan.

Biroq tarixni tadqiq qilishda biz o‘zimizdagi manbalardan ko‘proq foydalanishimiz kerak, shu kabi faqat turkologlar emas, xitoyshunoslar, eronshunoslarning ishlaridan ham xabardorlik kerak. Shunda xolisonalik ta‘minlanadi.

Kitobda shuning uchun bahsli o‘rinlar ham ancha. Avvalo shuki, Movarounnahr - Turkiston emas. Ya’ni qadimgi Turonning hamma erini Turkiston deb atash xato. Turkiston barcha qadimiy va O‘rta asrlar manbalarida Dashti Qipchoq, Oltoy, Qozog‘iston, Uyg‘uriston yerlari deb ko‘rsatilgan. Ya’ni, Movarounnahr bilan Xitoy orasidagi yerlarni Turkiston deganlar.

Shunga asosan, sug‘dlarni turkiy qabila deyish ham haqiqatga mutlaqo zid. Sug‘dlar, qadimgi xorazmiylar, parfiyalilar, boxtarlar - bular eroniy qabilalardir. Beruniyning “Osorul boqiya...” asarida ular bir xil tilda gapirganlar deyiladi. Ulardan qolgan jamiyki yozma yodgorliklar esa qadimgi yoki o‘rta fors tili namunalaridir. Sug‘dlarning hozirgi avlodlari (yag‘nobiylar) ham hind - evropa tillari shevasida gaplashadilar.

O‘zbek xalqining tarkibida xuddi tojik xalqining tarkibida bo‘lganiday eroniy va turkiy qavmlarning barobar ishtiroki bor. Ana shu nuqtai nazardan qaragandagina tarix to‘g‘ri yoritiladi.

Shu bois kitob yana bir qayta ishlashga muhtoj deb hisoblayman.

9.12.98 (imzo) N. KOMILOV

MUNDARIJA

<i>KIRISH</i>	3
<i>SAQALARNING YASHASH TARZI VA AN'ANALARI</i>	14
<i>SAQALAR YASHAGAN HUDUDLAR VA ULARNING MADANIYATI</i>	15
<i>XUNLAR</i>	17
<i>OVRUPODA XUNLAR IMPERIYASI</i>	41
<i>ATTILA DAVRIDA XUN VA VIZANTIYA MUNOSABATLARI</i>	44
<i>ATTILA DAVRIDA XUN VA, RIM MUNOSABATLARI</i>	46
<i>ATTILANING ODAMIYLIGI VA VAFOTI</i>	47
<i>OVRUPODA XUN DAVLATINING YEMIRILISHI</i>	48
<i>TABG'ACH IMPERIYASI</i>	48
<i>KUSHONLAR</i>	50
<i>QANGQA</i>	54
<i>FARG'ONA</i>	55
<i>EFTALITLAR (ABDALLAR) DAVLATI</i>	57
<i>SUG'D</i>	60
<i>KO'K TURKLAR</i>	64
<i>BIR GURUH TURKLARNING KO'CHIB KETISHI</i>	66
<i>BIRINCHI KO'K TURK XOQONLIGI</i>	67
<i>ASHINA URUG'I KO'K TURK XOQONLIGINING ASOSCHISI FAOLIYATI</i>	69
<i>BIRINCHI KO'K TURK XOQONLARINING XRONOLOGIYASI</i>	95
<i>SHARDIY TURK XOQONLIGI HUKMDORLARI</i>	96
<i>BIRINCHI UMUM TURK XOQONLARINING NOMLARI</i>	98
<i>IKKINCHI KO'K TURK XOQONLIGI</i>	99
<i>TURK XOQONLIKLARIDA YUZ BER- GAN BA'ZI TARIXIY HODISALAR BAYONI</i>	118
<i>IKKINCHI KO'K TURK XOQONLIGI HUKMDORLARI</i>	126
<i>QADIMGII UYG'UR - TO'QQIZ</i>	
<i>O'G'UZLAR XOQONLIGI</i>	129
<i>QIRG'IZLAR</i>	137

<i>KO'K TURK XOQONLIGI XRONOLOGIYASI</i>	138
<i>TURK QAVMLARIDA DINIY UDUMLAR</i>	148
<i>QADIMGI TURKL ARNING IJTIMOYIY HAYOTI</i>	151
<i>BUYUK IPAK YO'LI</i>	153
<i>SHUMERLAR KIMLARNING AJDODI?</i>	157
<i>HARBIY VA MA'MURIY ATAMALAR</i>	177
<i>XULOSA</i>	179
<i>FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR</i>	183
<i>ESLATMA</i>	186
<i>TAQRIZ</i>	188

Босишга рухсат этилди 17.02.03. Формат 60x84/16
Хажми 12,0 б.т. Трафарет усулида .
Адади 200 нусха. Буюртма № 10
«Ижод дунёси» нашриёт уйи, Навоий кўчаси 30 уй.